હિન્દી જ્ઞાન વધારે પાકું કરી શકે અને રાષ્ટ્રીય હિન્દી ભાષા સુકાતા સામાન્ય વિચારો સમજી લેવાની શક્તિ કેળવે. એ જ રીતે આ પુસ્તકમાંના હિન્દી લેખો વાંચનાર હિન્દી ભાઈઓ પણ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા લેખો વાંચવા લલચાશે અને તેમનો ગુજરાતી તરફ આદર વધશે એ દૃષ્ટિથી ગુજરાતી અને હિન્દી લેખો એક પુસ્તકમાં સાથે સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. આ પુસ્તકમાં છપાતા લેખો લેખકોના નામોની અહીં પુનરુક્તિ નથી કરતા. કારણ કે તે લેખ નીચે એમના નામ આપેલા છે અહીં તો તે બધાનો એક જ આભાર માનવાનું જ [illegible] જેઓએ ભાષણ આપ્યાં અને તેમના [illegible] નથી શક્યા તેમ પણ અમે આભાર માનીએ [illegible]

વિચારના [illegible] દિવસે [illegible] વ્યાપક થ તેમજ લેખના [illegible] વ્યાખ્યા માગાનું પ્રથમ [illegible] અને અમા [illegible] એ [illegible] જ [illegible] એટલું જ [illegible] છે અને [illegible] અમ પોતાની [illegible] એની [illegible] અને [illegible] અધિકારી [illegible] અને [illegible] તેમની વિદ્યા અને [illegible] દિન [illegible]

[illegible]

મને સર્વદા બંનેની આવી છે. પણ વળી જ્યારે નવી પ્રવૃત્તિ ફળદાયક સિદ્ધ થઈ પગભર થાય છે ત્યારે પ્રથમ કરનાર પોતે જ અથવા તેમના ાંશજો એ નવી પ્રવૃત્તિને પૂરા બળથી પોષે છે. વ્યાખ્યાનમાળાની ાવી પ્રવૃત્તિની બાબતમાં પણ કોઈ રૂઢીચુસ્ત ભાઇઓને ધર્મનાશ દેખાય, બીક લાગે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. એવા પુરાણપ્રિય ભાઈઓનું અસ્તિત્વ જ એક રીતે નવીન પ્રથાની યોગ્યતા અને તેની સચેતનતાની કસોટી બને છે. જો જૂની પ્રથાના પ્રેમીઓ નવી પ્રથાનો વિરોધ ન કરે તેમજ ખામીઓ ન બતાવે તો નવી પ્રથા શરૂ કરનાર બેપરવાહથી પોતાનું વહાણુ ગમે તે દિશામાં અને ફાવે તે રીતે હંકારે જાય, જે તેમને માટે અને તેમની પાછળ ચાલનારાઓને માટે ભયરૂપ જ સિદ્ધ થાય. તેથી નવી પ્રથા શરૂ કરનાર જો ધીરજવાન તેમજ વિચારવાન હોય તો તેણે પુરાણપ્રથા પ્રેમીઓના વિરોધને આવકારવો જોઇએ અને તેને આશીર્વાદસમ લેખવો જોઇએ. તેણે માનવું જોઈએ કે જો મારી પ્રવૃત્તિમાં તત્ત્વ નહિ હોય તો તે જલદી નાશ થવાને યોગ્ય છે એટલે એ નાશમાં સામાનો વિરોધ સહાયક હોવાથી તેણે એ વિરોધને સત્કારવો જોઈએ. વળી જો પ્રવૃત્તિમાં તત્ત્વ હશે તો એ તત્ત્વ સામાના વિરોધદ્વારા વધારે કસાઇ લોકોની નજરે ચડશે અને ત્યારે કિંમત અંકાશે. એટલે એ દષ્ટિએ પણ સામાનો વિરોધ બહુ કિંમતી છે.

જે થોડા ભાઈઓને એમ લાગતું હોય કે દેવ, ગુરુ અને ધર્મ એ ત્રણ તત્ત્વોનો આ વ્યાખ્યાનમાળાથી લોપ થઈ રહ્યો છે, એને અમે અહીં ટુંકમાં એક જ દલીલ આપવા ઇચ્છીએ છીએ અને તે જૈન પ્રસિદ્ધ સૂત્ર "उत्पादव्ययध्रुवयुक्तं सत्"ની. વીતરાગ દેવ, વીતરાગત્વનો સાધક ગુરુ અને વીતરાગત્વની સાધનારૂપ ધર્મ એ ત્રણ તત્ત્વ સત્તારૂપે ધ્રુવ છે એનો લોપ કે નાશ મહાપ્રલય પણ કરી ન શકે. એનાં બાહ્યરૂપો જે ઉત્પાદ અને વ્યયરૂપ છે તેને કોઈ અમરપટ્ટો

પણ શાશ્વત ન બનાવી શકે. એ તો ઉત્પત્તિ અને નાશના ચક્રમાં ફરવાના જ. ત્યારે કરવાનું કંઈ બાબતમાં ? હા. એમ કહી શકાય કે જે બાહ્યરૂપે ઇષ્ટ અને ઇષ્ટતર હોય તેના સ્થળમાં અનિષ્ટ બાહ્ય રૂપો રખે દાખલ થઈ જાય એ જ ભય છે. પણ આ કથન વિચારની કસોટીમાં ટકી નથી શકતું. કારણ કે પ્રચલિત પુરાતન પ્રથામાં જ બધું ઇષ્ટ અને ઇષ્ટતર છે તેમજ નવીન પ્રથામાં બધું અનિષ્ટ જ છે એ નિર્ણય કોઈ એક માણસ તો આપી ન શકે. સૌની બુદ્ધિ અને વિચારણા શક્તિ જુદી જુદી હોય છે તેથી સૌએ પ્રામાણિકપણે પોતાની જવાબદારીનું ભાન રાખીને જ એ નિર્ણય કરવો ઘટે. જો કોઈ નવીન પ્રથા શરૂ કરનાર પ્રામાણિક નથી જ હોતો એમ કહેવામાં આવે તો જૂની પ્રથા પોષનાર અને તેને અનુસરનાર પ્રામાણિક જ છે એની ખાત્રી શી ? વળી એ લોકો નવીન પ્રથા શરૂ કરનાર કરતાં વધારે [illegible] અને વધારે સ્પષ્ટ વિચારનાર છે એની ખાત્રી પણ તેમણે [illegible] કરી આપવાની બાકી જ રહે છે. તેથી ખરો [illegible] અને [illegible] તો આ બાબતોમાં એક જ ફરજ રહે છે અને [illegible] પ્રવૃત્તિ કરનાર બાહ્યકોને પોતાની [illegible] ઉદારતા પૂર્વક દલીલો ધ્યાનમાં [illegible] દલીલોને પણ મોકળા મનથી વિચા[illegible] સમન્વય ન થાય તો દરેકે બીજાને [illegible] પોતપોતાની પ્રવૃત્તિમાં મશગુલ રહેવું અને [illegible] સર્વમાન્ય [illegible] સામને પુરવાર કરી દેવું. [illegible] [illegible] અને તેથી પુરાતન પ્રથા એની [illegible] અમને કશો જ વિરોધ નથી. અમે અમને ઠીક [illegible] કરવામાં નથી [illegible], કે નથી [illegible].

[illegible] ની [illegible] લેખો [illegible] પ્રગટ [illegible] નક્કી થઈ ગયું. વિદ્યાપ્રેમી ઉદાર [illegible]

પોતાનાં ગ્રાહક તરીકે નામો લખાવ્યાં. ઘણાઓએ એકથી વધારે નકલ ખરીદી અને આ પ્રવૃત્તિને વધાવી. અમે અહીં કોઈ ગ્રાહક-ભાઈઓનાં નામ નથી આપતા કારણકે એવી યાદી વધારી નકામી નામની લાલચ ઊભી કરવી એ યોગ્ય નથી. સૌએ પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને જ ગ્રાહક તરીકે નામ લખાવેલ છે. એ કર્તવ્ય પુસ્તક વાંચવાથી અને તેનો પ્રચાર કરવાથી પૂર્ણ થાય. માત્ર નામ છપાવવાથી નહિ.

હીરાબાગના વ્યાખ્યાન હોલનો પુરો ઉપયોગ કરવા તેના વ્યવસ્થાપકોએ અમારા પ્રત્યે જે ઉદારતા દર્શાવી. તે બદલ અમે તેમના આભારી છીએ. અને સાથે એટલું નોંધવાની પણ રજા લઈએ છીએ કે તેમણે તેમની મુકરર ફી ન લેવામાં જૈનત્વને છાજે એવો વિદ્યાપ્રેમ જ દર્શાવ્યો છે. આ સિવાય બીજા જે જે ભાઈઓએ અમને એક અથવા બીજી રીતે મદદ કરી છે તે તે બધાના અમે આભારી છીએ.

યુવક સંઘના મંત્રીઓ,
મુંબઇ.

તા. ક. અસ્પૃશ્યોને લગતા બે લેખો જે પં. સુખલાલજીએ લખેલા અને પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા પછી જ એ હીલચાલ વખતે બીજા છાપાંઓમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા તે ઉપયોગી જણાયાથી અમે આ પુસ્તકમાં ફરી છાપ્યા છે.

વિષયાનુક્રમ

ખુલાસો (પં. સુખલાલજી) ૧-

ધર્મ અને સમાજ ,, ૪-

શાસ્ત્ર અને શસ્ત્ર વચ્ચે શો ફેર ? ,, ૧૪-

આસ્તિક અને નાસ્તિક શબ્દની મીમાંસા ,, ૨૧-

સર્વધર્મના ત્રણ સિદ્ધાંતો (સૌ. વેણીબ્હેન કાપડીયા) ૩૪-

અધ્યાત્મ (મોહનલાલ ભગવાનદાસ સોલિસિટર) ૪૪-

ધર્મનો ભ્રમ (ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ) ૬૬-૭

જૈનધર્મની વિશાળતા (ઉમેદચંદ બરોડીયા) ૭૭-૮

જૈનધર્મમાં પરિવર્તનો અને તેનાં પરિણામો (મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ વકીલ) ૮૭-૧૦

અસ્પૃશ્યો અને જૈન સંસ્કૃતિ (પં. સુખલાલજી) ૧૦૫-૧૦

અસ્પૃશ્યો અને [illegible] ૧૦૯-૧૧

धर्मों में भिन्नता (पं. दरबारीलालजी) १-१८

जैनधर्म पर अन्य धर्मों का प्रभाव (पं. नाथूरामजी) १९-४४

जैन धर्म की कुछ फिक- करने दो ? (बाबू सूरजभानु वकील) ४५-५

ખુલાસો

. પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનમાળાના ઉદ્દેશ વિષે કાંઈક ખુલાસો કરવો યોગ્ય . આ વ્યાખ્યાનમાળાનો ઉદ્દેશ ગુરુપદ મેળવવાનો અગર તો કોઈનું ાસ્તવિક ગુરુપદ નષ્ટ કરવાનો નથી. એજ રીતે આનો ઉદ્દેશ પૂજા-તિષ્ઠા મેળવવાનો અગર અર્થપ્રાપ્તિનો પણ નથી. જે લોકો શ્રદ્ધાળુ અને આદરભક્તિથી પજુસણની ચાલતી પરંપરામાં રસ લે છે તેમને ઉપાશ્રયમાંથી અથવા તો વ્યાખ્યાનશ્રવણમાંથી છોડવવાનો પણ આ યાખ્યાનમાળાનો ઉદ્દેશ નથી. ત્યારે આનો ઉદ્દેશ શો છે એ પ્રશ્ન ા રહે જ છે.

આજે વિશ્વ સાથેના સંબંધની દૃષ્ટિએ, રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ, અને સમાજ તેમજ કુટુંબની દૃષ્ટિએ અનેક ગુંચવાડા ભરેલા પ્રશ્નો ાભા થયા છે અને ઊભા થતા જાય છે. અને એ પ્રશ્નો ેક જ અસ્થાને નથી, તેમજ ધાર્મિક સંબંધ વિનાના પણ નથી, ેટલે તેની વહેવારુ અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરવી પ્રાપ્ત ાય છે. ગમે તેટલા મોટા મૂડીદાર અને બીજાની પરવા વિના પોતાનું ંત્ર ચલાવ્યે રાખનાર એક એકલવાયા વ્યાપારી જૈનને કોઈ રાષ્ટ્ર-ાવક જઈને કહે કે તમે સ્વદેશી કપડાં પહેરો, બને તો ખાદી વીકારો. કોંગ્રેસનું ફરમાન છે. જૈન ધર્મ પણ પડેલા પાડોસી ધર્મનો અભ્યાસ કેળવી પછી જ વિશ્વધર્મી થવાની શક્યતા દર્શાવે છે તો ા સાંભળી પેલા પૈસાદાર જૈનને રાષ્ટ્રીય અને ધર્મદૃષ્ટિએ સ્વદેશી વસ્તુ વિષે વિચાર અગર નિર્ણય બાંધ્યા વિના નહિ ચાલે. ધારો કે કોઈ ેક ખૂબ શાન્ત અને વયોવૃદ્ધ બહેનની વિધવા લઘુ પુત્રી, ભગિની, અગર પુત્રવધુએ કાંઈક ભૂલ કરી અને ભૂલને પરિણામે તે ધર્મસંકટમાં ાવી. અત્યાર સુધી વડિલ ગમે તેટલા શાન્ત, અશિક્ષિત અને જગતથી

ઊપરવા રહેવા પ્રયત્ન કરતા હતા, છતાં આવે વખતે તેને સામ
પ્રશ્નનો ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ઉકેલ કરવો પડશે. એ ગર્ભહત્યા કર
કે એ બાઈને પ્રસૂતિગૃહમાં મોકલી બન્ને જીવને બચાવી લેશે
જાહેર હિંમત દાખવી જો એ બાઈ પ્રચ્છન્ન હોય તો એનું પુ
કરાવી આપશે એ એક કોયડો છે. કોઈ વિધવાએ વ
પૂછયા વગર ચુપચુપ લગ્ન કર્યું તો પછી સા
નિંદાના ભયથી એના વડિલોએ એને ધૂતકારી કાઢવામાં
માનવો કે એને પ્રેમથી અપનાવી લેવામાં ધર્મ માનવો
પ્રશ્ન પણ આવશે પિતા પરદેશગમન અને અંગ્રેજી ભણ
ગમે તેટલો વિરુદ્ધ હશે પણ છોકરાઓ અને છોકરીઓ જો
જતાં હશે તો શું એ પિતા તેઓને છોડશે કે તેઓને અપનાવી તે
કોઈ દોષ ન દાખલ થાય એ પૂરતી જ સંભાળ રાખશે એ પ
કેળવણી અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ પ્રશ્ન છે એક બાજુ કોઈપણ
સામુદાયિક અગર ધાર્મિક દ્રવ્ય સ્વાપ અને કુપાય જેમ પ
અને કદાચ ધીરે ધીરે બગાડ પણ થતું જતું હશે, તેજ વખ
અસાધારણ રાષ્ટ્રીય જરૂરિયાત આવી પડી અગર
મુશ્કેલીથી સામાજિક વિપ્લવ [illegible] થયો અગર ધાર્મિક
મોટે ખર્ચે કેળવવાની તક આવી પડી અને પછી
કરવી કે પેલા અનામત પડી રહેલ રકમને [illegible] અપનાવામા
કરી શકાય કે નહિ ? અને ન કરી શકાય તો [illegible]
તેમજ કરી શકાય તો કઈ રીતે ? આ [illegible]
રૂપ લે કાંઈ આવવાના. એટલે એકંદર આ [illegible]
પ્રશ્નોને લગતા સમયાનુકૂલ અને સતર્ક [illegible]
આ માટે વિચારશક્તિ કેળવીએ, [illegible]
અને મનન કરીએ, નિર્ણયશક્તિ કેળવીએ [illegible]
૧૯ પર્વનાં આજે અહીં કર્યા છે. દાક્તરો [illegible]
[illegible] વિદ્યાર્થીઓ, વકીલો, ડૉક્ટરો, પ્રોફેસરો અને [illegible]

કોના માનસમાં જ્યારે ત્યારે આવાજ પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. ગુપ્તરા તો આવા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ ધાર્મિક અને પોતાની રંપરાની દષ્ટિએ કરવા માગે છે. વળી આવા વિચારપ્રેમીમાં લોક વર્ગ એવો છે કે તેને ચાલુ પજુસણની પરંપરામાં રસ થી. એટલે તે આવા પુણ્ય દિવસોમાં મળેલ વખતનો ઉપયોગ તો ગપગોળામાં અને કાંતો રખડપટ્ટીમાં અને કાંતો અવ્યવસ્થિત ર્કજાળમાં કરે છે. આને બદલે તેઓને વિચાર કરવાની, વિચાર ાંભળવાની, અને નિર્ણયો બાંધવાની તક આપવામાં આવે તો ઓ કદાચ ક્રિયાકાંડની દષ્ટિએ નહિ છતાં વિચાર અને સદાચારની ષ્ટિએ તો જૈન બની રહેવાના.

જમાનો જ્યારે વિચારજાગૃતિ અને જ્ઞાનનું ખેડાણ માગે ત્યારે એને યોગ્ય રીતે એ વસ્તુ પૂરી પાડવામાં જ લાભ છે. એટલે આ વ્યાખ્યાનમાળા ખરી રીતે પજુસણની જે પ્રાચીન પરંપરા ચાલે છે તેની સામયિક પૂરવણી માત્ર છે. વધારે સારું અને યોગ્ય કાર્ય તો ત્યારે થશે કે જ્યારે ધર્મગુરુઓ પોતે જ ધર્મસ્થાનોમાં આ બધા પ્રશ્નો ઉપર વિચારપૂર્વક અને ઉદારતાપૂર્વક અસાધારણ પ્રકાશ નાંખશે. એ સમય જલ્દી આવે તે માટે જ આ વ્યાખ્યાનમાળા છે. જ્યારે ચોમેર જિજ્ઞાસા, જ્ઞાન અને વિવિધ વિચારોનું વાતાવરણ ઊભું થશે ત્યારે આચાર્ય મહારાજાઓને એ ભૂમિકામાં આવવું સહેલું થઈ જશે કારણકે તેઓશ્રી ધર્મસ્થાનોમાં રહે છે અને તે સ્થાનોમાં પ્રકાશ બહુજ ધીરે ધીરે પ્રવેશ કરે છે. તેથી આવી વ્યાખ્યાનમાળાઓ માત્ર જિજ્ઞાસુઓને પગથીએ ચડાવવા પૂરતી જ છે.

ધર્મ અને સમાજ

કીડી તરફ બારીકીથી ધ્યાન આપીશું તો જણાશે એકલી રહી શકતી નથી. તે કોઈનો સહચાર શોધે છે. મંકોડાનો તો શું પણ પોતાથી જુદી જાતની કીડીનો પણ નથી ફાવતો. તે પોતાની જ જાતના સહચારમાં મસ્ત રહે છે. ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓથી આગળ વધી પંખી તરફ નજર કરીએ. વિખુટી પડેલી કુકડી મોર સાથે રહેશે તોપણ તે સંતુષ્ટ ર[illegible] શકે. તેને પણ પોતાની જ જાતિનું સહચર્ય જોઈએ. એ અને એક હરણુ એ બન્ને પોતપોતાની જાતિમાં જેટલા રહી શકે અને જીવન સભાવી શકે તેટલા વિજાતિમાં [illegible] સુખ સગવડ છતાં પ્રસન્ન નહિ રહી શકે માણસજાતે બનાવેલ, વફાદાર સેવક, અને સહચારી શ્વાન પણ જો બી[illegible] વિનાનો હશે તો તે અસંતુષ્ટ હશે અને તેથી જ [illegible] પાળેલ પણ બીજા શ્વાનની અદેખાઈ કરવા છતાં [illegible] જોઈ દરવાનમાં લડીને પણ ઉત્તરે તેની સાથે [illegible] અને મેલ કરશે. પ્રાણી, પક્ષી અને પશુ જાતિનો [illegible] મનુષ્યમાં પણ જોઈએ છીએ.

મનુષ્ય, પંખી કે પશુ પાળીને જંગલમાં [illegible] અને ગેરહો અભ્યાસ કરે પણ ઉત્તરે તેની પ્રકૃતિ મનુષ્ય [illegible] [illegible] છે. સમાન રહેણીકરણી, સમાન [illegible] [illegible], અને હરીફની સમાન રચનાને કારણે સજાત[illegible] [illegible] ગતિ [illegible] આપણે જોઈએ છીએ. [illegible]

[illegible]

સમાજની પાત્રતા તો મનુષ્યજાતિમાં જ છે; અને તેનું કારણ તો એ છે કે મનુષ્યમાં એટલી બુદ્ધિશક્તિ અને વિવેકશક્તિનું બીજ છે કે તે પોતાની રહેણીકરણી, પહેરવેશ, ભાષા, ખાનપાન, અને બીજા સંસ્કારો બદલી શકે છે, કેળવી શકે છે. માણસ ચાહે ત્યારે પ્રયત્નથી પોતાની જન્મભાષા ઉપરાંત બીજી ભાષાઓ શીખી લે છે, અને તે ભાષાઓ બોલનાર સાથે સહેલાઈથી હળી મળી જાય છે; પહેરવેશ અને ખાનપાન બદલીને કે બદલ્યા સિવાય ઉદારતા કેળવીને જુદા પ્રકારના પહેરવેશ અને ખાનપાનવાળા મનુષ્ય સાથે સહેલાઇથી વસી અને જિંદગી ગાળી શકે છે; બીજાનું સારું હોય તે લેવામાં અને પોતાનું સારું બીજાને આપવામાં માત્ર મનુષ્ય જ ગૌરવ અનુભવે છે. ભિન્ન દેશ, ભિન્ન રંગ, અને ભિન્ન સંસ્કારવાળી માનવપ્રજા સાથે માત્ર મનુષ્ય જ એકતા સાધી અને વિકસાવી શકે છે. આજ શક્તિને લીધે મનુષ્યનો વર્ગ સમાજ નામને પાત્ર થયો છે.

મનુષ્ય જ્યાં હશે ત્યાં કોઈને કોઈ સમાજનો અંશ થઈને રહેવાનો. તે જે સમાજનો અંશ થઈને રહેતો હશે તે સમાજ ઉપર તેના સારાનરસા સંસ્કારોની અસર થવાની. એક મનુષ્ય બીડી પીતો હશે તો તે પોતાની આજુબાજુના લોકોમાં બીડીની તલપ જગાડી એ વ્યસનનું વાતાવરણ ઊભું કરશે. અફીણ પીનાર ચીનો પોતાના સમાજમાં તે જ રુચી કેળવશે. એક માણસ ખરો કેળવાએલ હશે તો તે પોતાના સમાજમાં કેળવણીનું વાતાવરણ જાણે કે અજાણે ઊભું કરશે જ. એ જ રીતે આખા સમાજમાં કે સમાજના મોટા ભાગમાં જે રીતભાત અને સંસ્કારો રૂઢ થયા હશે (પછી તે ઇષ્ટ હોય કે અનિષ્ટ) તે રીતભાત અને સંસ્કારોથી તે સમાજના ઘટક માણસને મુક્ત રહેવું એ અશક્ય નહિ તો દુઃશક્ય જેવું થઈ પડશે. તાર કે ટીકીટ ઓફીસમાં કામ કરનારા અગર રેલ્વેના કર્મચારીઓ વચ્ચે એવા જણ એવો જઈને રહે કે જે લાંચને તિરસ્કારતો

ાય એટલું જ નહિ પણ ગમે તેટલી લાંચની લાલચ છતાં [illegible]
ાગ બનવા ઇચ્છતો ન હોય તો તેવા સાચુકલા માણસને માટે
ાંચીયા વર્ગ તરફથી ભારે ત્રાસ પડવાનો. કારણકે તે લાંચ ન [illegible]
ાટલે સ્વભાવિક રીતે જ બીજા લાંચીયાઓનો વિરોધ કરે અને તે [illegible]
તાં બીજો આખો વર્ગ એક સંપ થઈ જાતો તેને લાંચ લેતો [illegible]
ાને કાતો તેને હેરાન કરવામા મણા ન રાખે. જો પેલો [illegible]
ાદમી અસાધારણ હિમ્મત અને બુદ્ધિવાળો ન હોય તો તે બીજ
ાંઈ નહિ તો છેવટે બીજાઓ લાંચ લે ત્યારે માત્ર તટસ્થ [illegible]
ાખમીઆમણા કરે અને તે જ રીતે તેવા વર્ગમા નભી શકે. એ
ાયે આપણાદેના આઈ. સી. એસ. ને પરદેશીઓ સાથે તે વર્ગમાં [illegible]
ાર ઘણુ અનિષ્ટ સહન કરવું પડે છે આમ છતા આવા અનિષ્ટ
સમાજને બચાવવા સમાજના આગેવાનો કે રાજ્યકર્તાઓ [illegible]
ાનુનો ઘડે છે અને નવિનિયમો બાંધે છે. એક વખતે [illegible]
ઉંમર સુધી કન્યાઓને [illegible] અમુક અનિષ્ટ જણાવ [illegible]
સ્મૃતિકારોએ નિયમ દાખલ કર્યા કે [illegible]
ગૌરી હોય તેજ ઉંમરે [illegible] નિય[illegible]
ઉલ્લંઘન કરનાર કન્યાનો પિતા અને [illegible]
[illegible] એ નાની ઉંમરના લગ્ન [illegible]
ત્યારે બહુ અનિષ્ટ વધી ગયું [illegible]
રાજ્યકર્તાઓને બીજો નિયમ ઘડવ[illegible]
વર્ષથી નાની ઉંમરમાં કન્યાનું લગ્ન કરનાર [illegible]
નિંદાપાત્ર કરે છે અને કાતો રાજ્યના દંડપાત્ર [illegible]
કરે છે. એક કરનાર માણસ ગમે તેટલી [illegible]
[illegible] ગુન્હો બને છે એટલા માટે કે એને [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

કેતિ ભયથી અને કોતિ સ્વાર્થથી કરે છે. જો અમુક કામ કરવાની પાછળ અગર અમુક કામ ન કરવાની પાછળ ભય કે લાલચ ન હોય તો તે કામ કરનાર અગર ન કરનાર કેટલા નીકળે એ મોટો સવાલ છે. કન્યા એ પણ એક પુત્રની પેઠે સંતતિ જ છે. અને તેથી તેને પણ છોકરા જેટલો જ હક હોવો જોઈએ એમ ધારીને તેને દાયજો આપનાર માબાપ મળે તે કરતાં હજાર કે લાખગણાં વધારે માબાપ એવું સમજીને દાયજો કરનાર મળવાનાં કે જો ઠીકઠીક દાયજો આપવામાં નહિ આવે તો લાયક ઘર કન્યા માટે નહિ મળે અને વળી આપણા છોકરાઓ સારે ઘેર નહિ વરે. એજ ભય કે સ્વાર્થ ઘણીવાર છોકરા છોકરીઓના શિક્ષણ પાછળ હોય છે અને તેથીજ વ્યવહારુ હેતુ સરતાં ઘણીવાર છોકરા છોકરીઓનું શિક્ષણ બંધ પડે છે (પછી ભલે તે છોકરા કે છોકરીઓ શિક્ષણ લેવાને લાયક પણ હોય), કારણ કે એ શિક્ષણ કેવળ શિક્ષણ ખાતર અપાતું ન હતું. આ રીતે આપણે કેટલાક સમાજોમાં પુનર્લગ્નના પ્રતિબંધ વિષે પણ જોઈએ છીએ. જે સમાજમાં પુનર્લગ્ન નથી થતાં તેમાં પણ આજે ઘણા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ એમ ચોકખું માનનારાં હોય છે કે બળાત્કારી વૈધવ્ય એ ધર્મ નથી છતાં તેઓ પોતાની લઘુ પુત્રી કે બ્હેન જો વિધવા થાય તો તેની ઇચ્છા છતાં તેનું લગ્ન કરવા તૈયાર થતાં નથી અને ઘણીવાર તો તેઓ પુનર્લગ્ન ઉપર પોતાની મરજી વિરુદ્ધ સખત જાપ્તો રાખે છે. બળાત્કારી બ્રહ્મચર્યની આ નીતિની પાછળ ભય અને સ્વાર્થ સિવાય બીજો કશો જ હેતુ હોતો નથી. ગૃહસ્થોની વાત બાજુએ મૂકીએ અને ત્યાગી કે ગુરુ મનાતા વર્ગની અંદર જઈને જોઈએ તોપણ આપણને જણાશે કે તેમના ઘણા ખરા નીતિનિયમો અને વ્યવહારોની પાછળ માત્ર ભય અને સ્વાર્થ જ રહેલાં હોય છે. એકાદ ત્યાગીનો શિષ્ય અનાચારી થાય અગર ગુરુ પોતેજ વઢે તો તે શિષ્યોનો ગુરુ તે શિષ્યની વૃત્તિ સુધરી છે કે નહિ તે જોયા સિવાય પણ એને વેશધારી બનાવી રાખવાનો પૂર્ણ પ્રયત્ન કરશે. કારણકે તેને એ શિષ્યની

દ્વારા પોતાની પ્રતિષ્ઠા જવાનો ભય છે. કોઈ ગુરુ વઢે ત્યારે તે [illegible] અનુગામીઓ એ વંઠેલ આચાર્યને પદભ્રષ્ટ કરતાં ભયકારી [illegible] ઉપર બળાત્કારી બ્રહ્મચર્ય લાદવાનો પ્રયત્ન કરશે. કારણ કે તેમ [illegible] સંપ્રદાયની પ્રતિષ્ઠા ઘટવાનો ભય છે. પુષ્ટિમાર્ગના આચાર્યનું વાર [illegible] અને જૈન ધર્મના સાધુનું સર્વથા અસ્નાન એ કોઈ કોઈ વાર [illegible] ભયને લીધે જ હોય છે. મોલવીઓના ગીતાપાઠમાં અને કુરાન પાઠમાં પણ સામાજિક ભય અને સ્વાર્થ મોટે ભા[illegible] રૂપ હોય છે. આ સામાજિક નીતિનિયમો અને રીતરિવાજો મોટે ભાગે ભય અને સ્વાર્થ જ રહેલા હોય છે. ભય અને [illegible] અનુસરાતા નીતિનિયમો છેક જ ફેંકી દેવા જોઈએ અગર છેક [illegible] છે અગર તેના સિવાય પણ ચાલી શકે એમ કહેવાનો આ[illegible] નથી. અહીં તો એટલુંજ બતાવવું છે કે નીતિ અને [illegible] શો તફાવત છે.

જે બંધન કે જે કર્તવ્ય ભય કે સ્વાર્થમૂલક હોય છે તે ના[illegible] અને જે કર્તવ્ય ભય કે સ્વાર્થમૂલક નહિ પણ શુદ્ધ કર્તવ્ય [illegible] જ હોય છે અને જે કર્તવ્ય માત્ર યોગ્યતા ઉપર જ અવલંબિ[illegible] હોય છે તે ધર્મ. નીતિ અને ધર્મ વચ્ચેનો આ તફાવત કાંઈ નવો સૂનો નથી. જો આપણે જરીક ઊંડા ઊતરીને તપાસીશું તો સ્પ[illegible] દેખાશે કે નીતિ એ સમાજના ધારણ અને પોષણ માટે આવશ્ય[illegible] છતાં પણ તેનાથી સમાજનું સંશોધન થતું નથી. સંશોધન એટલે શુદ્ધિ અને શુદ્ધિ એટલે જ ખરો વિકાસ એ સમજ જો વાસ્તવિ[illegible] હોય તો એમ કહેવું જોઈએ કે એવો વિકાસ તો ધર્મને જ આભારી છે. જે સમાજમાં ઉપર કહેલ ધર્મ જેટલે અંશે [illegible] અનુસરાતો હોય તે સમાજ તેટલે અંશે [illegible]

ુકસાન થાય તેટલી ભૂલ નથી કરતો એટલા સારૂ કે જો ભૂલ આવે ા દંડાવાનો અગર નોકરી જવાનો ભય છે; પણ એટલી જ ીવટવાળો તે માસ્તર જો બીજો ભય ન હોય તો મુસાફરો પાસેથી ાંચ લે છે. જ્યારે આપણો કલ્પેલો બીજો સ્ટેશન માસ્તર હિસાબની ોકસાઇ ઉપરાંત લાંચ મળવાનો અને પચી જવાનો ગમે ેટલો અનુકૂળ પ્રસંગ છતાં લાંચ નથી જ લેતો એટલું જ નહિ પણ તે લાંચખોરીનું વાતાવરણ જ નથી પસંદ કરતો. એ જ રીતે એક ્યાગી વ્યક્તિ ખુલ્લી રીતે પૈસા લેવામાં કે રાખવામાં અકિંચન ્રતનો ભંગ લેખી પૈસા હાથમાં નહિ લે કે પોતાની પાસે નહિ સંઘરે અને છતાં જો તેના મનમાં અકિંચનપણું આવ્યું નહિ હોય એટલે કે લોભનો સંસ્કાર ગયો નહિ હોય તો તે ધનિક શિષ્યોને મેળવી મનમાં ફુલાશે અને જાણે પોતે જ ધનવાન હોય એ રીતે બીજા કરતાં પોતાને ચડિયાતો માની ગર્વભરેલો તુંપદનો વ્યવહાર કરશે. જ્યારે બીજો ત્યાગી જો ખરો ત્યાગી હશે તો પૈસા પોતાની માલિકીના કરીને પાસે નહિ જ રાખે અને પાસે હશે તોપણ તેના મનમાં જરાય નહિ હોય અભિમાન કે જરાય નહિ હોય પોતાના અલગ સ્વામીપણાનું ગૌરવ. તે ગમે તેટલા ધનિકોની વચ્ચે રહેવા છતાં અને ધનિકોની સેવાના પ્રસંગોમાં આવવા છતાં નહિ તેનાથી ફુલાય કે નહિ તેને લીધે બીજા કરતાં પોતાને ચડિયાતો માને. આનું પરિણામ એ આવવાનું કે જો નીતિની દૃષ્ટિએ સમાજમાં ત્યાગીઓ હશે તો તે સમાજ ચડેલો કે શુદ્ધ નહિ હોય, કારણ કે તેમાં ત્યાગીના વેશમાં રહી એવી રીતે ભોગ સેવાતો હશે કે જેથી ત્યાગ પાળ્યો ગણાય અને ભોગ પણ પોષાય. એવી સ્થિતિમાં ત્યાગીઓ વચ્ચે સીધી રીતે પૈસો મેળવવાની કે સંઘરવાની ગૃહસ્થોની પેઠે હરિફાઈ નહિ હોય પણ બીજા કરતા વધારે પૈસાદાર શિષ્યોને રીઝવી, સમજાવી, ભોળવી, પોતાના બનાવી રાખવાની

અજાણે સમાજની સેવા કરવાને બદલે કુસેવા જ વધારે કરતા હ[illegible]
તેથી ઊલટું સમાજમાં જો ધર્મદૃષ્ટિએ ત્યાગી હોય તો [illegible]
નહિ હોય પૈસા મેળવવાની કે સંઘરવાની હરિફાઈ, અગર [illegible]
હોય પૈસાદાર ચેલાઓને પોતાના જ બનાવી રાખવાની [illegible]
એટલે તેઓ શિષ્યસંગ્રહ કે શિષ્યપરિવાર વિષે તદ્દન નિ[illegible]
હશે અને માત્ર સમાજ પ્રત્યેના પોતાના કર્તવ્યમાં જ પ્રસન્ન હ[illegible]
એટલે એવા બે ત્યાગીઓ વચ્ચે નહિ આવવાનો અદેખાઈનો ક[illegible]
કલેશનો પ્રસંગ, અને એ જ રીતે તેમને લીધે તેઓ જે સમાજ[illegible]
રહેતા હશે તે સમાજમાં પણ નહિ આવવાનો વિખવાદનો પ્રશ્ન[illegible]
આ રીતે આપણે જોઈ શક્યા કે એક સમાજમાં ગમે તેટલા ની[illegible]
ત્યાગી હોય છતાં તેનાથી તે સમાજનું કલ્યાણ ન થતાં [illegible]
અકલ્યાણ જ થવાનું. જ્યારે કોઈ બીજા સમાજમાં સાચો ધ[illegible]
ત્યાગી એક હોય તોપણ તે સમાજની શુદ્ધિ ખૂબ જ વધારવાનો[illegible]
એક બીજો દાખલો લઈએ: કોઈ સંન્યાસી ભોગવાસના પ્રગટ થ[illegible]
સમાજમાં અપજશ થવાના ભયથી દેખીતી રીતે ત્યાગી રહી [illegible]
અનાચાર સેવ્યા કરે, જ્યારે બીજો ત્યાગી તેવી વાસના પ્રબ[illegible]
થતાં જો તેના મનને દમવા ન શકે તો ગમે તેવા અપવાદ [illegible]
તિરસ્કારનો [illegible]
[illegible] સમાજની શુદ્ધિ [illegible]
[illegible]

અજાણે સમાજની સેવા કરવાને બદલે કુસેવા જ વધારે કરતા હશે. તેથી ઊલટું સમાજમાં જો ધર્મદૃષ્ટિએ ત્યાગી હોય તો તેઓને નહિ હોય પૈસા મેળવવાની કે સંઘરવાની હરિફાઈ, અગર નહિ હોય પૈસાદાર ચેલાઓને પોતાના જ બનાવી રાખવાની ફીકર. એટલે તેઓ શિષ્યસંપદ કે શિષ્યપરિવાર વિષે તદ્દન નિશ્ચિંત હશે અને માત્ર સમાજ પ્રત્યેના પોતાના કર્તવ્યમાં જ પ્રસન્ન હશે. એટલે એવા બે ત્યાગીઓ વચ્ચે નહિ આવવાનો ખેંચાખેંચીનો અગર ક્લેશનો પ્રસંગ, અને એ જ રીતે તેમને લીધે તેઓ જે સમાજમાં રહેતા હશે તે સમાજમાં પણ નહિ આવવાનો વિખવાદનો પ્રસંગ. આ રીતે આપણે જોઈ શક્યા કે એક સમાજમાં ગમે તેટલા નીતિ-ત્યાગી હોય છતાં તેનાથી તે સમાજનું કલ્યાણ ન થતાં વધારે અકલ્યાણ જ થવાનું. જ્યારે કોઈ બીજા સમાજમાં સાચો ધર્મ-ત્યાગી એક હોય તોપણ તે સમાજની શુદ્ધિ ખૂબ જ વધારવાનો. એક બીજાને [illegible] કોઈ સંન્યાસી [illegible] વાસના પ્રગટ થતાં સમાજમાં [illegible] દેખાતી રીતે ત્યાગી રહી [illegible] વાસના પ્રગટ [illegible]

આનો ઉત્તર સ્પષ્ટ છે અને તે એ છે કે એવો એકેય પંથ કે સંપ્રદાય દુનિયામાં નથી કે જેણે માત્ર ધર્મનું જ આચરણ કર્યું હોય અને તે દ્વારા માત્ર સમાજની શુદ્ધિ જ સાધી હોય. કોઈ પંથ કે સંપ્રદાય પોતાનામાં અમુક સાચી ધાર્મિક વ્યક્તિઓ થઈ ગયાનો નિર્દેશ કરી સમાજની શુદ્ધિ સાધ્યાનો દાવો કરે તો તેવો દાવો બીજો વિરોધી પંથ પણ કરી શકે. કારણ કે દરેક પંથમાં ઓછી કે વધતી સાચી ત્યાગી વ્યક્તિઓ થયાનો ઇતિહાસ આપણી સામે મોજુદ છે. ધર્મનાં કહેવાતાં બાહ્ય રૂપો ઉપરથી સમાજની શુદ્ધિનો આંક કાઢી કોઈ પંથને ધાર્મિકપણાનું પ્રમાણપત્ર તો આપી શકાય જ નહિ. કારણ કે બાહ્ય રૂપો એટલાં બધાં વિરોધી હોય છે કે તેને લીધે ધાર્મિકપણાનું પ્રમાણપત્ર આપવા જઈએ તો કાંતો બધા જ પંથોને ધાર્મિક કહેવા પડે અને કાંતો બધાને જ અધાર્મિક કહેવા પડે; દાખલા તરીકે કોઈ પંથ, મંદિર અને મૂર્તિપૂજાના પોતાના પ્રચારનો નિર્દેશ કરી એમ કહે કે તેણે એ પ્રચાર દ્વારા જનસમાજને ઈશ્વરની ઓળખાણમાં અમર તેની ઉપાસનામાં બહુ મદદ કરી છે અને તે રીતે સમાજમાં શુદ્ધિ આણી છે તો તેથી ઊલટું તેનો વિરોધી બીજો પંથ એમ પણ કહેવા કમર કસે કે તેણે મંદિરો અને મૂર્તિઓના ધ્વંસનું કામ કરી સમાજમાં શુદ્ધિ આણી છે. કારણ કે મંદિરો અને મૂર્તિઓને બહાને વધી ગએલા વહેમ, આલસ્ય અને દંભને અમુક પ્રમાણમાં તેણે મંદિરો અને મૂર્તિઓના વિરોધ દ્વારા વધતાં અટકાવ્યાં છે. એક પંથ જે તીર્થસ્નાનનો મહિમા ગાતો અને વધારતો હોય તે શારીરિક શુદ્ધિ દ્વારા માનસિક શુદ્ધિની દલીલ કરી પોતાની પ્રવૃત્તિને સમાજ-કલ્યાણકારી બતાવી શકે; જ્યારે તેનો વિરોધી બીજો પંથ સ્નાન નિષમનના પોતાના કાર્યને સમાજકલ્યાણકારી સાબીત કરવા એવી દલીલ કરી શકે કે બાહ્ય સ્નાનના મહત્ત્વમાં તણાતા લોકોને તે રસ્તેથી પાછા વાળી અંતર શુદ્ધિ તરફ લઈ જવા માટે સ્નાન ઉપર નિયંત્રણ મૂકવું એ જ હિતાવહ છે. એક પંથ કંઠી બંધાવીને અને

બીજો તેને વોડાવીને સમાજ-કલ્યાણ કર્યાનો દાવો કરી શકે. આ રીતે દરેક પંથનાં બાહ્ય રૂપો જે ઘણીવાર એકબીજાથી તદ્દન વિરોધી હોય છે તેના ઉપરથી આપણે નક્કી ન કરી શકીએ કે અમુક પંથ ખરો ધાર્મિક છે અને અમુક પંથે જ સમાજમાં વધારે શુદ્ધિ આણી છે. ત્યારે શું એવું કોઈ ધોરણ છે કે જે સર્વમાન્ય હોય અને જેના દ્વારા નિર્વિવાદપણે આપણે કહી શકીએ કે જો અમુક વસ્તુ હોય તો બાહ્ય રૂપ ગમે તે હોવા છતાં પણ તેનાથી સમાજનું એકાંતિક કલ્યાણ જ થવાનું? અને તે વસ્તુ જે પંથમાં, જે જાતિમાં, કે જે વ્યક્તિમાં જેટલા પ્રમાણમાં વધારે હોય તે જ પંથ, તે જ જાતિ, કે તે જ વ્યક્તિએ સમાજની શુદ્ધિમાં અગર સમાજના વિકાસમાં વધારે ફાળો આપ્યો છે એમ કહી શકાય? અલબત્ત એવી વસ્તુ છે; અને તે ઉપરની ચર્ચા દ્વારા સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે. તે વસ્તુ એટલે નિર્ભયપણું, નિર્દંભપણું અને વિવેક. વ્યક્તિના કે પંથના જીવનમાં એ વસ્તુ છે કે નહિ તે બહુ સહેલાઈથી જાણી શકાય. જેવું માનવું તેવું જ બોલવું અને બોલવું તેથી ઊલટું ન ચાલવું અગર જેવું ચાલવું તેવું જ કહી દેવું: આ તત્ત્વ હોય તો નિર્ભયપણું. આવું નિર્ભયપણું ધારણ કરનાર કોઈ નોકર શેઠથી ડરી ખરી બાબત નહિ છુપાવે અને ગમે તેવું જોખમ ખેડવા તૈયાર રહેશે. કોઈ અમ-ગૃહસ્થ [illegible]માં આવી આવવાના ભયથી ધર્મગુરુ પાસે અગર બીજે [illegible] દોરા ધાગા કે મેલા દેખાવા મટે ખોટા દોંગ ન કરતાં [illegible] તૈયાર રહેશે. કોઈ ધર્મગુરુ, જો તે નિર્ભય હશે તો, પોતાનું [illegible] પૂરું નહિ ગમે એમ રીતે જ નિર્ભય હશે તે પોતાનું [illegible]. નિર્ભય [illegible] નિર્દંભપણું [illegible] [illegible] [illegible] હાય તે

પોતાની શક્તિ અને સંપત્તિનો સદ્ઉપયોગ કરીને જ બીજાઓનાં હૃદય જીતશે. વિવેક હોય ત્યાં કલેશ ન જ હોય અને જ્યાં કલેશ હોય ત્યાં સમજવું કે વિવેક નથી જ. આ રીતે આપણે કોઈ વ્યક્તિ કે કોઇ પંથમાં ધર્મ છે કે નહિ એ જાણવું હોય તો સહેલાઇથી જાણી શકીએ અને ઉપરની કસોટીથી કસી આપણે નક્કી કરી શકીએ કે અમુક વ્યક્તિ અગર અમુક પંથ સમાજનું કલ્યાણ કરનાર છે અને અમુક નથી.

નાતમાં મહાજનો, પંથમાં તેના આગેવાનો, અને સમસ્ત પ્રજામાં રાજ્યકર્તાઓ નીતિ ઘડે છે, અને દેશકાળ પ્રમાણે બદલે છે તેમજ તે પળાવે છે; છતાં સમાજની શુદ્ધિનું કામ તો પાછું બાકી જ રહે છે. આ કામ કોઈ મહાજન, કોઈ પંડિત, કે કોઈ રાજા માત્ર તેના પદથી સાધી ન શકે. એ કામ જ મુખ્ય છે. અને એ જ કાર્ય કરવું તે ઈશ્વરીય સંદેશ. જે વ્યક્તિને આ કાર્ય કરવાની તાલાવેલી હોય તેણે બીજાઓને પ્રથમ ન કહેતા પોતાના જ જીવનમાં ધર્મ દાખલ કરવો જોઈએ. જો એના જીવનમાં ધર્મ દાખલ થયો તો તેટલે અંશે તેનું જીવન સમાજની શુદ્ધિ કરવાનું (પછી ભલે તે કોઈને શુદ્ધ થવાનો ઉપદેશ વાણી કે લેખનથી ન પણ આપતો હોય). સમાજની શુદ્ધિ એ જીવનશુદ્ધિમાં સમાએલી છે, અને જીવનશુદ્ધિ એ જ ધર્મનું સાધ્ય છે. એટલે જો આપણે સમાજ અને પોતાના જીવનને નિરોગી રાખવા ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણા પોતામાં ઉપર કહેલ ધર્મ છે કે નહિ, અને છે તો કેટલે અંશે છે એનું જ નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. આ ધાર્મિક મનાતા દિવસોમાં જો પોતાનું નિરીક્ષણ કરવાની ટેવ કેળવીએ તો તે હમેશાં સ્થાયી બને અને તેમ થાય તો આપણી સામે પડેલા વિશાળ સમાજ અને રાષ્ટ્રના ઘટક તરીકે આપણે કાંઈક સામો દાખલો આપ્યો કહેવાય.

શાસ્ત્ર અને શસ્ત્ર વચ્ચે શો ફેર?

હિન્દુસ્તાનમાં શાસ્ત્રને ઉત્પન્ન કરનાર, તેને સાચવનાર, વિકસાવનાર, અને તે દ્વારા શક્ય હોય તેવી બધી પ્રવૃત્તિ કરનાર જે વર્ગ [illegible] બ્રાહ્મણ તરીકે મુખ્યપણે જાણીતો છે. એ જ રીતે શસ્ત્ર રાખનાર [illegible] વાપરનાર જે વર્ગ તે મુખ્યપણે ક્ષત્રિય તરીકે જાણીતો છે. શરૂઆતમાં બ્રાહ્મણવર્ગનું કાર્ય શાસ્ત્ર દ્વારા લોકરક્ષા એટલે સમાજરક્ષા કરવા[illegible] હતું, તેમજ ક્ષત્રિયવર્ગનું કાર્ય શસ્ત્ર દ્વારા સમાજરક્ષણ કરવા[illegible] હતું. શાસ્ત્ર દ્વારા સમાજરક્ષણ અને શસ્ત્ર દ્વારા સમાજરક્ષણ એ બ[illegible] રક્ષણ છતાં તેનું સ્વરૂપ મૂળમાં જુદું હતું. શાસ્ત્રમૂર્તિ બ્રાહ્મણ જ્યાં કોઈને બચાવવા માગે ત્યારે તેના ઉપર શાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરે એટલે તેને હિતબુદ્ધિ, [illegible] અને સાચા પ્રેમથી વસ્તુસ્થિતિ સમજાવે. આમ કર્યા [illegible] બચાવી જ લે અને તેમ [illegible] તોપણ તે પોતાની જાતને તો [illegible] એટલે શાસ્ત્રનું કાર્ય મુખ્ય[illegible] સાથે [illegible] પણ બચાવી[illegible] [illegible] જો તેમ ન બને તો [illegible] [illegible] પોતાની જાતને [illegible] [illegible] [illegible]

સમજાવીને કોઈને બચાવવાની શક્તિને જે ધરાવે તે શાસ્ત્ર અને બીજાને હણી એકને બચાવવાની શક્તિ જેમાં હોય તે શસ્ત્ર. આ તફાવત સાત્ત્વિક અને રાજસ-પ્રકૃતિના તફાવતનું સૂચક છે. એ તફાવત હોવા છતાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય પ્રકૃતિ જ્યાંસુધી પોતાના સમાજરક્ષાના ધ્યેયને યથાર્થપણે વફાદાર રહી ત્યાંસુધી તે બન્ને પ્રકૃતિએ પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે નિઃસ્વાર્થપણે કામ બજાવ્યા કર્યું અને શસ્ત્ર ને શાસ્ત્રનો મોભો સચવાઈ રહ્યો.

પણ વખત જતાં એ શાસ્ત્ર દ્વારા પ્રાપ્ત થએલ પ્રતિષ્ઠાનાં ફળો ચાખવાની અને ભોગવવાની લાલચ પેલા શાસ્ત્રમૂર્તિ વર્ગમાં દાખલ થઈ. એ જ રીતે શસ્ત્રમૂર્તિ વર્ગમાં પણ શસ્ત્રસેવા દ્વારા જામેલ પ્રતિષ્ઠાનાં ફળો આસ્વાદવાની ક્ષુદ્ર વૃત્તિ જન્મી. પરિણામે ધીરે ધીરે સાત્ત્વિક અને રાજસ પ્રકૃતિનું સ્થાન તામસ પ્રકૃતિએ લીધું અથવા તેમાં તામસપણું દાખલ થયું, અને એવી સ્થિતિ આવી કે શાસ્ત્રમૂર્તિ વર્ગ શાસ્ત્રજીવી બની ગયો અને શસ્ત્રમૂર્તિ વર્ગ શસ્ત્રજીવી બની ગયો. એટલે કે બન્નેનું મુખ્ય ધ્યેય રક્ષણ મટી આજીવિકા પૂરતું થઈ ગયું. શાસ્ત્ર અને શસ્ત્ર દ્વારા મુખ્યપણે આજીવિકા સાધવી, પોતાની ભોગવાસના તૃપ્ત કરવી એવી વૃત્તિ જન્મતાં જ શાસ્ત્રજીવી બ્રાહ્મણ વર્ગમાં તડા પડ્યા, એક બીજાની અદેખાઈ કરવા લાગ્યા. ભક્તો અનુયાયિઓ અને શિષ્યો કે જેમને અજ્ઞાન અને કુસંસ્કારથી બચાવી લેવાનું પવિત્ર કામ બ્રાહ્મણવર્ગને સોંપાએલું હતું તેઓને તે રીતે બચાવવાને બદલે પેલો શાસ્ત્રજીવી વર્ગ પોતાના હાથમાં પડેલા અભણ અને ભોળા વર્ગની સેવાશક્તિનો બને તેટલો પોતાના લાભમાં વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કરવાની હરિફાઈમાં પડ્યો. એટલે શિકારીની પેઠે એક શાસ્ત્રજીવી પોતાની શાસ્ત્રજાળમાં બને તેટલા વધારેમાં વધારે અનુયાયિઓને બાંધી રાખવા બીજા શાસ્ત્રજીવી સાથે વિવિધ રીતે કુસ્તીમાં ઉતરવા લાગ્યો, અને આચાર્ય સિદ્ધસેન કહે છે તેમ એક માંસના ટુકડા માટે લડનાર બે શ્વાનોમાં કદાચિત

મૈત્રી બંધાય પણ બે સગા ભાઈ શસ્ત્રજીવી એટલે વાદી હોય તેમાં મૈત્રીનો કદી જ મેળ નથી હોતો. એ સ્થિતિ સમાજમાં આ ને ઊભી રહી. બીજી બાજુ શસ્ત્રમૂર્તિવર્ગ પણ શસ્ત્રજીવી બન્યો હતો એટલે તેમાં પણ ભોગ વૈભવની હરિફાઈ અને કર્તવ્યચ્યુતિ દાખલ થઈ હતી. તેથી અનાથ અગર આશ્રિત પ્રજાવર્ગ પાલન કરવામાં પોતાની શક્તિ રોકવાને બદલે એ વર્ગ સત્તા અ મહત્તા વધારવાની પાછળ ગાંડોતુર થયો. પરિણામે એક શસ્ત્રજી અને બીજા શસ્ત્રજીવી વચ્ચે કોઈ અનાથ અગર નિર્બળની રક્ષા કારણે નહિ પણ અંગત દ્વેષ અને વૈરને કારણે યુદ્ધ શરૂ થયાં અ એ યુદ્ધાગ્નિમાં જે લાખો અને કરોડોની રક્ષા વાસ્તે તે વર્ગો સર્જા હતા અગર જેઓની રક્ષાને નિમિત્તે તે વર્ગને આટલું ગૌરવ પ્રાપ થયું હતું તે જ લાખો અને કરોડો લોકો હોમાયા. આ રીતે આપણ આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ, શાસ્ત્ર અને શસ્ત્ર બન્ને દ્વારા વિશેષ કલુષિ થયો અને પોતાની પવિત્રતા અખંડિત રાખી ન શક્યો. એ જ સત્ય છે કે આ દેશમાં લાખો નહિ પણ કરોડો શાસ્ત્રજીવી વર્ગની વ્યક્તિ હોવા છતાં અજ્ઞાન અને વિખવાદનો પાર નથી, એટલું જ નહિ પણ ઊલટું એ વર્ગે અજ્ઞાન અને વિખવા વધારવામાં કે પોષવામાં પણ નાનોસૂનો ભાગ નથી ભજવ્યો [illegible]

અનિષ્ટ પરિણામ એ સંતતિ અને એ સમાજ ઉપર આવ્યું. શાસ્ત્રજીવી વર્ગ એટલો બધો નબળો અને પેટભરૂ થઈ ગયો કે તે પૈસા અને સત્તામાટે સત્ય વેચવા લાગ્યો. તે શસ્ત્રજીવી રાજા મહારાજાઓની ખુશામત કરે અને મોટપ માને. શસ્ત્રજીવી વર્ગ પણ કર્તવ્યપાલનને બદલે દાન દક્ષિણા આપીને જ પેલા ખુશામતી વર્ગ દ્વારા પોતાની ખ્યાતિ સાચવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. આમ બન્ને વર્ગની બુદ્ધિ અને સત્તાના તેજમાં બીજા આશ્રિત લોકો ચગદાઈ ગયા અને છેવટે આખો સમાજ નિર્માલ્ય થઈ ગયો.

આપણે આજે પણ મોટે ભાગે જોઈએ છીએ કે કોઈ ઉપનિષદ અને ગીતાપાઠી તે શાસ્ત્રો વાંચી પાછળથી હિસાબ મૂકે છે કે દક્ષિણામાં કેટલું ઉત્પન્ન થયું. સપ્તાહમાં ભાગવત વાંચનાર બ્રાહ્મણની દૃષ્ટિ માત્ર દક્ષિણા તરફ હોય છે. અભ્યાસને બળે શ્લોકો ઉચ્ચારે જાય છે અને આંખ કોણે દક્ષિણા મૂકી અને કોણે ન મૂકી એ જોવા તરફ ફર્યા કરે છે. દુર્ગાસપ્તશતીનો પાઠ કરનાર મોટે ભાગે દક્ષિણા આપનાર માટે કરે છે. ગાયત્રિના જપો પણ દક્ષિણા દેનાર માટે થાય છે. એક યજમાન પાસેથી દક્ષિણા મેળવવા શાસ્ત્રજીવી વર્ગની અને એક યજમાનને ત્યાંથી સીધું મેળવવા તે વર્ગની અંદરોઅંદર જે મારામારી થાય છે તેને એક રોટીના ટુકડા માટે લડતા બે શ્વાનો સાથે સરખાવી શકાય. જમીનના એક નજીવા ટુકડા માટે પણ બે શસ્ત્રજીવીઓ હવે કોર્ટે એ જ રીતે લડે છે. વિશેષ શું ? શાસ્ત્રજીવી વર્ગમાં જે સ્વાર્થ અને સંકુચિતપણાનો દોષ દાખલ થયો તેની અસર બૌદ્ધ અને જૈનના ત્યાગી ગણાતા ભિક્ષુકવર્ગ ઉપર પણ થઈ. આ બે વર્ગમાં અંદરોઅંદર કુસંપ અને વિરોધ દાખલ થઈ ન અટકતાં તે તેના પેટા ભેદોમાં પણ દાખલ થયો. દિગંબર જૈન ભિક્ષુ શ્વેતાંબર ભિક્ષુને અને શ્વેતાંબર ભિક્ષુ દિગંબરને હલકી દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. ઉદારતાને બદલે બન્નેમાં સંકુચિતતા વધવા અને પોષાવા લાગી. અને એક શ્વેતાંબર ભિક્ષુ વર્ગમાં પણ શાસ્ત્રને નામે ખૂબ વિરોધ અને તડ જન્મ્યાં અને

આધ્યાત્મિક ગણાતા તેમજ આધ્યાત્મિક તરીકે પૂજાતાં શાસ્ત્રોનો ઉપયોગ એક યા બીજી રીતે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં, વિશેષ સાથે [illegible] વધારવામાં, અને પોતપોતાની અંગત દુકાનો ચલાવવામાં થવા લાગ્યો. આ રીતે શાસ્ત્રે શસ્ત્રનું સ્થાન લીધું, અને તે પણ ખરી રીતે તો શુદ્ધ શસ્ત્રનું નહિ પરંતુ ઝેરી શસ્ત્રનું સ્થાન લીધું. તેથી જ આજે જો કોઈ કંકાસના બીજ વધારે દેખાતાં હોય અગર વધારે વ્યાપક રીતે કલેશ કંકાસ ફેલાવવાની વ્યાપકતા દેખાતી હોય તો તે ત્યાગી કહેવાતા છતાં શાસ્ત્રજીવી વર્ગમાં જ છે અને એની અસર જ્યાં ત્યાં આખા સમાજ ઉપર પડેલી છે.

આ તો અત્યાર સુધીની ભૂતકાળની વાત થઈ. પણ વર્તમાનમાં અને ભવિષ્યમાં શું કરવું એ એક પ્રશ્ન ઊભો થાય [illegible] શું શસ્ત્ર [illegible] કે શસ્ત્ર દ્વારા ફેલાએલું વિષ શું અને શસ્ત્ર [illegible] થઈ શકે ? તે માટે [illegible] રસ્તો છે ? [illegible] યુરોપમાં શસ્ત્ર [illegible] છે. પણ [illegible] આવવાની [illegible]

ાકસંપી છે. આ તત્ત્વ ઉદારતા અને જ્ઞાનવૃદ્ધિ સિવાય કદિ સંભવી કતું નથી. ભિન્ન ભિન્ન શાસ્ત્રને અનુસરનાર જુદા જુદા ંથો અને વર્ગો માત્ર ઉદારતા અને જ્ઞાનવૃદ્ધિને બળે જ હળીમળી ૨કસંપથી કરવાનાં કામો કરી શકે. આપણે ઘણાય એવા પુરુષો જોઈએ છીએ કે જેઓ એક પંથ કે એક શાસ્ત્રના અનુયાયી નથી છતાં એકદીલ થઈ સમાજ અને દેશનું કામ કરે છે. અને આપણે એવા પણ ઘણા માણસો જોઈએ છીએ કે જેઓ એક જ સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રોને સરખી રીતે માનવા છતાં એક બીજા સાથે હળીમળીને કામ કરવાની વાત તો બાજુએ રહી પણ એક બીજાનું નામ પણ સહન કરી શકતા નથી. આ વસ્તુસ્થિતિ આપણને શું સૂચવે છે તે હવે કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે. જ્યાંસુધી મનમાં મેલ હશે, એકબીજા પ્રત્યે આદર અગર તટસ્થતા નહિ હોય અને લેશ પણ અદેખાઈ હશે, ત્યાંસુધી ભગવાનની સાક્ષીએ એક શાસ્ત્રને માનવાનાં અને અનુસરવાનાં વ્રતો લેવા છતાં કદિ એકતા નહિ સધાવાની, શાન્તિ નહિજ સ્થાપવાની. એ વસ્તુ જો ધ્યાનમાં ન ઉતરે તો કહેવું જોઈએ કે તે માણસ ઇતિહાસ અને માનસશાસ્ત્રને સમજી નથી શકતો.

આપણો સમાજ અને દેશ કલેશના વમળમાં સંડોવાયો છે. તે આપણી પાસે વધારે નહિ તો એટલી આશા રાખે જ છે કે હવે કલેશ ન પોષીએ. જો આપણે ઉદારતા અને જ્ઞાનશક્તિ કેળવીએ તો જ સમાજ અને દેશની માગણીને આપણે વફાદાર રહી શકીએ. જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં અનેકાંત અને આચારમાં અહિંસા મૂકવામાં આવેલ છે તેનો ઉદ્દેશ માત્ર એ જ છે કે તમે જૈન તરીકે અંદરોઅંદર અને બીજા સમાજો સાથે ઉદારતાથી અને પ્રેમથી વર્તો. જ્યાં ભેદ અને વિરોધ હોય ત્યાં જ ઉદારતા અને પ્રેમનું કામ પડે છે અને ત્યાં જ તે અંતઃકરણમાં છે કે નહિ અને છે તો કેટલા પ્રમાણમાં છે એવી પરીક્ષા થાય છે. એટલે આપણે જૈનપણાને જો સ જતા હોઈએ તો સીધી રીતે સમજી શકીએ કે ઉદારતા

પ્રેમ—વૃત્તિ દ્વારા જ આપણે ધર્મરક્ષા કરી શકીએ અને
કોઈ રીતે નહિ જ. શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ અને તેના ઉપયોગનો ઉદ્દેશ એ
છે. જો એ ઉદ્દેશ એનાથી ન સાધીએ તો એ રક્ષણને બદલે
શસ્ત્રની પેઠે ભક્ષણનું કામ કરશે અને શાસ્ત્ર પોતાનું માત્રા
નષ્ટ કરી શસ્ત્ર સાબીત થશે.

ઉદારતા બે જાતની: એક તો વિરોધી અગર ભિન્ન પ્રવ
પ્રત્યે તટસ્થપણું કેળવવાની અને બીજી આદર્શ મહાન બનાવ
જ્યારે આદર્શ તદ્દન સાંકડો હોય, અંગત કે પંથ પૂરતો આ
હોય, ત્યારે માણસનું મન સ્વભાવે જ વિશાળ તત્ત્વનું બનેલું હોવ
એ સાંકડા આદર્શમાં ગભરાય છે અને ફેરવેરની બહાર બા
બારીઓ શોધે છે. એ મનની સામે જો વિશાળ આદર્શ રાખ
આવે તો તેને જોઈતું ક્ષેત્ર મળી જાય છે અને તેની શક્તિ
કંકાસ વાળને કાજળ રહેતી જ નથી. એટલે ધર્મપ્રેમી થવા ઇ
નાર દરેકની એ ફરજ છે કે તે પોતાનો આદર્શ વિશાળ બ
તે માટે મનને તૈયાર કરે. બીજી બાજુ જ્ઞાન-વૃદ્ધિ એટલે
મનુષ્યમાત્રમાં જ્ઞાનની ભૂખ સ્વભાવે જ હોય છે. એ ભૂખ
જુદા જુદા પંથોના, ધર્મોના, અને બીજી અનેક શાખાઓના શા
સહાનુભૂતિપૂર્વક અભ્યાસ કરીને જ શમાવવી જો મનનુ
હોય તો જ બીજી બાજુને બરાબર સમજી શકાય. આ રીતે આપણ
બાજે ઉદારતા અને જ્ઞાન-વૃદ્ધિ ધર્મરક્ષાની યોજના બ
પેર. કરીએ.

—[illegible]

આસ્તિક અને નાસ્તિક શબ્દની મીમાંસા

બહુ જૂના વખતમાં જ્યારે આર્ય ઋષિઓએ પુનર્જન્મની શોધ કરી ત્યારે પુનર્જન્મના વિચાર સાથે જ તેમને કર્મના નિયમો અને આ લોક તેમજ પરલોકની કલ્પના પણ આવી. કર્મતત્ત્વ, ઇહલોક, અને પરલોક એટલું તો પુનર્જન્મ સાથે સંકળાએલું છે જ. આ વસ્તુ એકદમ સીધે સીધી અને સૌને સહેલાઈથી ગળે ઉતરે એવી તો નથી જ એટલે હંમેશાં એને વિષે ઓછોવત્તો મતભેદ રહે છે. તે જૂના જમાનામાં પણ એક નાનો કે મોટો એવો વર્ગ હતો કે જે પુનર્જન્મ અને કર્મચક્ર વગેરે માનવા તદ્દન તૈયાર ન હતો. અને પુનર્જન્મવાદીઓ સાથે વખતે ચર્ચા પણ કરતો. તે વખતે પુનર્જન્મશોધક અને પુનર્જન્મવાદી ઋષિઓએ પોતાના મંતવ્યને ન માનનાર પુનર્જન્મવિરોધી સામા પક્ષને નાસ્તિક કહી ઓળખાવ્યો, અને પોતાના પક્ષને આસ્તિક તરીકે જણાવ્યો. આ શાન્ત અને વિદ્વાન ઋષિઓએ જ્યારે પોતાના પક્ષને આસ્તિક કહ્યો ત્યારે એનો અર્થ એટલો જ હતો કે અમે પુનર્જન્મ, કર્મતત્ત્વ માનનાર પક્ષના છીએ અને તેથી જ જે પક્ષ એ તત્ત્વ નથી માનતો તેને માત્ર અમારા પક્ષથી ભિન્ન પક્ષ તરીકે ઓળખાવવા 'ન' શબ્દ ઉમેરી નાસ્તિક કહીએ છીએ. એ સમભાવી ઋષિઓ તે વખતે આસ્તિક અને નાસ્તિક એ બે શબ્દ માત્ર અમુક પ્રકારના બે ભિન્ન પક્ષોને સૂચવવા માટે જ વાપરતા. તે સિવાય એથી વધારે એ શબ્દના વાપરની પાછળ કોઈ અર્થ ન હતો. આ શબ્દો ખૂબ ગમ્યા અને સૌને અનુકૂળ થઈ પડ્યા. વખત જતાં વળી ઈશ્વરની માન્યતાનો

પ્રશ્ન આવ્યો. ઈશ્વર છે અને તે જગતનો કર્તા પણ છે એમ માનનાર એક પક્ષ હતો. બીજો પક્ષ કહેતો કે સ્વતંત્ર ઈશ્વર ઈશ્વર જેવું તત્ત્વ નથી અને હોય તોપણ તેને જગતના સર્જન સાથે કંઈ સંબંધ નથી. આ બે ભિન્ન પક્ષો અને તેની અનેક શાખાઓ અસ્તિત્વમાં આવી ત્યારે પેલા આસ્તિક અને નાસ્તિક શબ્દ જે એક વખતે માત્ર પુનર્જન્મ-વાદી અને પુનર્જન્મ-વિરોધી પક્ષ પૂરતા જ હતા તે બન્ને શબ્દો ઈશ્વરવાદી અને ઈશ્વર-વિરોધી એ બે પક્ષ માટે પણ વપરાવા લાગ્યા. આ રીતે આસ્તિક અને નાસ્તિક શબ્દના અર્થનું ક્ષેત્ર પુનર્જન્મના અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વથી વધારે વિસ્તૃત ઈશ્વરના અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ સુધી ગયું. હવે પુનર્જન્મ માનનાર વર્ગમાં પણ ઈશ્વરને માનનાર અને ન માનનાર બે પક્ષો પડી ગયા હતા એટલે પોતાને આસ્તિક તરીકે ઓળખાવનાર આર્યોની સામે પણ પોતાની પરંપરામાં બે ભિન્ન પાર્ટીઓ હતી. અને તે વખતે પણ તેઓને ઈશ્વર ન માનનાર પક્ષ જો કે તે પણ પુનર્જન્મવાદી હોઈ પોતાની આસ્તિક શ્રેણિનો હતો છતાં તેને નાસ્તિક કહેવાની ઈચ્છા થઈ કે તેને નાસ્તિક તરીકે ઓળખાવવાની [illegible] સુધી એ શબ્દોની [illegible] [illegible]

[illegible]

તો કે જે વેદનું પ્રામાણ્ય પૂરેપૂરું સ્વીકારતો તેની સાથે જ એક એવો પણ મોટો અને પ્રાચીન પક્ષ હતો કે જે પુનર્જન્મમાં માનતો, વેદનું પ્રામાણ્ય સંપૂર્ણતયા સ્વીકારતો છતાં ઈશ્વરતત્ત્વમાં ન માનતો. હવે અહીં આસ્તિક નાસ્તિક શબ્દનો ભારે ગોટાળો થયો. ઈશ્વરને ન માનવાથી જો નાસ્તિક કહેવામાં આવે તો પુનર્જન્મ અને વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારનાર પોતાના સગા ભાઈ મીમાંસકને પણ નાસ્તિક કહેવા પડે એટલે મનુ મહારાજે આ ગૂંચમાંથી મુક્તિ મેળવવા નાસ્તિક શબ્દની ટૂંકી વ્યાખ્યા કરી દીધી અને તે એ કે વેદનિંદક હોય તે નાસ્તિક. આ હિસાબે સાંખ્ય લોકો જે નિરીશ્વરવાદી હોઈ એકવાર નાસ્તિક ગણાતા તે પણ વેદનું અમુક અંશે પ્રામાણ્ય સ્વીકારતા હોવાથી ધીરે ધીરે નાસ્તિક કહેવાતા મટી આસ્તિક ગણાવા લાગ્યા, અને જૈન, બૌદ્ધ જેવા જે વેદનું પ્રામાણ્ય તદ્દન જ ન સ્વીકારતા તેઓ નાસ્તિક પક્ષમાં રહ્યા. અહીં સુધી તો આસ્તિક નાસ્તિક શબ્દના પ્રયોગ વિષે થયું.

હવે બીજી બાજુએ, જેમ પુનર્જન્મવાદી અને વેદવાદી લોકો પોતાથી નિભિન્ન એવા પક્ષને માટે ઓળખાણ ખાતર નાસ્તિક શબ્દ વાપરતા અને વ્યવહારમાં કોઈક શબ્દ વાપરવાની જરૂર તો પડે જ, તેમ પેલા વિભિન્ન પક્ષવાળાઓ પણ પોતાના પક્ષને અને સામા પક્ષને ઓળખાવવા અમુક શબ્દો વાપરતા. તે શબ્દો બીજા કોઈ નહિ પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને મિથ્યાદૃષ્ટિ. પુનર્જન્મને માનવા છતાં પણ કેટલાક વિચારો પોતાના ઊંડા વિચાર અને મનનને પરિણામે એમ જોઈ શક્યા હતા કે સ્વતંત્ર ઈશ્વર જેવી વસ્તુ નથી; અને તેથી તેઓએ ભારેમાં ભારે વિરોધ અને જોખમ વહોરીને પણ પોતાનો વિચાર લોક સમક્ષ મૂક્યો હતો. એ વિચાર મૂકવા જતાં છેવટે વેદોનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારવાની ના પાડી હતી. એ લોકો એમ ધારતા અને સાચે જ પ્રામાણિકપણે ધારતા કે તેઓની દૃષ્ટિ એટલે માન્યતા સમ્યક્ એટલે સાચી છે અને સામા વેદવાળા પક્ષની માન્યતા મિથ્યા એટલે ભ્રાન્ત છે. તેથી માત્ર

સમભાવે તેમણે પોતાના પક્ષને સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને સામાને મિથ્યાદૃષ્ટિ તરીકે ઓળખાવ્યો. આ રીતે જેમ સંસ્કૃતજ્ઞી વિદ્વાનોએ પોતાના પક્ષ માટે આસ્તિક અને પોતાથી ભિન્ન પક્ષ માટે નાસ્તિક એ શબ્દો વ્યવહારખાતર યોજ્યા હતા તેમ પ્રાકૃતજ્ઞી જૈન અને બૌદ્ધ તપસ્વીઓએ પણ પોતાના પક્ષ માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિ (સમ્માદિટ્ઠિ) અને પોતાથી ભિન્ન પક્ષ માટે મિથ્યાદૃષ્ટિ (મિચ્છાદિટ્ઠિ) શબ્દ યોજ્યા. પણ એટલાથી કાંઈ અંત આવે તેમ થોડું હતું ! મત અને મતભેદો વધતા જ જતા. [illegible] જ ફેલાતું જાય છે એટલે જૈન અને બૌદ્ધ બન્ને [illegible] હેવા છતાં તે બન્ને વચ્ચે પણ પ્રબળ મતભેદ હતો.

તેથી [illegible] પોતાના જ પક્ષને સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહી વેદ [illegible] પ્રામાણ્ય [illegible] પોતાના બૌદ્ધ મિત્રને પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ [illegible] રીતે બૌદ્ધોએ [illegible] પોતાને સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને પોતાના [illegible] પક્ષને મિથ્યાદૃષ્ટિ કહ્યો. ખરી રીતે જેમ આસ્તિક [illegible] અને મિથ્યાદૃષ્ટિ એ બે શબ્દો પણ [illegible] ભિન્ન [illegible] એ પક્ષે પૂરતા જ હતા, [illegible] પોતાના પક્ષને આસ્તિક [illegible] મિથ્યાદૃષ્ટિ તરીકે [illegible].

[illegible]

ગિણ. લુચ્ચો સંસ્કૃતમાં લુંચક અને પ્રાકૃતમાં લુંચઓ. બાવો સંસ્કૃતમાં વપ્તા અને પ્રાકૃતમાં વપ્પા અથવા બપ્પા.

જે માત્ર કુટુંબ અને માલમત્તા જ નહિ પણ કપડાં સુદ્ધાંનો તદ્દન ત્યાગ કરી આત્મશોધન માટે નિર્મમત્વવ્રત ધારણ કરતો અને મહાન આદર્શ નજર સામે રાખી જંગલમાં એકાકિ સિંહની પેઠે વિચરતો તે પૂજ્ય પુરુષ નગ્ન કહેવાતો. ભગવાન મહાવીર આજ અર્થમાં નગ્ન તરીકે પ્રખ્યાતિ પામ્યા છે. પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી અને દેહદમનનું વ્રત સ્વીકારી આત્મસાધના માટે જે ત્યાગી થતો અને પોતાના મસ્તકના વાળને પોતાને જ હાથે ખેંચી કાઢતો તે લુંચક અર્થાત્ લોચ કરનાર કહેવાતો. એ શબ્દ શુદ્ધ ત્યાગ અને દેહદમન સૂચવનાર હતો. વપ્તા એટલે સર્જક અને સર્જક એટલે વડિલ અને સંતાનનો પૂજ્ય. આ અર્થમાં બપ્પા અને બાવા શબ્દ વપરાતો. પરંતુ હંમેશાં શબ્દોના વપરાશની મર્યાદા એક સરખી નથી રહેતી. તેનું ક્ષેત્ર નાનું મોટું અને વખતે વિકૃત થઈ જાય છે. નગ્ન એટલે વસ્ત્રરહિત તપસ્વી; ને આવો તપસ્વી એટલે માત્ર એક કુટુંબ અગર એક જ પરિવારની જવાબદારી છોડી વસુધાકુટુંબિક બનનાર અને આખા વિશ્વની જવાબદારીનો વિચાર કરનાર. પરંતુ કેટલાક માણસો કુટુંબમાં એવા નીકળે કે જેઓ નબળાઇને લીધે પોતાની કૌટુંબિક જવાબદારી ફેંકી દે છે, અને તેની જગોએ વધારે સારી અને વધારે વ્યાપક જવાબદારી સ્વીકારવાને બદલે આળસ અને અજ્ઞાનને લીધે તેઓ પોતાના કુટુંબને અને પોતાની જાત સુદ્ધાંને બીનજવાબદાર થઈ ભટકતા અને રખડતા રામ થઈ જાય છે. આવા માણસો અને પેલા જવાબદાર નગ્ન તપસ્વીઓ વચ્ચે ઘર પ્રત્યેની બીનજવાબદારી પૂરતું, ઘર છોડી ગમે ત્યાં ભટકવા પૂરતું સામ્ય હોય છે. આટલા સામ્યને લીધે પેલા બીનજવાબદાર માણસના લાગતાવળગતાઓએ તે રખડતા રામને તિરસ્કારસૂચક તરીકે અગર પોતાની અરુચિ દર્શાવવા તરીકે નાગો (નગ્ન) કહ્યો. આ રીતે વ્યવહારમાં જ્યારે કોઈ એક જવાબદારી

છોડે, આપેલું વચન ન પાળે, માથેનું કરજ અદા ન કરે, તેને ન આપે ત્યારે પણ તે તિરસ્કાર અને અણગમાના વિષય નગ્ન કહેવાયો. બસ! ધીરે ધીરે પેલો મૂળ નગ્ન શબ્દ પોતાના તપ, ત્યાગ અને પૂજ્યતાના અર્થમાંથી સરી ધીરે ધીરે માત્ર જવાબદાર એ અર્થમાં આવીને અટક્યો અને આજે તો એમ થયું છે કે કોઈ ત્યાગી સુદ્ધાં પોતાને માટે નાગો શબ્દ પસંદ કરતો. દિગંબર ભિક્ષુકો જેઓ તદ્દન નગ્ન હોય તેઓને પણ નાગો કહેવામાં આવે તો તેઓ પોતાનો તિરસ્કાર અને અપમાન માને. લુચ્ચક શબ્દે પણ પોતાનું પવિત્ર સ્થાન ગુમાવ્યું છે, અને ન પાળે, બીજાને ઠગે તેટલા જ અર્થમાં સ્થાન લીધું છે. શબ્દ તો મર્યાદાર બાળકોને ભડકાવવાના અર્થમાં જ વપરાય અને કેટલીકવાર તો કશી જ જવાબદારી ન ધરાવતો હોય તેવા અને પેટભરા માટે પણ વપરાય છે. આ રીતે ઉપયોગની સારા કે નરસા, આદર કે તિરસ્કાર, સંકુચિત કે વિસ્તૃત આ શબ્દો પણ એક જ છતાં ક્યારેક સારા, ક્યારેક નરસા, ક્યારે આદરસૂચક, ક્યારેક તિરસ્કારસૂચક અને ક્યારેક સંકુચિત અર્થ તેમ વિસ્તૃત અર્થવાળા જોવામાં આવે છે. આ [illegible] [illegible] અર્થમાં [illegible] છે.

ઉપર કહેલ નાસ્તિક અને મિથ્યાદૃષ્ટિ શબ્દની શ્રેણીમાં [illegible] બીજા બે શબ્દો [illegible] છે. તેમાંનો એક નિહ્નવ શબ્દ છે [illegible] અને બીજો [illegible] [illegible]

ણ સંઘનો ન હોય તે હરકોઈને જૈનાભાસ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યો છે જેમાં શ્વેતાંબરો પણ આવી જાય છે. શ્વેતાંબર શાસ્ત્રકારોએ જૂના વખતમાં તો અમુક જ મતભેદ ધરાવનાર અમુક જ લોકોને નિહ્નવ કહેલા પણ પાછળથી જ્યારે દિગંબર શાખા તદ્દન જુદી પડી ત્યારે તેને પણ નિહ્નવ કહી. આ રીતે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે બે મુખ્ય શાખાઓ શ્વેતાંબર અને દિગંબર એક બીજાને પોતાનાથી ભિન્ન શાખા તરીકે ઓળખાવવા અમુક શબ્દો યોજે છે અને પછી ધીરે ધીરે એક જ શાખામાં જ્યારે પેટા ભેદો પડવા લાગે છે ત્યારે પણ કોઈ એક પેટા ભેદ બીજા પેટા ભેદો માટે તે શબ્દો વાપરે છે.

અહીં આપણે એક બાબત ઉપર લક્ષ આપ્યા સિવાય રહી શકતા નથી અને તે એ છે કે આસ્તિક અને નાસ્તિક શબ્દોની પાછળ માત્ર હકાર અને નકારનો જ ભાવ છે, જ્યારે સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને મિથ્યાદૃષ્ટિ શબ્દની પાછળ તેથી કાંઈક વધારે ભાવ છે. તેમાં પોતાનું યથાર્થપણું અને બીજા પક્ષનું ભ્રાન્તપણું ખાત્રીથી સૂચવાય છે. એ ભાવ જરા આકરો અને કાંઈક અંશે કડવો પણ છે એટલે પ્રથમના શબ્દો કરતાં પાછળના શબ્દોમાં જરા ઉગ્રતા સૂચવાય છે. વળી જેમ જેમ સાંપ્રદાયિકતા અને મતાંધતા વધતી ચાલી તેમ તેમ કટુકતા વધારે ઉગ્ર બની. તેને પરિણામે નિહ્નવ અને જૈનાભાસ જેવા ઉગ્ર શબ્દો સામા પક્ષ માટે અસ્તિત્વમાં આવ્યા. અહીં સુધી તો માત્ર આ શબ્દોનો કાંઈક ઇતિહાસ જ આવ્યો. હવે આપણે વર્તમાન સ્થિતિ ઉપર નજર કરીએ.

અત્યારે આ શબ્દોમાં ભારે ગોટાળો થઈ ગયો છે. એ શબ્દો હવે તેના મૂળ અર્થમાં નથી રહ્યા, તેમ જ નવા અર્થમાં પણ ચોક્કસ અને મર્યાદિત રીતે નથી યોજાતા. ખરું કહીએ તો અત્યારે એ શબ્દો નાગો, લુચ્ચો, અને બાવો શબ્દની પેઠે માત્ર ગાળ રૂપે

અથવા તિરસ્કાર સૂચક રીતે ઠરેઠાઈ વાપરે છે. સાચી બાબત રજુ કરનાર અને આગળ જતાં જે વિચાર પોતાને અગર પોતાની સંતતિને અવશ્યમેવ સ્વીકારવા લાયક હોય છે તે વિચાર મૂકનારને શરૂઆતમાં રૂઢિગામી, સ્વાર્થી અને અવિચારી લોકો નાસ્તિક કહી હેતારી પાડવા પ્રયત્ન કરે છે. મથુરા વૃંદાવનમાં મંદિરોના ખડકી તે દ્વારા માત્ર પેટ ભરનાર અને ઘણીવાર તો ઘરો અનાચાર પોષનાર પંડ્યા કે ગોસાંઈઓના પાખંડનો મહર્ષિ દયાનંદે વિરોધ કર્યો અને કહ્યું કે આતો મૂર્તિપૂજા નહિ પણ ઉદરપૂજા છે. વળી કાશી અને ગયાના શ્રાદ્ધ સરાવી તાગડધીન્ના કરનાર અને વધારામાં અનાચાર પોષનાર પંડ્યાઓને સ્વામીજીએ કે આ શ્રાદ્ધ પિતરોને નથી પહોંચતો પણ તમારા પેટમાં જ પહોંચે છે એમ કહ્યું તેમણે સમાજમાં સદાચાર, વિદ્યા [illegible] જ્યારે પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તુરત જ [illegible] નાસ્તિક કહ્યા. એ લોકો [illegible] એટલા અને નાસ્તિક [illegible] પણ જૂના લોકો [illegible]

માતમાં નાસ્તિક અને મિથ્યાદૃષ્ટિ શબ્દો સુધારક અને વિચારક વપરાવા લાગ્યા, અને હવે તો તે એવા સ્થિર થઈ ગયા છે કે મોટે ભાગે વિચારશીલ, સુધારક અને કોઈ વસ્તુની યોગ્યાયોગ્યતાની ક્ષા કરનાર માટે જ વપરાય છે. જૂનાં બંધનો, જૂના યમો, જૂની મર્યાદાઓ અને જૂના રીતરિવાજો દેશકાળ અને રિસ્થિતિને લીધે અમુક અંશે બંધ બેસતાં નથી. તેના સ્થાનમાં મુક પ્રકારનું બંધન અને અમુક પ્રકારની મર્યાદા રાખીએ તો માજને વધારે લાભ થાય. અજ્ઞાન અને સંકુચિતતાની જગોએ ાન અને ઉદારતા સ્થાપીએ તો જ સમાજ સુખી રહી શકે. ધર્મ ે જો વિખવાદ વધારતો હોય તો તે ધર્મ હોઈ ન શકે; એવી ીધી સાદી અને સર્વમાન્ય બાબતો કહેનાર કોઈ નીકળ્યો કે તુરત જ અત્યારે તેને નાસ્તિક, મિથ્યાદૃષ્ટિ અગર જૈનાભાસ કહેવામાં આવે છે. આ રીતે શબ્દોના ઉપયોગની અંધાધુંધીનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે હવે નાસ્તિક શબ્દની જ પ્રતિષ્ઠા વધી ગઈ છે. એક વખતે રાજમાન્ય શબ્દની અને લોકમાન્ય શબ્દની પ્રતિષ્ઠા હતી. પણ જ્યારે સમાજ ઊંચો ઊઠયો ત્યારે તેને રાજમાન્ય શબ્દ ખટકયો અને રાજમાન્ય થવામાં ઘણીવાર સમાજદ્રોહ તેમ જ દેશદ્રોહ પણ જણાયો; અને રાજદ્રોહ શબ્દ જે એકવાર ભારે ગુનાહિત માટે જ વપરાતો અને અપમાનસૂચક દેખાતો તેની પ્રતિષ્ઠા વધી પડી. આજે તો દેશ અને સમાજમાં એવું વાતાવરણ પેદા થયું છે કે તે રાજદ્રોહ શબ્દને પૂજે છે અને પોતાને રાજદ્રોહી જાહેર રીતે કહેવરાવવા દજારો જ નહિ પણ લાખો સ્ત્રી અને પુરુષો બહાર આવે છે અને લોકો તેમને સત્કારે છે. માત્ર હિન્દુસ્તાનનો જ નહિ પણ આખી દુનિયાનો મહાન સંત એ મહાન રાજદ્રોહના અર્થમાં જ રાજદ્રોહી છે. આ રીતે નાસ્તિક અને મિથ્યાદૃષ્ટિ જે એક વખતે ફક્ત પોતાથી ભિન્ન પક્ષ ધરાવનાર માટે વપરાતા અને પછી કોઈક દર્શનના ભાવમાં વપરાતા તે અત્યારે પ્રતિષ્ઠિત જેવા થતા જાય છે. અંતમાં એ પણ

માણસ છે. એની સેવા લઈ એનો તિરસ્કાર કરવો એમાં ગુનો છે. વૈધવ્ય મરજીઆત હોઈ શકે, ફરજીઆત નહિ એવો ગાંધીજીએ મૂક્યો કે તેમને પણ મનુના વારસદાર કોઈના પ પ્રથમ નાસ્તિક કહ્યા, મીઠા શબ્દમાં આર્યસમાજિક કહ્યા અને ક્રિશ્ચિયન કહ્યા. વાદરા અને વાછડાની ચર્ચા આવી કે વળી તેમને હિંસક કહ્યા અને ખરેખર ગાંધીજી જો રાજપ્રકરણમ ન હોત અને આવડી મોટી સલ્તનત સામે ઝઝુમ્યા ન હોત તેમનામાં પોતાના વિચારો જગદ્વ્યાપી કરવાની શક્તિ ન હે તેઓ અત્યારે જે કહે છે તેજ અંત્યજ અને વિધવા વિષે કહે ત્યારે નાસ્તિક અને નર્યા મનાત અને મનુના વારસદાર સત્વ તો ભૂલાઈ પણ જાત.

[illegible] પુરાતનપ્રેમીઓએ આવેશમાં આવી [illegible] માણસને પણ [illegible] નાસ્તિક [illegible] શબ્દો વાપર્યા [illegible]

પણા અનુચિતપણાનો વિચાર ન કરે; કોઈ પણ વસ્તુની
અગર તર્ક–કસોટી સહન ન કરે, સાચું કે ખોટું કાંઈ પણ
ા સિવાય નવા વિચાર, નવી શોધ અને નવી પદ્ધતિ માત્રથી
અને છતાંય કાળક્રમે એને પરાણે વશ થતો જાય તે
સ્તિક, તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ. આ રીતે વિચારક અને પરીક્ષક અગર
ધાન અર્થમાં નાસ્તિક આદિ શબ્દોની પ્રતિષ્ઠા જામતી જાય
અને કદાગ્રહી, ઝનુની એવા અર્થમાં આસ્તિક આદિ શબ્દોની
ા થતી દેખાય છે. આ જમાનામાં જ્યારે શસ્ત્રથી લડવાનું ન
ત્યારે દરેકને માટે લડવાની વૃત્તિ તૃપ્ત કરવાનો આવો શાબ્દિક
ં રહ્યો હતો અને નાસ્તિક કે મિથ્યાદૃષ્ટિ શબ્દોના ગોળા
તા. પણ આ અહિંસક યુગે જેમ શસ્ત્રને નિષ્ક્રિય કર્યાં તેમ
નાસ્તિક આદિ શબ્દો જે વિષમય અસ્ત્રની પેઠે ફેંકાતા તેને
નિર્વિષ અને ઘણીવાર તો જીવનપ્રદ અમૃત જેવા બનાવ્યા.
ક્રાન્તિયુગનો પ્રભાવ છે પણ આથી કોઈ વિચારકે કે સુધારકે
ખાસ પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલી જવાનું નથી. ઘણીવાર ક્ષુલ્લક વિચા-
અને ભીરુ સ્વાર્થી સુધારકો પોતાને નાસ્તિક કહેવડાવીને પણ
ામા પક્ષને અન્યાય કરવા તૈયાર થાય છે તેઓએ પણ ચેતવાનું
. ખરી રીતે કોઈ પક્ષકારે આવેશ કે ઝનુનમાં આવી જઈ બીજા
ક્ષને માત્ર વગોવવા ખાતર કોઈ પણ જાતના શબ્દનો પ્રયોગ કરવો
રે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ હિંસા જ છે. પોતાનાથી ભિન્ન વિચાર ધરાવનાર
ાટે સમભાવે અને પ્રેમથી યોગ્ય શબ્દ વાપરવો એ એક વાત છે
અને ઝનુનમાં આવી બીજાને ઉતારી પાડવા ઠઠ્ઠ ઓછાંગી અમુક
ાબ્દો વાપરવા એ બીજી વાત છે; છતાં દરેક બોલનારને મોઢે કોઈ
તાળું દેવાનું નથી અગર દરેક લખનારના હાથ કોઈ બંધાતા નથી,
એટલે કોઈ ઉતાવળિયાઓ જ્યારે ભિન્ન મત ધરાવનાર માટે અમુક
શબ્દ વાપરે ત્યારે ભિન્ન મત ધરાવનારની અહિંસક ફરજ શી છે તે
ઉપર આપણે વિચારી જવું જોઈએ.

પહેલું તો એ કે પોતાને માટે જ્યારે કોઈએ નાસ્તિક કે બીજો શબ્દ વાપર્યો હોય ત્યારે એટલું જ વિચારવું કે તે ભાઈએ મારે માટે ફક્ત જુદો મત ધરાવનાર અથવા એના મતને ન માનનાર એટલા જ અર્થમાં સમભાવે અને વસ્તુસ્થિતિ-સૂચક શબ્દ વાપર્યો છે. એ ભાઈની એ શબ્દ વાપરવાની પાછળ કાંઈ દુર્વૃત્તિ નથી એમ વિચારી તેના પ્રત્યે પણ પ્રેમવૃત્તિ અને ઉદારતા કેળવવી.

બીજું એ કે જો એમજ લાગે કે અમુક પક્ષકારે મારે માટે આવેશમાં આવી નિંદાની દૃષ્ટિથી અમુક શબ્દ વાપર્યો છે તો એમ વિચારવું કે એ ભાઈની ભૂમિકામાં આવેશ અને સંકુચિતપણાનાં તત્ત્વો છે, એ તત્ત્વોનો એ માલિક છે અને જે વસ્તુનો જે માલિક હોય તે માણસ તે વસ્તુનો મરજી પ્રમાણે ઉપયોગ કરે જ એમ છે. તેનામાં જો આવેશનું તત્ત્વ હોય તો ધીરજ ક્યાંથી આવવાની? અને જો સંકુચિતપણું હોય તો ઉદારતા ક્યાંથી પ્રગટે? અને જો આવેશ અને સંકુચિતતાના સ્થાનમાં ધૈર્ય અને ઉદારતા તેનામાં આવવા દેવા હોય તો તે એ જ રીતે આવી શકે કે [illegible] અને તેવા કડવા શબ્દો વચ્ચે પણ પોતાનામાં ધીરજ અને ઉદારતા [illegible] જ રહે.

ત્રીજું એ કે જ્યારે કોઈ પોતાના મત અને વિચારની [illegible]

જો આ રીતે વિચારવામાં અને વર્ત્તવામાં આવે તો શબ્દની ારામારીનું ઝેર ઓછું થઈ જાય. ભાષાસમિતિની અને વચન-ુપ્તિની જે પ્રતિષ્ઠા લગભગ લોપ પામતી જાય છે તે પાછી જામે ને શાન્તિનું વાતાવરણ ઊભું થાય. આ પુણ્ય-દિવસોમાં આપણે ેટલું જ ઇચ્છીએ.

—સુખલાલ

સર્વ ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતો

ભાઈઓ અને બહેનો,

આજે હું બોલવા ઊભો થયો છું, તેનો અર્થ એમ નથી કે [illegible] જ્ઞાન છે અને હું તમને સમજાવી શકું. મને લાગે છે [illegible] સિદ્ધાંતોમાં પડ્યા [illegible] [illegible] [illegible] તે તમારી સમજ [illegible] અને [illegible] બહેનો [illegible] [illegible] કરું છું.

[illegible] એક જ છે અને [illegible] જુદી જુદી [illegible] [illegible] જુદી જુદી છે. [illegible]

[illegible]

વસ્તુતઃ નોખા નથી. નૈષ્કર્મ વિના મુક્તિ નથી. કર્મબંધનમાંથી મોક્ષ પામ્યા સિવાય નિર્વાણ નથી.

જૈનધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ છે, તે જ પ્રમાણે વેદમાં, બાઇબલમાં, જન્દ અવસ્તામાં કે કુરાનમાં પણ જુદી જુદી રીતે સંક્ષેપમાં અથવા તો ખુલ્લી રીતે તેને જ વિશેષતા આપી છે. નીતિ અને ચારિત્રને પણ દરેક ધર્મોમાં મુખ્ય ગણવામાં આવે છે.

વર્તમાનકાળમાં આપણે મોટે ભાગે ધર્મોના મૂળ સિદ્ધાંતથી અજ્ઞાત છીએ તેથી સમજ્યા વગરનો ધર્મ મોટે ભાગે પાળીએ છીએ "અહિંસા પરમો ધર્મઃ "–આ જૈનોનો મહામંત્ર છે. પણ આપણા માટે બીજી કોમોમાં એક કહેવત પ્રચલિત થઈ ગઈ છે કેઃ–" નાનાને પાળે અને મોટાને મારે ". આ ઘણાને ટીકારૂપ લાગે પણ જ્યારે એ સિદ્ધાંતો ઉપર વિચાર કરીએ ત્યારે ખબર પડે કે આપણે તેમાંનું કેટલે અંશે પાળીએ છીએ ?

નીતિ

ધર્મ નીતિદ્વારા અને સદાચારદ્વારા જીવનમાં મૂર્તિમંત થઈ શકે. નીતિ એ કલ્પી કાઢેલી વસ્તુ નથી પણ વ્યવહારમાં સૂક્ષ્મપણે ઓતપ્રોત થયેલી વસ્તુ છે. નીતિ જીવનના ઝરણને બાંધી મૂકનાર બાંધો નથી પણ જીવનના પ્રવાહને સુંદર રીતે સાચવનાર ને વહેવડાવનાર સૂક્ષ્મ શક્તિ છે. નીતિ વ્યવહારીઓનું બંધન નથી પણ સાચા વ્યવહારકુશળ લોકોના જીવનનું સત્વ છે. મનુષ્યના જીવનનો સનાતન નિયમ નીતિ છે. તે જડતા નથી પણ સતત ગતિ છે. હૃદયમાં તેની ઉત્પત્તિ છે, બુદ્ધિમાં એનું પોષણ છે. અને જીવનમાં તેની સફળતા છે. નાના મોટા સદ્ગુણોનો સમુદાય કે જે મનુષ્યના જીવનને અંતિમ ધ્યેય તરફ દોરી જાય છે તેને નીતિ કહી શકાય. દરેક મનુષ્યે નીતિમાન થવાને મથન કરવું જોઈએ.

ચારિત્ર

મનુષ્યનું પોતાના જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય પોતાનું ઉત્તમ [illegible] ચારિત્ર હોવું જોઈએ. ધર્મ એ જીવનનો વિષય છે. તેનો અર્થ નથી કે તે ચિન્તનનો વિષય નથી. હૃદય ધર્મને સ્વીકારે, બુદ્ધિ તેને વિચાર કરે અને તે પછી મનુષ્ય તેને આચરે. હૃદય, બુદ્ધિ આચરણ વચ્ચે જ્યારે ધર્મની એકસૂત્રતા સધાય ત્યારે જ જી[illegible] ખરો મેળ જામે. એ મેળ જામવાની સ્થિતિને આપણે ચ[illegible] કહી શકીએ

સત્ય

સત્ય [illegible] નથી. અને [illegible] [illegible] સત્યનું સંપૂર્ણ આચરણ કરવાનું [illegible] [illegible] ઉદારતા, [illegible] સુધી જ [illegible]

[illegible]

જોઈએ નહિ. તેમાં પોતાનો અને પારકાનો સમાનદષ્ટિથી વિચાર કરેલો હોવો જોઈએ. સત્ય એ દુષ્કર વસ્તુ છે એ ખરું પણ કયું પરાક્રમ દુષ્કર નથી હોતું? એની દુષ્કરતામાં ખરી શાંતિ રહેલી છે. જીવનમાં સઘળું સહેલાઈથી થઈ જતું હોય તો જીવનમાં રસ જ ન રહે, જેને ખરું વીરત્વ ખીલવવું છે. તેને તો સત્યભક્તિની દુષ્કરતા આનંદ આપનારી છે. તેથી પૂજ્ય ગાંધીજી પણ કહે છે કે પરમેશ્વર સત્ય છે, એમ કહેવા કરતાં સત્ય એ જ પરમેશ્વર છે, એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે.

અહિંસા

જૈન ધર્મ અહિંસા ઉપર ભાર મૂકે છે ત્યારે વેદધર્મ સત્ય ઉપર ભાર મૂકે છે, અહિંસા વિના સત્યની શોધ અસંભવિત છે, તેથી આપણે એટલે જૈનો અહિંસાને વધારે વળગી રહે છે. અહિંસા અને સત્ય એવાં ઓતપ્રોત છે કે તે બંનેમાંથી પ્રથમ કયું અને પછી કયું તે શોધવું મુશ્કેલ છે, તે માટે પૂજ્ય ગાંધીજી એમ કહે છે કે આપણે અહિંસાને સાધન ગણીએ અને સત્યને સાધ્ય ગણીએ. સાધન આપણા હાથની વાત છે તેથી અહિંસા એ પરમધર્મ થઈ અને સત્ય પરમેશ્વર થયું.

કોઈને મારવું કે ખૂન કરવું એ જ માત્ર હિંસા નથી; પણ કોઈનું દિલ દુભાવવું, કોઈને વિષે કે પોતાને માટે કુવિચાર કરવા, મિથ્યા ભાષણ કરવું, દ્વેષ કરવો, કોઈનું બુરું ઇચ્છવું, તે સર્વે પણ હિંસા જ છે, કે જે આપણે ડગલેને પગલે કરીએ જ છીએ. માટે તેવી જાતની હિંસા પણ કરવી જોઈએ નહિ.

અસ્તેય

એટલે ચોરી ન કરવી એ અર્થ આપણે બધા સમજીએ છીએ. પણ કોઈની વસ્તુ છાની માની લઈ લેવી એ જ માત્ર ચોરી નથી, પણ

ઓની-ચોરી જ છે. દાખલા તરીકે:—આપણે કપડાં, અનાજ કે કોઈ પણ વસ્તુ જરૂર હોય તેના કરતાં વધારે ખરીદી સંગ્રહ કરી રાખીએ તે પણ ગરીબોની ચોરી કર્યા બરાબર છે. આપણે જરૂર વગર સંગ્રહ કરીએ અને બજારમાં તંગીને લઈને ભાવ વધારે ચઢે તેટલા પૈસા ગરીબોને વધારે ખર્ચવા પડે એ ચોરી નહિ તો બીજું શું? એ રીતે [illegible]

બ્રહ્મચર્ય-

[illegible] અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે:—

[illegible] સત્યની શોધમાં [illegible] દુનિયાના કોઈ [illegible] પ્રયોગો [illegible] કરાવી શકે છે.

[illegible]

અપરિગ્રહ

[illegible]

...તાસી ધર્મ

... મુસ્લિમ ધર્મશાસ્ત્ર કુરાનમાં પણ એ જ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું ...:સત્ય બોલો, મનુષ્યહત્યા અને વ્યભિચાર છોડો, સ્ત્રીઓ ઉપર ...મ ન કરો. માંસ મદિરાનો ત્યાગ કરો.

...ધર્મ

વેદમાં આપણા સિદ્ધાંતો જ વર્ણવ્યા છે. તે સારી રીતે પાળી ...ય તેને માટે ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમ એ પ્રમાણે ભાગ ...યાં છે.

...સ્તિ ધર્મ

આ ધર્મમાં ખુલ્લી રીતે અને સમજી શકાય તેવી રીતે તેના ...દ્ધાંતો વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. તે ઘણી સરસ રીતે વ્યક્ત કરાએલા ... ઈશુખ્રિસ્ત વિષે વાંચશું તો તેણે પર્વત ઉપર પોતાના શિષ્યોને ... ઉપદેશ આપ્યો છે તે સિદ્ધાંતો અને આપણા સિદ્ધાંતોને આબે-...હૂબ મળતાપણું છે. તે સમજવા જેવા હોવાથી તેના થોડા ઉતારા ...ટાંકી લીધા છે.

તેમણે કહ્યું છે કે જેઓ માત્ર માટીના દેહને મારી શકે છે તે ...આત્માને કંઈ નથી કરી શકતા. તેમનાથી કદી ડરતા નહિ. જે દેહ ...તેમજ આત્મા બન્ને પર આણ ચલાવી રહ્યો છે તે જગતપિતા ...ઈશ્વરથી જ ડરજો. યાદ રાખજો કે જે જિંદગીના જતન પાછળ ...મરશે તે જિંદગી ખોશે. જે ઈશ્વર ખાતર જીવતર સોંપી દેશે ને ...પ્રાણ પાથરશે તે અનન્ત જીવન પામશે.

... મોક્ષના અધિકારી

આ સંસારમાં જે દીન, દુઃખી, નમ્ર, સ્વધર્મના ભૂખ્યા, દયા-...વંત. પવિત્ર મનના અને શાંતિ તથા સંપને વધારવાવાળા છે તે જ ...ખરેખર ધન્ય છે. એ જ મોક્ષના અધિકારી છે. એ જ શાંતિ પ્રાપ્ત ...કરી શકવાના છે.

૨ સુદૈવ શું ?

જ્યારે લોકો તમારી નિંદા કરે, તમારા ઉપર જુલમ ગુજારે અને આરોપ ચડાવે ત્યારે તમે પોતાને નસીબદાર સમજજો; કારણ કે તેથી તમારું શ્રેય જ થવાનું છે. જે જે સંતો થઈ ગયા છે તેમણે તિરસ્કાર અને ત્રાસ વેઠીને જ સંતતા પ્રાપ્ત કરી છે.

૩ આભાસરૂપ સુખો

તમને તમારો [illegible] શાંતિ નહિ આપી શકે. એનું તમે [illegible] માનશો [illegible] સમાધાન નહિ રહે. તમારા [illegible] તમે પોતાને [illegible] ન સમજશો, કારણ કે એ [illegible] તમારો આજનો સુખાનુભવ તમારું [illegible] નહિ કરી શકે [illegible] તમારી [illegible] કારણ કે તેથી તમને [illegible]

૪ [illegible]

તમે પોતાને [illegible]

[illegible]

૫ [illegible]

[illegible]

રી હોય તેનું સાંત્વન કરી તમારો ભોગ ચડાવજો. તમારા વિરોધી ાાથે લડાઈ પતાવવામાં તમે કદી પણ વિલંબ કરશો નહિ.

૬ અવ્યભિચાર.

વ્યભિચાર શાસ્ત્રાથી વિરુદ્ધ છે. પણ હું કહું છું કે જે કોઈ દષ્ટિથી પરસ્ત્રી સામે જુએ છે. તેણે પણ મનવડે વ્યભિચાર કર્યો જ છે. જો તમારો જમણો હાથ કદી અયોગ્ય વર્તન કરાવે તો તે કાપી નાંખજો; કારણકે તમારા સત્ત્વની હાનિ કરતાં તમારા શરીરનું એક અંગ ઓછું થાય તો તેમાં ઓછું નુકસાન છે.

૭ વેરની સામે પ્રેમ.

જેવાની સાથે તેવા થવું તે લૌકિક ન્યાય છે. પણ હું કહું છું કે દુષ્ટની સામે પણ દુષ્ટતા ન કરશો. જો તમારા જમણા ગાલ પર તમાચો મારે એને તમે ડાબો પણ અર્પણ કરજો.

૮ સમદષ્ટિ.

મિત્ર પર પ્રેમ કરવો અને શત્રુનો દ્વેષ કરવો એ પણ લૌકિક નીતિ છે. પણ મારી સલાહ છે કે તમે તમારા શત્રુપર પણ પ્રેમ કરજો અને કદી કોઈનો દ્વેષ તો કરશો જ નહિ. જે તમને શાપ દે તેનું હિત ઇચ્છજો, જે તમને હેરાન કરે તેના ઉપર ઉપકાર કરજો. એ જ પ્રભુને પામવાનો માર્ગ છે. જેમ સૂર્ય સજ્જન અને દુર્જનને સરખો પ્રકાશ આપે છે અને વરસાદ ન્યાયી અને અન્યાયી પર સરખી રીતે વરસે છે તેમ તમારી સદ્‌વૃત્તિ સર્વે પર સમપણે રહેજો. જે તમને ચાહે તેને તમે ચાહો તેમાં વિશેષ શું ? સ્વાર્થી મનુષ્યો પણ એમ કરે છે. ઉપકારનો જ બદલો વાળવામાં વિશેષ શું ? જંગલી લોકો પણ એટલું કરે છે. પાછું દેનારને દેવું એ દાન નથી. જેની પાસેથી કંઇ મેળવવાની આશા ન હોય એને જ આપો.

૯ સ્વરોપનો ત્યાગ.

તમારી ...

આંખમાં પડેલી રજને જોવા ન બેસો. તેને કાઢવા પ્રયત્ન ન કરો [illegible] જ પહેલાં કાઢો

૧૦ મન અને કર્મનો સંબંધ.

[illegible] ખરાબ ન હોવું જોઈએ અને ખરાબ [illegible] ન પણ હો, કારણ કે [illegible] જાત તેના [illegible] પરથી જ [illegible] કર્મ અને વાણી તમારા હૃદયને [illegible]

૧૧ [illegible]

[illegible] તમારા જમણે હાથે હોય [illegible] ન હોય તમારી પૂજા અને [illegible] અને મંદિરમાં જઈ [illegible]

૧૨ [illegible]

[illegible]

૧૩ [illegible]

[illegible]

૪ શ્રદ્ધાનો મહિમા.

તમે શ્રદ્ધાનો મહિમા સમજતા, નથી. તેથી જ બીજી ચિંતા રો છો. શુદ્ધ બનો તો સર્વ મળી આવશે. શ્રદ્ધાથી માગો એટલી જ ાર છે. શોધો એટલી જ ખોટી છે. પ્રભુનું બારણું ઠોકો એટલો જ ામારે અંદર જવાનો વિલંબ છે. તમારામાંથી કોઈ એવો છે કે જે ોતાના પુત્રને એ રોટલો માગે ત્યારે પથરો આપે? તો પછી તમારો ણ તમને, તમે કલ્યાણકારી વસ્તુઓ માગો તો અનિષ્ટ કરનારી સ્તુઓ કેમ આપશે?

૫ પ્રભુના ધામનો માર્ગ.

પણ પ્રભુના ધામમાં પેસવાનો રસ્તો સાંકડી કેડી-વાટે છે. નર-કના માર્ગો પહોળા અને સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. પણ ઈશ્વરના ઘરનો માર્ગ સાંકડો અને શ્રમપ્રાપ્ય છે.

આ ઉપદેશ ઉપરથી એમ નથી લાગતું કે તે એક પંડિતનું શાસ્ત્રીય પ્રવચન નથી, પણ જેના રોમરોમમાં પવિત્ર વૃત્તિઓ જ હોય તેવા ભાવવાન હૃદયનો નિષ્ઠાયુક્ત ઉપદેશ છે!

આવી રીતે દરેક ધર્મશાસ્ત્રો તરફ નજર કરીએ છીએ ત્યારે એમ નથી લાગતું કે દરેક ધર્મ એ એક જ ધ્યેય ઉપર રચાયેલો છે? ને ધ્યેય એક છે તો પછી કોઈ પણ જાતનો મતભેદ શા માટે? અને અમારો ધર્મ જ ઊંચો અને બીજાનો નીચો એમ પણ શા માટે?

અ. સૌ. શ્રી વેણીબ્હેન કાપડીઆ.

અધ્યાત્મ

અધ્યાત્મ એટલે શું ?

આતમજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે,
        બીજા તો દ્રવ્યલિંગીરે,
વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે,
        આનંદઘન મતિ સંગીરે

—વાસુપૂજ્ય સ્તવન

[illegible]

[illegible]

અથવા સાચું સુખ નથી, એમ પણ અહીંયાં માની લેવામાં આવ્યું છે. આ શાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ તો અનંત અને અવ્યાબાધ સુખની પ્રાપ્તિ શુદ્ધાત્માના સંવેદનથી થાય છે એ જ બતાવવાનો છે. તથા શુદ્ધાત્માનું સંવેદન અથવા પરમાત્મદશાની પ્રાપ્તિના ઉપાય આ શાસ્ત્ર દેખાડે છે. આ કારણથી આત્મા છે કે નહિ, પરલોક છે કે નહિ, મોક્ષ છે કે નહિ—એ ચર્ચા અપ્રસ્તુત હોવાથી તેમાં આપણે અત્રે નહિ ઉતરીએ.

કોઈ પૂછશે કે અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપે જુદું શાસ્ત્ર રચવાની શી જરૂર પડી, પહેલાં ક્યારે રચાયું, પ્રાચીનકાળમાં અધ્યાત્મ જેવું કંઈ હતું કે નહિ, તો તેનો ઉત્તર છે એ છે કે વેદકાળમાં પણ અધ્યાત્મચિંતકો થયા છે અને એવો કોઈ યુગ નથી, એવો કોઈ જમાનો નથી કે જેમાં ભારતવર્ષના કોઈ ને કોઈ પ્રદેશમાં—કોઈ કોઈને સંપ્રદાયમાં અધ્યાત્મચિંતકો ન થયા હોય. જૈન સંપ્રદાયમાં તીર્થંકરો, ગણધરો ઉપરાંત પ્રત્યેક-બુદ્ધો પણ અધ્યાત્મચિંતન વડે સિદ્ધિને પામ્યા છે. તેમનાં ચરિત્રો તે અધ્યાત્મી પુરુષોનાં ચરિત્રો છે. પાછળના સમયમાં પણ કોઈ આચાર્યે મુખ્યભાવે અને કોઈ આચાર્યે ગૌણભાવે અધ્યાત્મને પોતાની કૃતિઓમાં ચર્ચ્યું છે. વેદકાળના પ્રધાન અધ્યાત્મચિંતક યાજ્ઞવલ્ક્ય છે. તેમની ગ્રંથરચનામાં શુક્લ યજુર્વેદની ૪૦ અધ્યાયવાળી મંત્રસંહિતા છે, તેમજ શતપથ નામનું બ્રાહ્મણ છે. તે બ્રાહ્મણના આરણ્યક વિભાગમાં છેવટે બૃહદ્ આરણ્યક નામનું વિસ્તૃત અને ગંભીર ઉપનિષદ્ છે. વેદાંગમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય શિક્ષા અને પ્રતિજ્ઞાસૂત્ર તેમણે રચ્યા છે. તેમણે સ્વતંત્ર યોગશાસ્ત્ર પણ રચ્યું છે, તેમજ સ્મૃતિ પણ રચી છે. ચિંતામણ વિનાયક વૈદ્ય (?) ઇતિહાસ-કર્તાના મત પ્રમાણે યાજ્ઞવલ્ક્ય યુધિષ્ઠિરના સમકાલીન હતા. આરણ્યકો એ શ્રૌત સાહિત્યમાં જ્ઞાનની ચર્ચા માટે પ્રસિદ્ધ છે

મુખ્યત્વે ઉપનિષદોમાં આત્મતત્ત્વ અને તેનો મોક્ષ સ્થાન સ્થળોમાં માલૂમ પડે છે. આ વાત છાંદોગ્ય, બૃહદ્ આરણ્યક ઇ[illegible] ઉપનિષદ્ અને [illegible] સ્પષ્ટ થાય છે. [illegible] ઉપનિષદમાં તો યોગ અર્થાત્ સમાધિ તથા યોગોચિત સ્થાન, [illegible] કરવા વગેરેનું વર્ણન પણ છે. ઉપનિષદોમાં આત્માનો જે [illegible] જ્ઞાનને આત્મવિદ્યા, અધ્યાત્મવિદ્યા અથવા [illegible] પણ [illegible] આત્મવિદ્યા [illegible] [illegible]

[illegible]

ણુ એ છ પ્રકરણોમાં યોગના સર્વ વિષયનું સુંદર વર્ણન છે. યોગના ગ્રંથોમાં હઠયોગપ્રદીપિકા એ મૌલિક ગ્રંથ છે. બીજા ા શિવસંહિતા, ઘેરંડસંહિતા, ગોરક્ષપદ્ધતિ, ગોરક્ષશતક વગેરે છે. ના બીજા ગ્રંથો યોગતારાવલી, બિન્દુયોગ, યોગબીજ તથા ગકલ્પદ્રુમ છે.

જૈન આગમમાં પણ આત્માના મોક્ષનો ઉપાય સંબંધી ચર્ચા ાત્મા-પરલોક વગેરેના અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ સંબંધી ચર્ચા સાથે મિશ્રિત છે. છતાં ધ્યાન અર્થાત્ યોગનું વિવરણ ઉત્તરાધ્યન અ.-૩૦ શ્લોક ૩૫), સ્થાનાંગ (સ્થા. ૪ ઉદ્દેશ ૧ સૂ. ૨૪૭ પૃ. ૯૭) સમવાયાંગ (સ. ૪) તેમજ ભગવતીમાં (શતક ૨૫ ઉદ્દેશ સૂ. ૮૮) તથા પ્રજ્ઞાપના (ધ્યાનપદ)માં છે, તેમજ આવશ્યક નિર્યુક્તિ (કાયોત્સર્ગ અધ્યયન ગાથા. ૧૪૬૨-૧૪૮૬)માં છે. તેમજ સમવાયાંગ (સ. ૧૪)માં ૧૪ ગુણસ્થાનોનું પણ વિવરણ છે. મુમુક્ષુઓની સરળતા માટે શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રકાર શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજે પ્રશમરતિ પ્રકરણ રચ્યું; સંભવિત છે કે તેમણે પ્રશમરતિ પ્રકરણ કેવળ અધ્યાત્મની ચર્ચા માટે એક જુદા પદ્ધતિરૂપ ગ્રંથ તરીકે રચ્યુ હોય કારણ કે તેમણે બધાય તત્ત્વોનું યુક્તિપૂર્વક પ્રતિપાદન શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રમા કરેલું હતુ અને ધ્યાનનું વર્ણન પણ (અ. ૯ સૂ. ૨૭ વગેરે) કર્યું હતું. તેમની પછી શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે ધ્યાનશતક નામના ગ્રંથની રચના કરી, જેમાં આગમવર્ણિત ધ્યાનનું સ્પષ્ટીકરણ માત્ર છે. શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિએ ત્યાર પછી ષોડશક, યોગવિંશિકા, યોગબિન્દુ, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય વગેરેમા અધ્યાત્મચર્ચા કરી અને યોગબિન્દુ વગેરેમા જૈન પરિભાષાની યોગદર્શનની પરિભાષા સાથ સરખામણી તેમજ સમન્વય કર્યા છે (જુઓ યોગબિન્દુ શ્લોક ૪૧૮ તથા ૪૨૦). શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્ર રચ્યું. શ્રી મુનિ...

સૂરિએ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમની રચના કરી. શ્રીમદ્ આનંદઘનજીએ અનેક પદો તથા સ્તવનો રચ્યાં અને નવી ભાત પાડી. ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજીએ અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મોપનિષદ્, દ્વાત્રિંશિકા, જ્ઞાનસાર વગેરે ગ્રંથમાં તેમની અપ્રતિમ બુદ્ધિથી મધ્યસ્થપૂર્વક અધ્યાત્મની ઘણી ગંભીર ચર્ચા કરી. ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજીએ ભાવનાપર શાંતસુધારસભાવના નામક ગ્રંથ રચ્યો. ત્યાર બાદ શ્રીમદ્ ચિદાનંદજીએ પણ પદોમાં અધ્યાત્મનો રસ રેડ્યો. છેવટ છેવટમાં શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરિ પણ એ જ રસ્તે ચાલ્યા. દિગંબર સંપ્રદાયમાં શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય રચિત પ્રવચનસાર તથા સમયસાર એ આગમિક શૈલીના અધ્યાત્મ ગ્રંથો છે; તથા શ્રી પૂજ્યપાદવિરચિત સમાધિશતક, શ્રી ગુણભદ્રાચાર્યવિરચિત આત્માનુશાસન તથા ત્યાર બાદ રચાયેલ યોગસાર જ્ઞાનાર્ણવ વગેરે અધ્યાત્મના મુખ્ય ગ્રંથો છે. [illegible]

[illegible]

જ્ઞાન નહિ પરંતુ મોહના ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમથી ઉપજતું આત્મ સંબંધી શુદ્ધ સંવેદન છે એટલે ચારિત્રપ્રધાન જ્ઞાન છે. એ રીતે અધ્યાત્મ એ કંઈ નવો મોક્ષમાર્ગ નથી.

અધ્યાત્મસારમાં અધ્યાત્મની વ્યાખ્યા આવી કરી છે:—

गतमोहाधिकाराणामात्मानमधिकृत्य या ।
प्रवर्तते क्रिया शुद्धा तदध्यात्मं जगुर्जिनाः ॥

અર્થાત્—જેનો મોહ છૂટ્યો છે એવા મનુષ્યોની આત્માને આશ્રીને શુદ્ધ ક્રિયા તેને તીર્થંકરો અધ્યાત્મ કહે છે.

જેની રાગદ્વેષ રૂપ કષાયની નિબિડ ગાંઠ તૂટી છે અર્થાત્ પારિભાષિક શબ્દોમાં જેના અનંતાનુબંધી કષાયો નાશ પામ્યા છે, જેણે અપૂર્વ કરણવડે અનાદિ મિથ્યાત્વની ગ્રંથિ ભેદી છે તેનામાં જ અધ્યાત્મિકપણું સંભવે છે. મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધી કષાયના ઉદયના અભાવને લીધે તીવ્ર પાપકર્મના પરિણામ ન હોવાથી ચોથું ગુણઠાણું અપુનર્બંધક કહેવાય છે. પરંતુ નિશ્ચયનયથી તો શુદ્ધ પ્રત્યાખ્યાનાદિક ક્રિયા પાંચમા ગુણઠાણે જ સંભવતી હોવાથી અને એ રીતે શુદ્ધ જ્ઞાન, શુદ્ધ ક્રિયાથી ત્યાં જ યુક્ત થતું હોવાથી અધ્યાત્મ પાંચમા ગુણઠાણાથી જ હોઈ શકે. પરંતુ વ્યવહાર નય ઉપચારથી ચૈત્યવંદનાદિક ક્રિયાને પણ ઉપયોગી માનતો હોવાથી ૪ થે ગુણઠાણે પણ અધ્યાત્મ માને છે. ખરી વાત તો એ છે કે આશંસાદિ દોષરહિત પ્રત્યાખ્યાનરૂપ અથવા અપ્રત્યાખ્યાનરૂપ ક્રિયાથી યુક્ત શુદ્ધ જ્ઞાન જ અધ્યાત્મ છે. વળી અશુદ્ધક્રિયા પણ મુમુક્ષા વગેરે સારા અધ્યવસાયથી તથા દંભરહિત પણે સમભાવથી કરવામાં આવે તો શુદ્ધ ક્રિયાનો હેતુ થતી હોવાથી કદાગ્રહ રહિત મનુષ્યને ક્રમશઃ અધ્યાત્મ પ્રાપ્ત કરાવે છે. પરંતુ જેના અહંભાવ, મમતા, દંભ, કદાગ્રહ, ક્રોધ, ઇર્ષા, દ્વેષ વગેરે ગયા નથી તે કોઈ પણ વ્યવસાયમાં એકાગ્રતા સાધે તો તે વ્યવહાર યોગ છે પરંતુ પરમાર્થ યોગ નથી.

ભિન્ન પરિભાષામાં જે આત્માનું સંસારભ્રમણ સાથે પુ[illegible]
પરાવર્ત જેટલા પરિમાણનું બાકી હોય એટલે ઉત્કૃષ્ટ એક પુ[illegible]
પરાવર્ત જેટલું બાકી હોય તે જ આ ગુણસ્થાનને સ્પર્શે છે. જૈ[illegible]
પરિભાષામાં એને निवृत्ताधिकार प्रकृति કહે છે, (જુઓ યો[illegible]
બિન્દુ પૃ. ૯૧ શ્લોકઃ ૨૦૧) આ સ્થિતિ જેણે પ્રાપ્ત કરી છે
આત્મા ઉપર મોહનું આક્રમણ ઓછું થઈ જાય છે અને [illegible]
[illegible] થઈ મોહ ઉપર વિજય મેળવવાના પ્રયત્ન [illegible]
આધ્યાત્મિક વિકાસનું બીજ જ બી રોપાય છે. આ [illegible]
અવસ્થામાં આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં ગંભીર પરિવર્તન થાય છે. [illegible]
આધ્યાત્મિક સરળતા, નમ્રતા, ઉદારતા, પરોપકારવૃત્તિ, મુદિ[illegible]
[illegible] ગુણોનો આવિર્ભાવ થાય છે. અર્થાત્ [illegible]
[illegible] સમ્યક્ત્વના ઉપશમ, [illegible]
[illegible] એ લક્ષણો તેમાં પ્રગટ [illegible]
[illegible] ઉપશમ મુખ્ય છે. [illegible]
[illegible] નિર્વેદ-અર્થાત્ [illegible]
[illegible] અને મોટે ઉપ[illegible]
[illegible]

ટ્ય કરે છે પરંતુ તેનું ચિત્ત દોરડાપર પોતાની સ્થિરતા—સમતોલપણું (Balance) જાળવવામાં હોય છે. જેવી રીતે પણીઆરી પાણીના બેડાં માથે મૂકી જતી હોય અને હસે, બોલે, વાતચીત કરે, તાળી દે છતાં તેનું ચિત્ત પાણીની ગાગરમાં હોય છે. તેવી રીતે આ પુરુષનું ચિત્ત આત્મ તરફ હમેશ વળેલું હોય છે. આપને બહુ સ્હેલાઇથી સમજાય એવો દાખલો આપું તો કોઈ રસિક નવલકથા આપ વાંચતા હો, કોઈ Romance અથવા છૂપી પોલીસની વાર્તા વાંચવામાં તલ્લીન હો તે વખતે તમને થોડા સમય માટે કદાચ, ઊંઘ, ભૂખ, તરસ પણ જતી રહે છે. અને કોઈ વ્યવસાયને અંગે કથા અધુરી મૂકી ઊઠવું પડે તો પણ તે વ્યવસાયમાં ચિત્ત પરોવાતું નથી; પરંતુ એમ થયા કરે કે ક્યારે કથા વાંચવી ફરી શરૂ કરું, કથા ભાગ વ્યવસાયમાં પણ તમારા મનમાં રમ્યા કરે છે. કથાચિત્રો તમારા માનસમાંથી ભૂંસાતાં નથી. કથાની વસ્તુ કોઈ ભૂતની માફક તમારા મનમાં વારંવાર ભમ્યા કરે છે તે જ પ્રમાણે અધ્યાત્મીપુરુષનું મન ભમે તે વ્યવસાયમાં પણ આત્મામાં લાગી રહે છે. ટૂંકમાં કહીએ તો જુદા જુદા કારણે જુદા જુદા પ્રકારની વિવશતા થાય છે તેને મળતી પણ કંઈક રીતે ભિન્ન આવા પુરુષમાં સ્વરૂપરમણતા થાય છે.

કોઈ પ્રેમીનો દાખલો લ્યો. કાવ્યશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી જુદી જુદી દશાઓમાં થઈ છેવટ તે મૂર્છા અને મૃત્યુ પામે છે. જો તે તેનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. તે જ પ્રમાણે અધ્યાત્મી પુરુષ પણ જો પોતાનું ધ્યેય દિનપ્રતિદિન નિશ્ચિતરૂપે પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. તો તેને પણ તેનો ઉન્મની ભાવ સંસારમાંથી એકદમ બહાર નિકળી જવા પ્રેરે છે. આપણે જેને એક પ્રકારનો ઉન્માદ કહીએ છીએ તેવો તેને ઉન્માદ થાય છે પરંતુ આ તો અધ્યાત્મીની મસ્ત દશા છે, એ મસ્તદશામાં તે ખાવું, પીવું, સુખ દુઃખ, ઊંઘ, ઉજાગરો કંઈ સમ-

દુશ્મન વચ્ચે તેને અંતર રહેતું નથી. દુનિયામાં તે આત્મા [illegible] તો કહીયે તો પરમાત્મા સિવાય બીજું કંઈ જોતો જ નથી. [illegible] રિદનિમાં તેનું વર્ણન સંસારી મનુષ્યોને વિચિત્ર લાગે છે. [illegible] આવા અધ્યાત્મી પુરુષોનો માર્ગ અનેરો જ હોય છે. લાખો [illegible] ગોમાં પરમાધ્યાત્મિક કોઈ એક વિરલ જ નિપજે છે. અને સં[illegible] મનુષ્યોનું એક મિથ્યાભિમાન છે કે તેવા પુરૂષને પણ તેઓ [illegible] કાટલે તોળવા માગે છે એવું કાંઈ તોલ નથી, એવું કોઈ [illegible] નથી. એવી કોઈ [illegible] નથી કે જે [illegible] આધ્યાત્મિક [illegible] અધ્યાત્મની દશા (Degree) માપી શકાય.

આધ્યાત્મજીવનના [illegible] કરીએ તો —

(૧) ૪-૫ ગુણસ્થાનની [illegible]
(૨) [illegible]
(૩) [illegible]

[illegible]

[illegible]

જલિ-આ પહેલી ચાર ભૂમિકાને સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહે છે અને ટની ભૂમિકાને અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહે છે.

વળી યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચયમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ આધ્યાત્મિક વિકા- ા પ્રારંભ પૂર્વેની સ્થિતિને ઓઘદૃષ્ટિ કહે છે અને તેમણે ાધ્યાત્મિક વિકાસ મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્રા, સ્થિરા, કાંતા, પ્રભા ને પરા એ આઠ દૃષ્ટિમાં વિભક્ત કરી દેખાડયો છે. આ આઠ ષ્ટિઓ ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ-ઉચ્ચતરને ઉચ્ચતમ સ્થિતિ દેખાડે છે. વળી ક એક દૃષ્ટિમાં પાતંજલ યોગદર્શનમાં વર્ણવેલા યમ-નિયમ- ાસન-પ્રાણાયામ-ધારણા-ધ્યાન-સમાધિ એમ એક એક યોગના ંગનો સંબંધ મુખ્યપણે દેખાડયો છે. પહેલી ચાર દૃષ્ટિઓ અધ્યા- મની પ્રારંભિક અવસ્થારૂપ હોઈ એમાં મોહ-અવિદ્યાનો અલ્પાંશ રહે . અને તેને અવેદ્ય-સંવેદ્ય પદ કહે છે. અને ત્યાર પછીની ચાર ૃષ્ટિઓમાં અવિદ્યાનો અંશ રહેતો ન હોવાથી તેને વેદ્ય-સંવેદ્ય પદથી ાસુવે છે. વળી પાછળની ચાર દૃષ્ટિઓના આધ્યાત્મિક વિકાસને ચ્છા યોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્ય યોગ-એવી ત્રણ યોગભૂમિકામાં ડેઓથી વિભક્ત કરે છે. જે જ્ઞાનવાન છે છતા પ્રમાદને વશ થઈ ુદ્ધ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી. એવા મનુષ્યનો શુદ્ધ ક્રિયા કરવાનો ઉત્કટ અભિલાષ તે ઇચ્છાયોગ, ઉત્કૃષ્ટ શ્રદ્ધા અને બોધવાળા તથા અપ્રમાદી એવા ત્યાગીનું યથાશક્તિ આગમાનુસાર શુદ્ધ ધર્મ ક્રિયામા આચરણ તે શાસ્ત્રયોગ. અને સાધ્યમાર્ગના સાધનોને શાસ્ત્રોથી સદ્ભરીતે જાણી ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્યનો વિકાસ થતાં શાસ્ત્રોથી ન પ્રાપ્ત કરી શકાય એવા અનુભવ માર્ગ ઉપર પહોંચવું તે સામર્થ્ય યોગ. આ સામર્થ્ય યોગ "પ્રાતિભજ્ઞાત"નો વિષય છે. પ્રાતિભજ્ઞાન કેવળ- જ્ઞાનરૂપ સૂર્યના પૂર્વભાવી અરુણોદય સમાન છે. અન્યદર્શનીઓ તેને ઋતંભરા, તારક વગેરે નામોથી ઓળખે છે (જુઓ યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય

ગ્રંથમાં તેઓશ્રીએ ચાર પ્રકારના યોગીઓનું વર્ણન કરી કેવો અધિકારી કેમ થઈ શકે તે પણ બતાવ્યું છે. એ આઠ દૃષ્ટિ પર ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ ૨૧ થી ૨૪ એ ચાર દ્વાત્રિંશિકા લખી છે. અને ગુજરાતીમાં આઠ દૃષ્ટિની સજ્ઝાય રચી છે. ષોડશક, વિંશતિવિંશિકા માં અધ્યાત્મની પરિપાટીનું વર્ણન છે. યોગના [illegible] માન્યા છે. ત્યાગી ગૃહસ્થ [illegible] બતાવી તે દ્વારા [illegible] [illegible] સ્થાન, ક્રમ, [illegible] ભૂમિકા [illegible] વર્ણન [illegible] અને [illegible] અને [illegible] વર્ણ [illegible]

[illegible]

યોગસૂત્રના ભાષ્યકારે વર્ણવેલી ચિત્તની પાંચ ભૂમિકાઓ (૧) (૨) મૂઢ (૩) વિક્ષિપ્ત (૪) એકાગ્ર અને (૫) નિરુદ્ધ સરખાવવા છે. હવે અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ, અધ્યાત્મસાર વગેરેના વિષયનું વર્ણન આપનો સમય નહિ લઉં. એક જ વાત કહી દઉં કે અધ્યાત્મ-ા યોગાધિકાર તથા ધ્યાનાધિકારમાં મુખ્યતઃ ભગવદ્‌ગીતા તથા કલ સૂત્રનો ઉપયોગ કરી જૈન પ્રક્રિયા સાથ સમન્વય કરવાનો ા કરવામાં આવ્યો છે. એ કાળ જૂની વાતો નવા નવા રૂપમાં કર્તાઓએ પોતાના અનુભવ ઉમેરી વર્ણવી છે. ખરું કહીયે તો ાત્મજ્ઞાન એ ઉપદેશનો ભાગ્યે જ વિષય હોઈ શકે. એ અનુભવથી મેળવી શકાય છે. આધ્યાત્મિક જીવનમાં ઊંચી કક્ષાએ પહોંચેલા ત્માઓ અધિકારીને દિશાસૂચન જ કરી શકે. જે જે એ માર્ગે ા છે તે તે જ સાનંદ અવનવા અનુભવો અનુભવે. એમાં જોઈએ રતા, એકતાપ્રધતા, ઉદ્યમ, ખંત, સહિષ્ણુતા એકાગ્રતા, સાધ્યની ત ભાવના! સ્વાનુભવ એ સ્વયંપ્રકાશ દીપક છે અને જેમ જેમ ધ્ય તેને આધારે આગળ વધે છે તેમ તેમ તે માર્ગને આગળ ે આગળ પ્રકાશે છે. અને જો એકાગ્રતાથી સતત પ્રવૃત્તિ કરવામાં ે તો તે મનુષ્યને લક્ષવેધી બનાવે છે. તેના સાધ્યની સિદ્ધિ કરાવે હવે હું એક બીજા પ્રશ્ન પર આવીશ. અને તે એ કે—

આધ્યાત્મિક માણસની પ્રવૃત્તિ કેવી હોય?

હું પૂછીશ કે પ્રવૃત્તિ એટલે શું? પ્રવૃત્તિનો અર્થ કોઈ પણ દા તરફ જવું એ જ હોય તો આધ્યાત્મિક માણસનું લક્ષ આત્મા હોઈ તેના તરફ જ હમેશ જાય છે. બાકી સાંસારિક વસ્તુઓ તરફની ભિરુચિ જે મનુષ્યને હોય અને તે મેળવવાને પ્રયત્ન કરે તેને જ ત્તિ કહેતા હો અથવા વિષયસુખની પ્રાપ્તિ એને પ્રવૃત્તિ કહેતા ા તો મેં પ્રથમ વર્ણવેલી ત્રણ કક્ષામાંથી બીજી અને ત્રીજી કક્ષાના ાધ્યાત્મિક પુરુષની તેવી સાંસારિક પ્રવૃત્તિ હોઈ શકે જ નહિ બની

અનિવાર્યરૂપે તેને પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તો નિવૃત્તિમય પ્રવૃત્તિ [illegible] એનો ઉલ્લેખ શ્રી ઉત્તરાધ્યયનમાં (અધ્યયન ૨૪ માં) [illegible] માતાનું વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે તે આ છે. વળી [illegible] મહારાજે સમાધિશતકના અનુવાદમાં કહ્યું છે કેઃ—

अभिनिवेश पुद्गल विषय ज्ञानीकूं कहे होत।
गुणक्षोभी मद मिट गयो, प्रगट सहज उद्योत॥
धर्म क्षमादिकभी मिटे प्रगटत धर्म संन्यास।
तो कल्पित भव भावमें क्यूं नहि होत उदास॥

[illegible]

[illegible]

હવે રહ્યો પહેલી કક્ષાના આધ્યાત્મિક પુરુષોનો પ્રશ્ન. કોઈ એક
પુણ્યે મહાશ્રમે કોઈ અમૂલ્ય રત્ન મેળવ્યું હોય તો તે સાચવી રાખવા
હમેશ કેવો પ્રયત્ન કરે ? પહેલી કક્ષાના પુરુષની પ્રવૃત્તિ તેવી જ હોય
. તે મેળવેલી આધ્યાત્મિક જ્યોતિને જરી પણ ઝાંખી થવા દેતો
થી. અને ઉલટું તેને હમેશ વિશેષ સતેજ કરવાના પ્રયત્નો સેવે છે.
લંકારિક ભાષા મૂકી દઈએ તો તેવા આધ્યાત્મિક પુરુષની પ્રવૃત્તિઓ
વી હોય છે કે તેના અધ્યાત્મજીવનને વિઘાતક ન નિવડે. તે એવા
હારંભના અને મહાપરિગ્રહના કાર્યોમાં પોતાને ગુંથાવા દેતો નથી કે
થી સમયભર પણ આત્મસ્મરણ શકય ન થાય. અગર સંસારમાં
ી તે સ્વકુટુમ્બ અને સ્વજનના પરિપાલનાર્થે કોઈ પણ વૃત્તિ અથવા
ધો કરે છે તો હમેશ તે એટલી સંભાળ રાખે છે કે એ વૃત્તિ
એવી ન હોય કે જેથી તેનું આત્મજીવન ઝાંખુ પડે. આ દિશા સૂચન
કરથી આપ પોતે પોતાની મેળે નિર્ણય કરી શકશો કે એક આધ્યા-
ત્મિક વ્યાપારી પોતાનો વ્યાપાર કેવી રીતે કરે-એક આધ્યાત્મિક
ડોકટર અથવા વકીલ પોતાનો ધંધો કેવી રીતે કરે. એક આધ્યાત્મિક
રાજા અથવા મંત્રી પ્રજા પરિપાલન કેવી રીતે કરે તેમનામાં સ્વાર્થ
એવો પ્રબલ નથી થતો કે જેને લઈને તે બીજાના સ્વાર્થનો ઘાત
કરે. તેમની વૃત્તિ એવી નથી થતી કે જે અન્યને પીડાકારી હોય.
તેમનામાં કારુણ્યભાવ હોય છે. ઔદાર્ય હોય છે સમદર્શિતા હોય છે
તથા ન્યાયનિષ્ઠતા જાણે અજાણે પણ કોઈને દુઃખ અથવા પરિતાપ
થવામાં પોતે નિમિત્તભૂત થતો હોય તો તેનું હૃદય તેને ડંખે છે. તેને
પોતાને પરિતાપ થાય છે. જાણીને તો તેવું અકાર્ય તે કદી કરતો જ
નથી. તે પોતે હમેશ સહન કરી લેવાને તૈયાર હોય છે. અને બીજાને
સહન કરવુ પડે તેમાં રાજી હોતો નથી. તેની ભાવના હમેશ સર્વે
સુખી રહે—" સર્વેઽપિ સુખિનઃ ભવંતુ લોકાઃ" એ જ હોય છે.
કદાચ સંજોગને વશ આવું જીવન જો તે જીવી શકતો નથી તો, જો
તેનો અધ્યાત્મરંગ પાકો જ હોય છે તો તે ઘર-બાર, ગામ, શહેર

અને ઉત્તરે સંસાર પણ છોડી દે છે. તેને પરંતુ પૌદ્ગલિક
રાગી અન્યને દુઃખ અથવા પરિતાપના કારણભૂત થઈ મહા
મેળવેલ [illegible] પોતાના હાથમાંથી તે સરી જવા દે
[illegible] આ [illegible] દરેક અધ્યાત્મી પુરુષ આવા જ દે
[illegible] પૂર્વ સંસ્કારોના [illegible]
[illegible] અને પુરુષમાં [illegible]
[illegible] નથી [illegible]
[illegible] આગમ
[illegible] પરંતુ એ
[illegible]

ર. તેમજ કદાચ સમ્યકત્વ પ્રાપ્ત થયું ન હોય અને તે પુરુષ ર્ગાનુસારી જ હોય તો પણ જો તે ઉપશમ, નિર્દંભતા, ધર્મપ્રિયતા રે ગુણોથી યુક્ત હોય અને અશુદ્ધ ક્રિયા કરતો હોય તોય તે શુદ્ધક્રિયા વૈરાગ્ય તથા અભ્યાસના બળે શુદ્ધક્રિયાના કારણરૂપ બનતી વાથી તેની અને દરેક અધ્યાત્મીની ફરજ છે કે તેણે શુદ્ધજ્ઞાન ને શુદ્ધ ક્રિયા રૂપ અધ્યાત્મમાં સાવધાનપણે સતત પ્રવૃત્તિ રાખવી થી કામાદિ કષાયોને આત્મા પર આક્રમણ કરવાનો અવકાશ ન ળે. કહ્યું છે કેઃ—

यावज्जीवं सदा कालं नयेदध्यात्मचिन्तया ।
किञ्चिन्नावसरं दद्यात् कामादीनां मनागपि ॥

શ્રી ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યું છે કેઃ—

आरुरुक्षुर्मुनिर्योगं, श्रयेद् बाह्यक्रियामपि ।
योगारूढः शमादेव शुद्ध्यत्यन्तर्गतक्रियः ॥

અર્થાત્—યોગપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળો અથવા અધ્યાત્મનો પ્રારંભ કરનાર બાહ્ય ક્રિયાનો પણ આશ્રય લે, પરંતુ યોગારૂઢ તો શમ–ઉપશમના બળે જ અંતર્મુખ દૃષ્ટિવાળો થઈ શુદ્ધ થાય છે.

હવે અધ્યાત્મજીવનમાં ભાવનાઓ કેવી રીતે ઉપયોગી છે. તેનું સંક્ષેપમાં વિવરણ કરીશું. ભાવના ઉપર જોઈ ગયા તેમ અધ્યાત્મ પછીની ભૂમિકા તથા ધ્યાન તથા સમતા પૂર્વેની ભૂમિકા છે. ભાવના એટલે ધ્યેયની રટના–ધ્યેયના વિચારની શ્રેણિ–ધ્યેયમાં તલ્લીનતા, જ્યારે એક મનુષ્યને કોઈ પ્રકારનો નાદ લાગે છે ત્યારે આપણે તેને, તેને માટે ભાવના ભાવતો–રટના કરતો કહી શકીએ. કોઈ મનુષ્યને ધનપ્રાપ્તિની ઉત્કટ ઇચ્છા સતત રહે છે. ત્યારે મનુષ્ય પોતાના ધ્યેયનો દરેક રસ્તે સાક્ષાત્કાર કરે છે. આ ધ્યાનસિદ્ધિ છે.

[illegible] પોતાના ઇષ્ટ દેવનાનાં દર્શન દરેક સ્થળે કરે છે. [illegible] મમાં, દરેક પ્રાણીમાં તેને પોતાના ઇષ્ટ દેવનાનાં જ દર્શન થાય [illegible] ખરેખર આવી આવી ભાવનાઓથી મનુષ્યની દશા સામાન્ય મનુષ્ય [illegible] વિલક્ષણ રહેતી નથી. સામાન્ય મનુષ્યો આવા ભાવના [illegible] [illegible] પ્રેમ કરે છે. પરંતુ એવી ધૂનવાળા મનુષ્ય [illegible] [illegible] છે. એ દિવાના મનુષ્યને [illegible] [illegible] આ ભાવનાઓ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ [illegible] [illegible] ધ્યાનમાનની પણ આવાથી જ [illegible]

[illegible] भावनाभिर्महामतिः ।
[illegible] शुद्ध मानसमन्तरम् ॥

[illegible]

મજ—

सत्त्वेषु मैत्री गुणिषु प्रमोदं,
विलष्टेषु जीवेषु कृपापरत्वम् ।
माध्यस्थभावं विपरीतवृत्तौ,
सदा ममात्मा विदधातु देव ! ॥
अमितगतिकृतद्वात्रिंशिका.

વળી મનોનિગ્રહ માટે, નિર્વેદ તથા સંવેગ માટે તેમજ આત્મજ્ઞાનની શુદ્ધિ માટે અર્થાત્ શુદ્ધાત્માના સંવેદન માટે ઉપયોગી બાર ભાવનાઓ જૈનશાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેનો નામોલ્લેખ માત્ર અત્રે કરું છું.

(१) अनित्य. (२) अशरण. (३) एकत्व.
(४) अन्यत्व. (५) अशुचित्व. (६) संसार.
(७) आश्रव. (८) संवर. (९) निर्जरा.
(१०) लोकस्वरूप. (११) सद्स्वरूप. (१२) दुर्लभबोधित्व.
(બોધિદુર્લભ ભાવના).

આનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ શ્રી ઉમાસ્વાતિજી કૃત પ્રશમરતિપ્રકરણમાં છે (શ્લોક ૧૫૧ થી ૧૬૨)

અધ્યાત્મભાવ અથવા આધ્યાત્મિકતાની ઓળખ બહિર્ભાવ કેવો હોય તે વિચારવાથી પણ થઈ શકે. ભવાભિનન્દી અને તેની ક્રિયા અત્ર વર્ણવીશું

आहारोपाधिपूजर्द्धिगौरवप्रतिबन्धतः ।
भवाभिनन्दी यां कुर्यात् क्रियां साऽध्यात्मवैरिणी ॥

અર્થાત્—આહાર, ઉપાધિ, પૂજા, ઋદ્ધિ અને પ્રતિબંધથી (પામવાના નિશ્ચયથી) ભવાભિનન્દી પ્રાણી જે ક્રિ[illegible] છે તે ક્રિયા [illegible]મની વૈરિણી-અનુરૂપ છે.

क्षुद्रो लोभरतिर्दीनो मत्सरी भयवान् शठः ।
अज्ञो भवाभिनन्दी स्यात् निष्फलारम्भसङ्गतः ॥

અર્થાત્—ક્ષુદ્ર (તુચ્છ) લોભને વિષે પ્રીતિવાળો, દીન, મ[illegible] ભયવાન, શઠ (માયાવી) અજ્ઞાની અને નિષ્ફળ આરંભમાં [illegible] એવો પ્રાણી ભવાભિનંદી જાણવો.

તરુણ પુરુષ અને તરુણ સ્ત્રીના હાસ્ય રતિ આદિ [illegible] [illegible] ને તેની તેવી રીતે [illegible] [illegible] સુખનો અનુભવ [illegible]

[illegible] સુખ, પીડા, [illegible]

[illegible]

[illegible]

રહે જુકશી. પરંતુ એવી ખેંચતાણ પણ ભાગ્યશાળી પુરુષોના માં જોવામાં આવે છે. એ દેખાડે છે કે એમની—જો એક નવા ા પ્રયોગ કરવાની છૂટ લઈ શકું તો—'આત્મસંજ્ઞા' જાગી છે. અંગી પ્રાણીઓ આહાર, નિદ્રા, ભય, મૈથુન (અથવા જૈનો પ્રમાણે ા સ્થાને પરિગ્રહ) એવી ચાર સંજ્ઞા અવશ્ય હોય છે. કહ્યું :—

हारनिद्राभयमैथुनं च सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणां।
र्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः॥

આ કવિએ મનુષ્યને જ કાર્યાકાર્યનો વિવેક કરનાર કહી એની ષતા બતાવી છે. હું મનુષ્યમાં પણ આત્મજ્ઞાનીની વિશેષતા માના ભાનથી કહું છું. જેને સાચી રીતે આત્માનું ભાન થયું છે ધીમે આત્માનું ધ્યાન થવા માંડે છે અને છેવટે આત્મામાં નતા પ્રાપ્ત થાય છે.

બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા

મનુષ્યમાં આત્મજ્ઞાનની અપેક્ષાએ ત્રણ વિભાગ થઈ શકે. હિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા. વળી એક જ આત્મામાં રસ્થા વિશેષે પણ ત્રણે પ્રકાર સંભવે છે. એક મનુષ્ય આજે અત્યંત લાસમાં નિમગ્ન હોય—એક મનુષ્ય ચક્રવર્તીનાં સુખ ભોગવતો હોય. ધારણમાં સાધારણ કારણ નિમિત્ત મળતા તેની દૃષ્ટિ અંતર્મુખ ય. ભરત ચક્રવર્તીને દર્પણમાં જોતાં મુદ્રિકાહીન અંગુલિ નિસ્તેજ લાગી. જોતાં તેમણે ક્રમે સર્વ આભૂષણો ઉતાર્યાં. શરીરપરથી મોહ છૂટ્યો દૃષ્ટિ ર્મુખ થઈ અને અંતર્મુહૂર્તમાં આત્મધ્યાનમાં લીન બનતાં સર્વ આવરણોને ી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. સાધારણમાં સાધારણ નિમિત્ત, મનુષ્યને મ અંતર્મુખ કરે છે તેના અનેક દાખલા છે. મરુદેવા માતા ૯ થીની ંબાડી પરથી શ્રીઋષભદેવ ભગવાનના સમવસરણની ઋદ્ધિ

સાંભળી અત્યંત આનંદિત થયાં. પુત્રના પ્રેમથી આનંદાશ્રુ વહેતાં આંખનાં પડળ ટળી ગયાં. વળી વિચાર થયો કે જેને ચિંતા કરતી હતી તે તો આવા સુખમાં છે. એ એવાં ભાવના ભાવતાં કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મોક્ષે ગયાં. અંતગડદશ[illegible] નામ [illegible] સમયમાં અંતકૃત્ કેવળી થઈ સિદ્ધ થનારા [illegible] [illegible] અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી—'દ[illegible] [illegible] નિર્દિષ્ટ[illegible] [illegible]' એટલે—સાંપ્ર[illegible] [illegible] અને તેમાંથી [illegible]

[illegible]

[illegible] ભાવના [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]

રાજર્ષિએ પણ અસલ પોતાની મિથિલાનગરી બળતી જોતાં ... નું કંઈ બળતું નથી એવી સમતા ઇંદ્રની પરીક્ષામાં દર્શાવી. ર્યમુનિ અને ગજસુકુમાર મુનિએ પ્રાણાંત કષ્ટમાં પણ સમતા જ સિદ્ધિ મેળવી. દઢ પ્રહારિએ ઉપસર્ગોમાં પણ સમતા રાખી કેત મેળવી અન્નિકા પુત્રે ગંગા નદીમાં શળથી વિંધાતા પણ મતા રાખી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી.

ानि क्रियावान् विरतस्तपस्वी ध्यानी च मौनी स्थिरदर्शनश्च।
गाधुर्गुणं तं लभते न जातु प्राप्नोति यं साम्य-
समाधिनिष्ठः ॥
—अध्यात्मोपनिषद् ४–१४.

अन्यलिंगादिसिद्धानामाधारः समतैव हि।
रत्नत्रयफलप्राप्तेर्यया स्याद्भावजैनता ॥
—अध्यात्मसार ३–५०.

ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે:—

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ! ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥२–४८॥

सेयंबरो य आसंबरो य,
बुद्धो अ अहवा अन्नो वा।
समभावभाविअप्पा,
लहई मुक्खं न संदेहो ॥
—संबोधसत्तरि. २

મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી,
બી. એ. (ઑનર્સ) એલ. એલ. બી.
સોલિસિટર

ॐ

ધર્મનો ભ્રમ

જીવોને ખબર આપવા હું સંસાર અને મોક્ષનગરી વચ્ચે એક રાખીશ. જે જીવો સંસારથી કંટાળી મુક્તિના ધામમાં જવા તેઓ એ દોરડું પકડી મોક્ષનગરીમાં ચાલ્યા જાય. માયાએ એ કબુલ રાખી કે ભલે દોરડું લટકતું રાખો પરંતુ જે જીવો મારામાં બની દોરડું બરાબર પકડે નહિ કે પકડીને બહાર જાય નહિ માં મારો દોષ નહિ.

આ પછી અમુક સમયે વિશ્વકર્મા બન્ને બહેનોનો કારભાર વા ગયા. મુક્તિને ત્યાં રડ્યા ખડ્યા જીવો જ વસેલા જોયા માયાનગરી–સંસારમાં તો જીવો ભરચક પડ્યા છે. વિશ્વકર્માનાં થતાં બધા જીવો બુમો પાડી ઊઠ્યા: "અમને બચાવો, ને બચાવો!" વિશ્વકર્માએ તેમને કહ્યું, "અરે, ભલા જીવો, અહીં ન ગમે તો મુક્તિને ત્યાં જવાનું દોરડું વચ્ચે મૂક્યું છે માયા કાંઈ તમને મના કરતી નથી. ત્યારે તમે આમ શાને ર છો?" બધાએ કહ્યું, "અમે દોરડું તો પકડ્યું છે." વિશ્વ-એ વળી સૌ જીવોનું ધ્યાન ખેંચ્યું કે, "આ દોરડાને છિન્નભિન્ન સામસામા ચારે બાજુ શું ખેંચી રહ્યા છો? દોરડાના વિભાગ ? દોરડું છૂટું થતાં કોઈને નહિ તારી શકે.

"આ દોરડું મુક્તિમાર્ગ દર્શક સાધન–ધર્મ–તેની આટલી વનાણ શી? તેના પર વજન શું? આંટીઘૂંટી, શાની? વાડ શી? ની કેવી? જ્ઞાન, ભક્તિ, મંદિર, દેવ, ગુરુ આદિ મજબુતી દોરડા પર કરી છે. પરંતુ દોરડાના–ધર્મના વિભાગ કરવાથી તે ો બની તમને નવી જ દિશામાં દોરી જાય છે, એનું તમને ભાન ?"

બધા જીવો બોલી ઊઠ્યા, 'નહિ, નહિ, અમે દોરડું જ પકડ્યું અને મુક્તિને માર્ગે જ જઈએ છીએ."

વિશ્વકર્માએ તેમની [illegible]

[illegible]

મુક્ત આત્માની આ વાણી–આ નિર્દેશ, આ ઉપદેશ, આ માર્ગ-સૂચન તે માનવ શબ્દમાં કહીએ તો ધર્મ.

પરંતુ સંસારમાં માયાનું બળ એટલું છે અને માનવી તેની જાળમાં એવો જકડાઈ ગયેલો છે કે તે આ ધર્મ–વાણી સાંભળવા છતાં, સમજવા છતાં, તેને અનુસરવાની તેનામાં ભાવના થતી નથી. માયા પોતાની જાળ એટલી સફાઈથી બિછાવે છે કે અસંખ્ય જીવો તેના બંધનને બંધન ન માનતાં પોતાનો શણગાર માને છે. સંસારને ત્યાગની નહિ પણ ઉપભોગની વસ્તુ માને છે. જેમ એ જાળ મોટી તેમ તેની મોહકતા પણ વિશેષ. આ જાળમાં ફસાયેલા અનેક જીવોને આત્મભાન પણ હોતું નથી કે હું કોણ છું? ક્યાંથી આવ્યો છું? મારું ખરું સ્વરૂપ શું? કોના સંબંધે વળગણા છે? શું રાખું અને શું પરહરું? તેનો વિવેકપૂર્વક વિચાર કર્યા વિના, સમજણ વિના, ધ્યેય વિના, ઉદ્દેશ વિના વ્યર્થ ચોરાશી લાખ જીવયોનિમાં અનંતકાળથી જીવો ભ્રમણ કરી રહ્યા છે.

બીજા પ્રકારના જીવો કે જેમનું આત્મબળ કમી હોય [illegible] એને આ જાળનું ભાન થવા છતાં તેમાંથી છુટવાની તેમ[illegible] હોતી નથી.

પરંતુ કોઈ વિરલ બળવાન આત્માઓ એ [illegible] સામે બળવો ઉઠાવી માયાને માયા સ્વરૂપે યથાર્થ સમજ[illegible] માયાથી અલિપ્ત એવી મુક્તિની દુનિયામાં વિહ[illegible] જતાં જતાં કોઈ કોઈ "માયાથી બચી મુક્તિ મે[illegible] હાર આપતા જાય છે.

આવા સચોટ પડકારથી માયાને ક્ષણભર [illegible] માનવી માત્ર ચેતી જઈ ધર્મ ધારણ કરી લે[illegible] આવા વિચારથી માયા પોતાની જાળ વધુ [illegible] અને માનવીને એવી તો જાદુઈ અસરથી [illegible]

રહે છે કે મુનિઓ [illegible] નથી. [illegible] સમયે [illegible] અને [illegible] ન [illegible] માટે [illegible] નહિ [illegible] પણ [illegible] અને [illegible] માલૂમ [illegible] [illegible] [illegible] નથી. [illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

તોષ લેવા દેતાં સ્વ-શક્તિનો નશો એટલો તો ચડાવી દીધો કે
'સાર કે મુક્તિ એ બેમાંથી એકેનો તેને ખ્યાલ રહેતો નથી. અને
મ બહુ નિશો કરેલો માણસ કોઈ બહુ ઢંઢોળે તો 'જાગું છું,
ાગું છું' એમ કહી પુનઃ ઘોરણમાં પડી જાય છે, પણ જાગૃત
અવસ્થામાં આવતો નથી, તેમ માયાના ઘોરણમાં પડેલ માનવી કોઈ
વિરલ ક્ષણે ધર્મના પડકારે, "મુક્તિ માર્ગે આવું છું, મુક્તિમાર્ગે આવું
છું" એમ બોલી માયામાં પાછો ગરકાવ થઈ જાય છે-મુક્તિ માર્ગનું
દોરડું પકડવા ધસતા માનવીમાં માયા સમય મળતાં વ્યક્તિત્વ સ્થાન
કે પોતાપણું ઉત્પન્ન કરે છે; વ્યક્તિગત-સ્વભાન માયાના માદક
વાતાવરણમાં વિશેષ પોષાતાં અહંપણામાં ને સ્વ-અર્થ:-સ્વાર્થ-
પણામાં પરિવર્તન પામે છે. અને આમ પરિવર્તન થતાં માનવદૃષ્ટિ
વિકૃત થાય છે અને વિકૃતિ બનતાં દોરડું ગ્રહી સંસાર ને માયાથી
મુક્ત થવાને બદલે દોરડાને પકડવાને બદલે દોરડાને થોડો હાથ લગાડી
સંતોષ પામે છે-અહંતાથી-સ્વાર્થ વિકૃત થએલ દૃષ્ટિ માત્ર હાથ
લગાડી સંતોષ માને છે, એટલું જ નહિ પણ પોતે હાથ લગાડયો તે જ
દોરડાનો ભાગ સાચો, પોતે એકલો જ મુક્તિને માર્ગે પ્રવર્તે છે એમ
પોતે માને છે અને અન્યને મનાવવા પ્રેરાય છે. આ વિકૃતિ થઈ એટલે
માયા ફાવી અને ધર્મના ભ્રમના ગઢેરા મંડાણા-દોરડું એટલે મુક્તિ
માર્ગે દોરનાર, એક જ વસ્તુ-એના ભાગલા ક્યાંથી પડાય ? ભાગલા
ન પડાય ત્યાં મારું દોરડું-મારો ધર્મ, ફલાણું દોરડું-ફલાણો-ધર્મ
એમ દ્વન્દ્વસમાસ ક્યાંથી રચાય ? માયાથી ઉદ્ભવેલી વિકૃતિને
વશ થએલો ધર્મના વિભાગ પાડે, નામ આપે: આટલું જે ભ્રમમાં
અપિમતિયે સર્યો તે સ્હેજ જ વધુ નીચે સરી કહેશે કે મારો ધર્મનો
વિભાગ ઉત્કૃષ્ટ-બીજા બધા ઉતરતા-આ ભ્રમની બીજી દશા ધર્મ-
દોરડું-મુક્તિ માર્ગ એટલે સીધી સરળ જેવી કુંચી ને ટચ વન.

મેસારની માયાને ઉંઘ ને સ્વપ્ન-ઘેનમાં સુતા માણસને :
કે જાગ ને ઘેનમાંથી મુક્ત થા ' મે ઘ નિદ્રામાં પડેલો માનવી '

[illegible] નહિ: 'લખું છું' એમ [illegible] 'ધર્મનું [illegible] [illegible] પ્રમાણે [illegible]

[illegible]

જુદા જનસમૂહે કરી લીધેલી વહેંચણી વસ્તુતઃ ધર્મનું જ ... મ છે, કેમકે મુક્તિમાર્ગ, ધર્મ એક જ છે-વિશ્વરૂપી છે.

ધર્મ, આવી જાળ બીછાવવાનું સૂચવે જ નહિ—ઊલટું બીછાવ... જ સંસાર છોડવાનું જ કહે—સંસારમાં વિરોધ જાગે, ગૂંચની ... નથી. હિન્દુ ધર્મ બીજાને પન્થમાં લાવવા માટે પ્રયત્નશીલ હોય, છતાં ધર્મીપણાના ઘમંડમાં તો કોઈ અન્ય ધર્મથી ઉતરે ... નથી. પોતા સિવાય બીજા માટે મોક્ષ ન હોય. આટલા આચાર, ... ટલા વિચાર, આટલી શુદ્ધિ, આટલી અશુદ્ધિ, આવા વ્યવહાર, ... વું તીર્થ, આવા દેવ, આવી ભક્તિ, આવી સેવા—આમ બધું ... પન કરવા જતાં કેટલી માયાની ગૂંચની વધુ ગાંઠ મારી દીધી ... તેની કલ્પના જ થઈ શકતી નથી. ૭ કરોડ અસ્પૃશ્ય:એ હિન્દુ ધર્મની ગૂંચની એક ગાંઠ, વિધવાનું અનાથપણું એ બીજી ગૂંચ, સ્ત્રીઓનું ઉતરતું સ્થાન એ ત્રીજી ગૂંચ, વર્ણાશ્રમ એ ચોથી ગૂંચ, ગુરુ મંદિર એ વળી જુદી જ ગૂંચ.

ભક્તિ, વેશ, ટીલાં, ટપકાં આ બધી તો ગૂંચની ગૂંચ—આ કોકડામાંથી તેને માટે હિંદુ-મુસલમાન-જૈન-બુદ્ધ-ખ્રીસ્તી એવા કશા ભેદ સંભવતા જ નથી. ધર્મ તો એક જ હોય અને તે વિશ્વ ધર્મ.

ધર્મના મનુષ્યે એક વખત વિભાગ પાડવા શરૂ કર્યાં એટલે સમજો કે માથામાં પહેલું પળિયું આવ્યું. પહેલું પળિયું સરતાં માથામાં વધુ સફેદ વાળ ઉગવાનું. તેને વળી ઓર માયા લાગવાની ને મનુષ્ય તર્ક બુદ્ધિથી અનેક ઘાટ, રૂપ, આકાર તેની ફરતા રચવાનો અને વહેંચણીમાં પોતે લીધેલા ભાગ-બીજાના કરતાં વધારે સારો એમ બતાવવા એ જરૂર અહંભાવે પ્રયત્ન કરવાનો, કારણ કે પોતે સર્વોત્કૃષ્ટ છે એવું માનવાનો-બીજા પાસે મનાવવાનો મનુષ્યનો સ્વભાવ છે.

એક સમય [illegible] મનુષ્ય ધીમે ધીમે બીજા ધર્મોમાં રહેલ અમુક ભાવને 'પોતાનો ધર્મ' માનવા પછી તેને પોતાના ધર્મ એમના વધારવાનો મોહ લાગે છે. એટલે બીજાઓને [illegible] અનિષ્ટ એ—સમજાવીને—[illegible]—[illegible]-ધમકાવીને [illegible] ધર્મમાં ભેળવવા પ્રયત્નો થાય છે. પછી એ [illegible] રખાવ-તેમ જ કોઈ ભાગે ન બને એની ગોઠવણ રાખવા એવી રીતે ભાર પડી, એટલે ધર્મગુરુઓનો વર્ગ ઊભો થયો. તેમ પછી મંદિર-મૂર્તિઓ-મઠ-પૂજા ઉત્સવ-નિયમ [illegible] [illegible]

[illegible]

અનેક કષ્ટો વચ્ચે તનતોડ પ્રયત્નો કરે તે મનુષ્ય જો ભ્રમમાં પડેલો ન હોય-માયાનિદ્રામાં ન હોય-ખરેખર જાગૃત હોય તો ક્ષણભરમાં સંસારથી મુક્ત ન થઈ શકે ? જે અખૂટ માનવ શક્તિઓ લક્ષ્મી-સત્તા-કીર્તિ મેળવવા પાછળ ખર્ચાઈ રહી છે તે શક્તિ શું મુક્તિનો પંથ શોધવા-તે માર્ગે જવા અસમર્થ છે ? પરંતુ મુક્તિના પંથ-ધર્મ-વિષેની ભ્રમણા મનુષ્યને ખરા માર્ગથી દૂર રાખે છે.

આવો વ્યક્તિગત ભ્રમ સમૂહમાં ફેલાતાં તેમાથી ભયંકર અનર્થો થયા છે-યાદવાસ્થળીઓ રચાઈ છે-મનુષ્ય સંહારો પણ થયા છે. ભ્રમનું કેટલું ઘોર-ભયંકર પરિણામ ! ધર્મ માર્ગે વિચરવાનો દાવો કરનાર માનવીની કેવી કરુણાજનક અધોગતિ ? જો મનુષ્ય ભ્રમણામાં પડયો ન હોય-જો તે અધોગતિમાં સરી પડયો ન હોય તો એક મનુષ્ય બીજા મનુષ્યને પોતાના પંથમાં-પોતાના વાડામાં પુરવા પાછળ શા માટે પોતાની જીવનભરની શક્તિ ખર્ચી નાંખે ? અમુક વ્યક્તિને કે જનસમૂહને પોતાના પક્ષમાં લેવા પુરતી જ તેમની સેવા કરવાનો ડોળ, તેમનું ભલું કરવાની લાલચ એ શું સત્ય ધર્મ છે ? "મારા પંથમાં આવ તો જ તારી મુક્તિ છે-નહિ તો નહિ" એ હડહડતું જુઠાણું શું સત્ય ધર્મ છે ? ધર્મને નામે માનવ અંધુનું રક્ત રેડવું એ શું સત્ય ધર્મ છે ? ધર્મને નામે ધર્મથી તદ્દન વિરુદ્ધ કાર્યો કરવાં એ ધર્મનો ભ્રમ નહિ તો બીજું શું ? સત્ય ધર્મના આચરનારને ધર્મનો ઘમંડ હોય જ નહિ. એવો ઘમંડ એ પણ ભ્રમ છે.

ધર્મનો માર્ગ સીધો છે. તેમાં કશી ખટપટની જરૂર તેમાં કશા [illegible]ની જરૂર નથી. તેમાં નાના મોટાનો [illegible] નથી. તેમાં જાતિનો ભેદ નથી. તેમાં મારી વાત છે:—

સંસારમાં રહો છતાં
સંસારની અસરથી અળગ રહે.
કર્મ કરો છતાં
કર્મના ફળના વિચારથી દૂર રહે

જો આટલું કરો તો [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

જૈનધર્મની વિશાળતા

ભાઈઓ અને બહેનો !

તમારામાંથી કદાચ કોઈક મને પૂછે કે–" જૈન ધર્મની વિશાળતા " એવો વિષય શા માટે પસંદ કર્યો ? તમે તમારા ધર્મના વખાણ તમારા જ સહધર્મીઓ સમક્ષ કરી ફુલાઓ અને સાંપ્રદાયિક મોહને વશ થઈ દેશમાં વાડાઓ વધારો અને રાષ્ટ્રીયતાને વિઘ્નરૂપ થાઓ એ શું અત્યારે વ્યાજબી છે ! તેને માટે નમ્રભાવે મારો એટલો જ જવાબ છે કે પાન ખાવાથી થયેલો હોઠનો લાલ રંગ જેમ છુપાવ્યો છુપાવી શકાતો નથી, તેમ ધર્મરંગ ધર્મના ગુણગાન કરાવે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. વાંધો માત્ર ખોટી પ્રશંસાનો હોઈ શકે અને ખોટી પ્રશંસા ન થાય તેની હું ખાસ સંભાળ લઈશ અને કદાચ અજાણતાં થઈ જાય, તો તમે મારી ભૂલ મને બતાવી શકો છો. અને મારી ભૂલ બતાવનારનો હું જરૂર અંતઃકરણથી આભાર માનીશ. બાકી સાચું નિવેદન તો રાષ્ટ્રીયતાને હંમેશ ટેકો જ આપે છે અને આપશે.

આ વિષય પસંદ કરવાનું બીજું પણ કારણ છે. સ્વભાવથી જ નિર્મળ એવા જૈનધર્મના આધુનિક પાળનારાઓમાં–એટલે કે આપણામાં આજકાલ જે સાંકડાપણું ઠેકઠેકાણે ઘુસી ગયેલું નજરે પડે છે અને જૈન સમાજને છિન્નવિછિન્ન કરતું જાય છે અને જેને લઈને જૈન ધર્મ જૈનેતરોમાં હલકો પડે છે તે સાંકડાપણું જલદીથી દૂર થાય તે હેતુથી, જૈનધર્મની વિશાળતા વિષે યથાશક્તિ વિવેચન કરવું

[illegible]

તીર્થંકરને કેવળજ્ઞાન ઉપજ્યા પહેલાં મોક્ષે જાય તે, જેમકે મરુદેવી માતા પ્રમુખ.

ગૃહસ્થના વેષે મોક્ષે જાય તે, જેમકે શ્રી ભરતાદિ.

યોગી, સન્યાસી કે તાપસના વેષે સિદ્ધ થાય તે, જેમકે વલ્કલચીરિયાદિ.

૯ સાધુના વેષે સિદ્ધ થાય તે.

-૧૦ સ્ત્રી-પુરુષાદિ લિંગે સિદ્ધ થાય તે.

૧ કોઈ પદાર્થ દેખી પ્રતિબોધ પામી મોક્ષે જાય તે, જેમકે કરકંડુ રાજાદિ.

૧૨-૧૩ ગુરુનો ઉપદેશ પામીને અથવા ગુરુના ઉપદેશ વિના પોતાની મેળે જાતિ સ્મરણાદિકે પ્રતિબોધ પામી મોક્ષે જાય તે.

-૧૫ એક સમયમાં એક જ કે એકથી વધારે મોક્ષે જાય તે.

સિદ્ધના પંદર પ્રકારો અહીં એટલા માટે કહ્યા છે કે જેથી જૈન સમાજમાં આજકાલ પેસી ગયેલું સાંકડાપણું સમજાય અને તે દૂર કરવા પ્રયત્નો થાય અને ધર્મની વિશાળતાનું દર્શન થાય. સાંકડાપણું એટલે મતાગ્રહ. અમુક માની લીધેલા મતના આગ્રહને લીધે આજે જૈન સમાજમાં અનેક ક્લેશ અને ઝઘડાઓ ચાલે છે. પરમતસહિષ્ણુતા અને આગળ વધીને કહીએ તો, સર્વધર્મસમભાવ ઉપર જ સાચા ધર્મનો પાયો છે. અને પાયા વગરના મકાનને પડતાં વાર લાગતી નથી. ગૃહસ્થના વેષે પણ સિદ્ધ થવાય છે, એ બતાવી આપે છે કે માત્ર સાધુવેશનો જ આગ્રહ કે કદાગ્રહ એ યોગ્ય નથી. યોગી, સન્યાસી કે તાપસના વેષે પણ સિદ્ધ થવાય છે એ જૈનધર્મની વિશાળતાનો એક પ્રકાર છે. જૈનેતરોના વેષો અને વિચારો મિથ્યાત્વી છે અને તેથી તેઓની સેવા જ ન કરવી, એ જાતનો [illegible] છે. જૈનોને [illegible]

[illegible]

ાવિરતિ નહિ હોવાથી તેઓ કદાચ કહી પણ નાંખે કે તેનું સ્થાન અમારી વચ્ચે નથી. તે અમારાથી નીચા છે. આ સત્ય હકીકત થી. આટલું નક્કી સમજવાનું છે કે સમ્યગ્દર્શન વગરનું વ્રત અને સમ્યગ્દર્શન સાથેનું વ્રત એ બંને વચ્ચે આકાશ પાતાળ જેટલું અંતર છે. સમ્યગ્દર્શન પામેલા પણ અવ્રતી શ્રી શ્રેણિક આજના આ દેશ-વિરતિઓ કરતાં અતિ ઉચ્ચસ્થાન ભોગવે છે. કારણકે શ્રીમહાવીરનું સમ્યક્ત્વ તેઓને પ્રાપ્ત થયું છે. પ્રત્યક્ષ સાચા ગુરુનું અહીં જ મહત્ત્વ સમજાય તેમ છે. શ્રી સદ્ગુરુ જિનદશા પ્રાપ્તિનું નિમિત્ત બને છે, તેનો આ ઉજળો દાખલો છે.

શ્રીકૃષ્ણ અને દ્વિપાયનઋષિ તીર્થંકર થવાને યોગ્ય થયેલ છે અને તે વંદન કરવા યોગ્ય છે, એ જૈન ધર્મની વિશાળતા સૂચવે છે. પરમત અને પરમતવેષનો અયોગ્ય સામનો કરનારાઓનું સંકુચિત-પણું દર્શાવવા અર્થે જ આ ઇસારો કરેલો છે, શ્રી કૃષ્ણ આદિ પણ અમારે વંદ્ય છે, ગુણ અને ગુણીની પૂજા કરવી એ જ જૈન ધર્મનો ઉપદેશ છે.

વળી શ્રી અજિતનાથના સમયમાં આ પૃથ્વીતળના ભિન્નભિન્ન દેશોમાં એકી વખતે એકસો સિત્તેર તીર્થંકરદેવો વિચરતા હતા. તેમાં એવી ગણત્રી આપેલી છે કે—સોળ કાળા. આડત્રીશ લીલા, પચાસ ઉજ્વળ, ત્રીશ રાતા અને છત્રીશ પીળા વર્ણના હતા. આ ચે વિશી સંબં-ધમાં પણ વર્ણવેલું છે કે—બે રાતા, બે ઉજ્વળ, બે લીલા, બે કાળા અને સોળ પીળા વર્ણના હતા. આ જુદા જુદા વર્ણો જુદી જુદી જાતો અને જુદા જુદા દેશ સૂચવે છે. વળી આ અવસર્પિણી કાળમાં થએલા ભરતાદિ બાર ચક્રવર્તિ, લક્ષ્મણાદિ નવ વાસુદેવ, રાવણાદિ નવ પ્રતિવાસુદેવ અને બળરામાદિ નવ બળદેવ એ સર્વે મોક્ષગામી છે એટલે કે તેમાંથી કેટલાક મુક્ત થયેલ છે અને બીજા મુક્ત થવાના છે અને એ સર્વેએ જગતને અભય આપેલ હોવાથી આપણને વં-

છે. વળી હવે પછી આવનાર ઉત્સર્પિણી કાળના ચાવીશ, હો [illegible] પ્રતિમાઓ અને બગીચાનાં નામો પણ મળી આવે છે.

હવે એક બીજી હકીકત લઈએ. જૈન મંદિરમાં આવેલિ [illegible] કોતરેલા પૂતળાંઓનું વર્ણન આવેલું છે. તેમાંથી [illegible] થોડા પૂતળાનો એક જ દાખલો આપીએ:–

[illegible]

કે દ્રવ્યતીર્થંકર, તીર્થંકર પદ માટેની યોગ્યતા મેળવવા-મેળવવાની ોશ કરતા જીવોને પણ નમસ્કાર કરવો એ સદ્ આચાર છે.

વળી આ પૂર્વભવોનું વર્ણન એમ પણ સૂચવે છે કે અત્યારની વરાશિમાં કેટકેટલાયે જીવો તીર્થંકરપદ માટેની યોગ્યતા મેળવી શા હશે તે આપણે જાણી શકતા નથી, તેથી તે સર્વ દ્રવ્ય તીર્થંકરોને મસ્ત ભાવે નમસ્કાર હો. સિદ્ધ જીવોના પંદર પ્રકાર, ભાવિ તીર્થંકરો ને શલાકા પુરુષો તથા શ્રીમહાવીરાદિના પૂર્વભવોને લગતા આટલા ુટા છવાયા જણાતા વિચારો દર્શાવવાનો હેતુ એ જ છે કે આપણો ર્મ અત્યારે તો મુખ્યપણે જૈન નામથી પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ શ્રીમહાવીરના મયમાં તે નિર્ગ્રંથ નામથી ઓળખાતો. અને તે પહેલાં તેનું કદાચ બીજું ણ નામ હશે. ગમે તે હો. શ્રી તીર્થંકરદેવોએ ઉપદેશેલો આ ધર્મ શાશ્વત છે, સનાતન છે, પ્રવાહરૂપે અનાદિ અનંત છે. થોડો થોડો સમય કદાચ તે ભૂલાતો હશે. પરંતુ શ્રી તીર્થંકરદેવો તેને યુગે યુગે પ્રવર્તાવતા રહે છે. આ ધર્મને એક કે અમુક વ્યક્તિઓ સાથે જ સંબંધ નથી. તેમાં અમુક વર્ણ, જાતિ, જ્ઞાતિ કે ગતિ, દેશ, વેશ કે લિંગનું મહત્ત્વ નથી, નથી તેમાં અસ્પૃશ્યતા કે ઉચ્ચ નીચભાવ, પણ તેને ગુણ અને આચાર સાથે જ સંબંધ છે. તેને આત્મવિકાસ અને આત્મ-શુદ્ધિ સાથે જ લેવાદેવા છે. અખિલ વિશ્વના સર્વ જીવાત્માઓ માટે તે ધર્મના દ્વાર ખુલ્લા છે. સમગ્ર વિશ્વનું એકાંતિક હિત તેનું ધ્યેય છે.

ધર્મનો ઇજારો એક વ્યક્તિ કે અમુક વ્યક્તિ સમૂહને અહીં આપેલો નથી. અમુકની [illegible] અહીં સ્થાન જ નથી. જુદાજુદા જીવોને માટે અહીં જુદી જુદી શ્રેણિઓ છે, જે વડે તેઓ પોતાની ઉન્નતિ સાધી શકે છે. વિજ્ઞાન અને આપણો ધર્મ હાથોહાથ મિલાવે છે. આપણો ધર્મ વિજ્ઞાનમય છે એમ કહેવું સત્ય જ છે, ત્યાં [illegible], અપરિગ્રહતા, સર્વભાવક પ્રભુની તેમાં મ:

સર્વ કોઈ ધારે ને ઉદ્યમશીલ થાય તે પ્રભુ થઈ શકે છે. આત્મ... ધર્મો જડ-સમજ જડથી બંધાયેલ ચેતનને મુક્ત કરાવ... અવિનશ્વર જ્ઞાન આપનાર તે આપણો ધર્મ. આ વૈદાન્તિક... પાયો સત્ય જ હોઈ શકે. તેમાં મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, દ્વેષ ... ના રહેવાનું સ્થાન જ નથી. બંધન મુક્તિના સિદ્ધાંત... સિદ્ધાંત માં તીર્થંકર દેવોએ [illegible] છે, આગમમાં મોક્ષ... પણ જ તે પ્રરૂપેલ છે. આ સિદ્ધિની એક વાતથી ... આપ્યું છું. અને તે માત્ર શબ્દોમાં નહિ, પરંતુ અવલ... ઉપર એવો [illegible] જાય પણ છે તે તત્ત્વદૃષ્ટિ અને ... [illegible] એક બે પ્રસંગો આગળ [illegible] ... [illegible] કહું છું –

[illegible] પરિસ્થિતિ [illegible] સન્મુખ [illegible] ... [illegible]

રે તેને દર્શન અથવા સમકિત કહે છે. અને આત્માની મ પ્રતીતિ થઈ અને જેમ જાણ્યું કે આત્મા સર્વેથી જુદો અને સંગ છે. તેવો જ સ્થિર સ્વભાવ આત્માનો ઉપજે ત્યારે તેને ારિત્ર કહે છે જ્યારે જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણે આવી તે અભેદ એકરૂપ થાય ત્યારે આત્મરૂપ થવાય છે. આ પ્રમાણે ાન, દર્શન અને ચારિત્રની શુદ્ધતા, એકતા અને અવિરુદ્ધતા ાય તે જ પરમાર્થથી જિનમાર્ગ છે, અને એ માર્ગ ત્રણે કાળે એક છે. બાકી મત પચ્ચખ્ખાણ વગેરેના ભેદો અને ઉપભેદો તે જીવ વિશેષે દેશકાળ આદિની દૃષ્ટિએ જુદા જુદા હોય છે."

આ રત્નત્રયી તે જ ત્રિકાળ અબાધિત મૂળ મોક્ષમાર્ગ છે. જાણવું, માનવું અને વર્તવું-એ ત્રણેની શુદ્ધિ કરવી, એ ત્રણેની એકતા કરવી અને તેની પરસ્પર વિરુદ્ધતા દૂર કરી, સંગતપણું સાધવું તે જ નિશ્ચય માર્ગ છે. બીજી રીતે કહીએ તો, શુદ્ધ-સાચું જ્ઞાન મેળવી, તે જ પ્રમાણે માનવું અને સદ્દહવું અને તે જ મુજબ અથવા તેને અનુસરીને વર્તન રાખવું, વ્યવહાર કરવો, એ જ જિન-માર્ગની કુંચી છે. સર્વ પ્રકારના જીવનની ખરી કિંમત આંકવા માટે એ જ ખરી કસોટી છે અને એ જ સાચું ધોરણ છે. જૈનધર્મીઓ પોતાની ક્રિયાઓમાં, જીવન વ્યવહારમાં પોતાની કલ્પનાનુસાર કે બીજાની દેખાદેખીથી ગમે તે પરિવર્તન કર્યા કરે કે વાડાઓ બાંધે, પરંતુ જ્યાં સુધી આ રત્નત્રયી રૂપી ઉચ્ચ ધોરણની સાચી સમજ જૈનોમાં રહેશે ત્યાં સુધી તે ધોરણે જ સર્વ વ્યવહાર ચાલશે અને જો ત્રુટિઓ જણાશે, તો વ્યવહારશુદ્ધિ થતી જ રહેશે. આ મૂળ સિદ્ધાંતના પાયા ઉપર રચાયેલો વ્યવહાર જ સાચો કહેવાશે. તેની બહાર ગયેલો વ્યવહાર જરૂર ખોટો જ ઠરશે.

આ સિદ્ધાંત પૂજ્ય ગાંધીજી શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પાસેથી સારી રીતે સમજ્યા છે અને તેમણે તેને અનુસરીને જ પોતાનો જીવન

વ્યવહાર ચલાવ્યો છે અને તેથી જ તેઓશ્રી આખા જગતે આદર્શરૂપ બન્યા છે. આ સિદ્ધાંત જ જૈનધર્મની વિશાળતાનો પુરાવો છે, કારણ કે તે સર્વમાન્ય અને સર્વદેશીય છે.

આવી આવી અનેક વાનગીઓ જૈનધર્મમાં છે. સ્યાદ્વાદ અપૂર્વ સિદ્ધાંત અને 'જીવો અને જીવવા દો'નો અજોડ સિદ્ધાંત એમાં છે. પૃથ્વીની સપાટી ઉપરના એકે સદ્વિચારનો એમાં ઇન્કાર કરવામાં આવ્યો નથી. એમાં અયોગ્ય આચાર વિચારને અલ્પાંશે પણ આવકાર આપવામાં આવ્યો નથી. એ બધી બાબતો ઉપર સવિસ્તર કહેવાનો અત્રે અવકાશ નથી. તે માટે તો ઘણો સમય તેમજ અભ્યાસનીયે વિશાળતા જોઈએ. તે અત્રે નથી; હું આટલાથી જ સંતોષ માની અત્રે વિરમું છું. અંતમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના બે અમૂલ્ય વાક્યો સ્મરણમાં રાખી લેવાની વિનંતિ કર્યા વગર રહી શકતો નથી. તે એ છે કેઃ—

સર્વજીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમજે તે થાય.

અને

સર્વાત્મામાં સમદૃષ્ટિ દો, એ વચનને હૃદય લખો.

ઉમેદચંદ દોલતચંદ બરોડિયા બી એ

જૈન ધર્મમાં પરિવર્તનો અને તેનાં પરિણામો

૧

શ્રી મહાવીરે કરેલાં પરિવર્તનો

જગદ્વંદ્ય સુધારક ને મહા
અમ સમાજ—ઉદ્ધારક તું અહા!
વીર પ્રભુ! તુજ વાણી અને કૃતિ
બની રહો અમ જીવન-પ્રકૃતિ.

મહાવીર પ્રભુ! તું મહાન્ સુધારક અને સમાજ-ઉદ્ધારક થયો; તું અમોને જગદ્વંદ્ય છે. તારી વાણી અને કૃતિ અમારા જીવનની પ્રકૃતિ રૂપ બની જાઓ એમ ઇચ્છીએ છીએ.

કેટલાકને ભગવાન્ મહાવીરને સુધારક કહેવામાં આવે તો વાંધો આવે છે—ગોઠતું નથી એ એક વિચિત્રતા છે. સુધારક એટલે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ ભાવ-દેશ સ્થિતિ સંજોગોને અનુસરી જૂની રીતોમાં હિતાવહ ફેરફાર કે પરિવર્તન કરનાર. હું તેવો વાંધો લેનારને પૂછી શકું કે જૈન તીર્થ-ધર્મની બાબતોમાં પણ મહાવીર પ્રભુએ સુધારો નથી કર્યો?—ચાલતા ચીલાને નથી ફેરવ્યો?—જો તેની ના પાડવામાં આવે તો તેને જે પ્રમાણમાં તેની અટલ માન્યતા છે તે આગમ પ્રમાણની શાખ આપીને તેનો વિચાર પ્રકાશી કરવાનું કહીશ.

શ્રી મહાવીર પ્રભુના નિર્વાણ પહેલાં ૨૫૦ વર્ષે પાર્શ્વનાથ પ્રભુ નિર્વાણ પામ્યા (વિ. સં. પૂર્વે ૭૨૦ વ.). શ્રી પાર્શ્વનાથ

ધર્મતત્ત્વોનું કેવી રીતે પ્રતિપાદન કર્યું હતું, તેમનો ઉપદેશ શું [illegible] અને તેમનાં પ્રરૂપિત વિધિવિધાનો કેવા પ્રકારનાં હતાં તે જા[illegible] પાસે તેમના ભાષિત કે તેમના ગણધરોથી ગ્રંથિત એક પણ શા[illegible] અંગ કે શાસ્ત્ર નહિ હોવાથી કહી શકીએ તેમ નથી, છતાં કિ[illegible] શ્રી મહાવીર પ્રભુની વાણીનાં ત્રુટિત—ખંડિત જે કંઈ સ્વરૂપો હ[illegible] વિદ્યમાન છે, તેમાંથી નહિ જેવું થોડું પણ બંને વચ્ચેના પ્રાસ[illegible] સંબંધી મળી આવે છે.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં તેના ૨૩ મા અધ્યયન પરથી જણ[illegible] કે પાર્શ્વનાથ પ્રભુના સમયમાં સાધુઓ માટે ચાર યમો-મહાવ્રતો [illegible] અને સાધુઓ વસ્ત્રધારી હતા, જ્યારે મહાવીર પ્રભુએ તેને [illegible] પંચ શિક્ષા—પંચ મહાવ્રત અને અચેલકત્વનું પ્રતિપાદન કર્યું [illegible] કે તે આમનોમાં પરિવર્તન—સુધારો કર્યો. શા માટે એમ કર્યું [illegible] નમ[illegible]મા હવે ઉતરીએ.

પાર્શ્વાપત્યોમાં કેશિન્ નામના કુમાર-શ્રમણ પોતાના શ[illegible] અને મહાવીર પ્રભુના સાધુઓની આચાર-નિયમાદિની ભિન્નતા[illegible] શંકિત થાય છે, અને તેના સમાધાન અર્થે તે પ્રભુના ગણધર ગૌ[illegible] [illegible] સાથે વાર્તાલાપ કરે છેઃ—

કેશિ—'મહા મુનિ પાર્શ્વે જે ચાતુર્યામ ધર્મ કહેલો, [illegible] [illegible] પંચશિક્ષા ધર્મ ઉપદેશ્યો. વર્ધમાને અચેલક ધર્મ [illegible] [illegible] અને ઉત્તર સહિત વસ્ત્રો (એટલે સં[illegible] [illegible] અને મહાધન મૂલ્યવાળાં પ્રધાન [illegible] [illegible] ધર્મ કહ્યો. એક કાર્યમાં બંને [illegible] [illegible]—એનું શું કારણ?[1]

[illegible] વ્યવનિર્ણય જેમાં છે એવા [illegible] [illegible] છે' (૨) પ્રજ્ઞાથી [illegible]

૧ ઉત્તરાધ્યયન અધ્યયન ૨૩ ગાથા ૧૨-૧૩

માં એમ છે કે) પૂર્વના-પ્રથમ તીર્થંકરના સાધુઓ ઋજુ ને પાછળના-છેલ્લાના (મહાવીરના) સાધુઓ વક્ર ને જડ છે; મધ્યમ (બીજા થી ૨૩ મા તીર્થંકર)ના ઋજુ અને પ્રાજ્ઞ છે, એ જાતનો ધર્મ થયો[2] (આથી ભિન્નતા થઈ છે.)

જેવા આત્માઓ, તેવા તેમના માટે નિયમો—એટલે તેમના ાને અનુલક્ષી-દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવને અનુસરી ધર્મપ્રવર્તકો ા વ્રત-નિયમો અને વેષાદિ વ્યવહારો ઘડે છે-તેમને ઘડવા . તે વખતના જીવોની વક્ર અને જડ સ્થિતિ જોઈ એટલે કે ાધવાળા અને અનેક નિજ કુવિકલ્પના કરનારા તે વખતના જોઈને, મહાવ્રતો સાધુને માટે ચાર નહિ પણ પાંચ રાખવા યોગ્ય ા, કારણકે તેમની વક્રતાને લઈ કુવિકલ્પનાથી આકુલ ચિત્તથી ા કલ્પ-આચાર દુઃખથી પાળી શકાય તેવો હોય છે તેથી મૈથુન ણુ વ્રત કે જેનો અપરિગ્રહ વ્રતમાં સમાવેશ થઈ જતો તેને જુદું પાંચ મહાવ્રત રાખ્યાં કે જેથી કુવિકલ્પનાને સ્થાન ન રહે; રક્તાદિ રંગીન વસ્ત્રવિધાનની અનુજ્ઞાને વક્રજડત્વ લીધે વસ્ત્ર ા આદિની પ્રવૃત્તિ અતિ દુર્નિવાર થઈ જાય તેથી તેની અનુજ્ઞા ાપતાં-કડક આચાર રાખવાની જરૂર હોઈ તેમને માટે વેષાદિમાં લકત્વનું બંધારણ રાખવામાં આવ્યું છે. વિશેષમાં ઉત્તરાધ્યયનના અધ્યયનમાં કહ્યું છે —

[3]વિવિધ જ્ઞાનથી જે જે ઉચિત છે તે જાણીને ધર્મસાધન ઇષ્ટ છે-

૨ ઉત્તરાધ્યયન અધ્યયન ૨૩ ગાથા ૨૬. આ ઉત્તરાધ્યયન ઉપ. ષભ અને મહાવીરના સિવાય અન્ય સર્વ તીર્થંકરોમાં ુર્યામ ધર્મ છે એમ સ્થાનાંગમાં કહેલ છે (સૂત્ર ૨૬૬), ાવશ્યકમાં પણ એજ વાત કહેલ છે. પૃ ૨૫૮

૩ વિન્નાણેણ સમાગમ

તે અનુમત છે. ૩૧

આમ જેવો સમય—જેવો દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવ દે વ્યવહાર ધર્મ બદલવો જોઈએ, બાકી નિશ્ચય ધર્મ તો ત્યાં જ કહ્યું છે કેઃ-

૪' ધર્મનો મૂળ માર્ગ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ જ મોક્ષનાં તાત્ત્વિક સાધનો છે.' ૩૪

ખરી રીતે લિંગ-વેશ અકિંચિત્કર છે-તેમાં કંઈ મહ તેમાં ભેદ હોય-તે જુદા જુદા હોય તેથી કંઈ મોક્ષસાધના આવતી નથી.[૫]

દશ કલ્પમાં ફેરફાર—સાધુઓના સંબંધમાં દશ કલ્પો પંચવસ્તુમાં અને પંચાશકના ૧૭ માં પંચાશકમાં કહ્યા છે-

'૧ અચેલકત્વ ૨ ઔદ્દેશિકપિંડ, ૩ શય્યાતરપિંડ, ૪ ર
૫ કૃતિકર્મ ૬ વ્રત ૭ જ્યેષ્ઠ ૮ પ્રતિક્રમણ ૯
૧૦ પર્યુષણકલ્પ.[૬]

'[૭]આ દશ સ્થાનમાં પૂર્વ (આદિનાથ) અને પશ્ચિ (મહાવીર)ના (સાધુઓનો) સ્થિત કલ્પ છે અને તે દશે પ્રતિષ્ઠિત કલ્પ-સ્વરૂપ કલ્પ છે.

આ[૮] પૈકી ચાર કલ્પ નામે શય્યાતર પિંડ, ચતુર્

---

૪ શાન્ત્યાચાર્ય ઉ૦ ટીકા અ૦ ૨૩,
૫ " " ૨૩, ૩૪
૬ પંચવસ્તુ ગાથા ૧૫૦૦ (ભગવતી આરાધના ગાથા ૯૨૮, અનગાર ધર્મામૃત ટીકા પૃ. ૬૭૫)
૭ સ્થાનાંગ સૂત્ર વૃત્તિ પૃ. ૧૬૮
૮ પંચવસ્તુ ગાથા ૧૯૯૯ જુઓ વિશેષમાં સ્થ [illegible] આવશ્યક સૂત્ર પરની હરિભદ્રીય વૃત્તિ પૃ અને આવશ્યક સૂત્ર પરની મલયગિરીય વૃત્તિ પૃ (આગમોદય સમિતિ)

પુરુષ જ્યેષ્ઠ અને કૃતિકર્મ—એમાં અન્ય બાવીશ તીર્થંકરોના સાધુઓનો સ્થિત કલ્પ છે, જ્યારે બાકીના છ કલ્પમાં તેમનો અસ્થિત કલ્પ છે.

સર્વ જિનોમાં જે સામાન્ય ચાર કલ્પ કહ્યા તેનો અર્થ એ છે કે

શય્યાતર પિંડ—જેની વસતિમાં ઉતારો કર્યો હોય તે 'શય્યાતર' કહેવાય છે અને તેનો 'પિંડ'—ખોરાક ખપે નહિ. ૯

ચાતુર્યામ—વ્રત-બધા જિનના સાધુઓને ચાર વ્રત હોય. (શ્રી મહાવીરે જેનો અપરિગ્રહ વ્રતમાં સમાવેશ થતો હતો તે મૈથુન વિરમણ વ્રતને જુદું પાડી કુલ પાંચ વ્રત કહ્યાં.)

પુરુષ જ્યેષ્ઠ—બધાના સાધુઓમાં જ્યેષ્ઠપણું સાચવવાનું ખરું. શ્રી મહાવીરના સાધુઓમાં ઉપસ્થાપનાથી જ્યેષ્ઠપણાનો નિર્ધાર થાય; જ્યારે તેમની અગાઉના જિનના સાધુઓમાં દીક્ષા વખતના સામાયિકના આરોપણથી માંડીને તેનો નિર્ધાર થાય.

કૃતિકર્મ—વંદન-બધાના સાધુઓમાં જે વધુકાલની દીક્ષાવાળા હોય તેને ઓછા કાલની દીક્ષાવાળા વંદન કરે.

હવે જે બાબતો પહેલા અને છેલ્લા જિનના વખતમાં હોય જ્યારે વચલા બાવીસ તીર્થંકરના સમયમાં ન હોય એટલે ત્રેવીસમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથના સમયમાં જે ન હોય તે છેલ્લા મહાવીર પ્રભુના સમયમાં હોય એ બાબતને પરિવર્તન ગણી શકાય; તેવી વસ્તુ એટલે છ કલ્પનો અસ્થિત કલ્પ છે. વિશેષમાં તે શ્રી મહાવીરે ઉપદેશ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે:—

૧ અચેલકત્વ—વસ્ત્ર વગરનો—અચેલક ભાવ રાખવો.

૨ ઔદ્દેશિકપિંડ—ઉદ્દેશીને કરેલ અશનાદિ અકલ્પનીય છે.

૩ રાજપિંડ—રાજાને ત્યાંનાં અશનાદિ ન ખપે.

૪ પ્રતિક્રમણ—ઉભયકાલ પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ, જ્યારે પાર્શ્વનાથાદિના સમયમાં તે બાબતનો નિયમ નહિ.

૫ માસકલ્પ--નિયમથી વધુમાં વધુ એક માસ થશે
સ્થલે ન રહેતાં ત્યાંથી વિહાર કરવો જોઈએ.

૬ પર્યુષણા કલ્પ—પર્યુષણા-વર્ષાવાસ એક 'સ્થલે રા

આ છયે કલ્પ શ્રી મહાવીર પહેલાના બાવીસ તી
સમયમાં નહોતા. વળી આ સિવાયના ચાર કલ્પ પૈકી વ્રતના
પણ-ચાતુર્યામમાં પણ મહાવીર સ્વામીએ એક વ્રત ઉમેરી
ધર્મ કહેલો તે અત્યારે કહેવાઈ ગયું છે: અને અચેલક ક
પણ થોડું કહેવાઈ ગયું. ત્યાર પછી તે અચેલક કલ્પ
પરિવર્ત્તિત થયો કે:-અચેલક એટલે તદ્દન વસ્ત્રનો ત્યાગ
કલ્પ તરીકે, પણ સ્થવિર કલ્પ માટે તેનો અર્થ જીર્ણ, અ
ધારણ કરવુ થાય છે, અને તે દૃષ્ટિએ શ્વેતાંબરોનું પ્ર
નિશ્ચિત કર્યું છે.

સામાયિકાદિ પાંચ ચારિત્રમાં પણ શ્રી મહાવીર
બાવીસ તીર્થંકરોના સમયમાં તેમના સાધુઓને સામાયિ
આજીવન હોય છે અને તેથી તેમને ઉપસ્થાપના કરવા
નથી, જ્યારે શ્રી મહાવીરે સામાયિક ઉપરાંત છેદોપસ્થા
ઉમેરી અશુદ્ધિ આદિથી-દોષથી સામાયિક વ્રતનો છેદ-અ
પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે પુનઃ મહાવ્રતમાં આત્માનું ઉપસ્થાપન કરવું
નિયમ કર્યો. '(જુઓ હરિભદ્રસૂરિની આવશ્યક સૂત્ર પર ટી
મલયગિરિની નંદી સૂત્ર પરની ટીકા પૃ. ૧૬૭-૮)' આમ શ્રી મ
... પ્રભુના સમયના વિધિવિધાનોમાં સુધારા વધ
... કર્યા એ નિશ્ચિત છે. કોઈ કહે કે તે બ
... તો તેમાં નવું કંઈ નથી, તો ઉત્તરમાં

... धर्मनिमाग सुविकल्पो (
... सामायिक अने छेदोपस्था

ાયથી તે .ઠેક પાર્શ્વનાથ સુધીના ગણી ન શકાય તેટલા
વાત નહોતી તે મહાવીરે પોતાના સમયમાં આણી, એ
ા છે.

ા સમાજ સિવાયની અન્ય સમાજ વિશેષ વિપુલ હતી અને
સમાજમાં પ્રચલિત નીતિ રીતિની અનિષ્ટતા ટાળી નિર્ગ્રંથ
ોરે અને શ્રમણ શ્રી બુદ્ધે જે પરિવર્તનો કર્યાં—જેવાંકે યજ્ઞ-
ષેધ, વર્ણભેદ જન્મથી નહિ પણ ગુણવડે-કર્મ વડે છે એમ
તેમાં આણેલો સામ્યભાવ, શૂદ્રો અને સ્ત્રીઓને શાસ્ત્રાધ્યયન
ા-સંન્યાસનો આપેલ અધિકાર વગેરે હાલ પ્રસ્તુત નથી
વિષય જૈન ધર્મમાં પરિવર્તનનો છે તેથી તે જવા દઈશું.

૨
સાત નિહ્નવો

.વે મહાવીર પ્રભુના સિદ્ધાંત—દાર્શનિક અને વ્યવહાર
લગતા સિદ્ધાંતમાં ફેરફાર કરનારા આચાર્યો પર આવીએ.
મુખ્યપણે સાત છે, અને તે ભ્રાન્ત અગર ભ્રમણામાં હોઈ તેને
ં' એટલે મિથ્યાદષ્ટિ કહ્યા છે. 'નિહ્નવ'નો વ્યુત્પત્તિ અર્થ એ
ે કે निह्नुते-अपलपति पदार्थतत्त्वम्—પદાર્થ તત્ત્વને
કે અન્યથા પ્રરૂપે તે અથવા स्वप्रपंचतः तीर्थंकरभाषितं
નુતે--સ્વપ્રપંચવડે તીર્થંકરના વચનને જે અપલપે-છૂપાવે તે નિહ્નવ.
ાનાં નામ અને ઇતિહાસરૂપે ટુંકમાં તેમના મંતવ્યો આ પ્રમાણે છેઃ–
હુરત—એક સમયે ક્રિયાથી અમુક ભિન્ન રૂપમાં વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતી
નથી, પણ સમય વડે વસ્તુની ઉત્પત્તિ થાય છે, એટલે કે બહુ
સમયમાં જે રત—આસક્ત છે તે બહુરત. દીર્ઘકાલે દ્રવ્યની પ્રસૂતિ
એટલે જન્મ થાય છે એવું પ્રરૂપનાર, જમાલી વીર પ્રભુના
કેવલજ્ઞાન બાદ ૧૪ વર્ષે (ડૉ. ર. મ. પટેલ ૧૬ વર્ષે)
ક્યા ડૉ. ૫.૫૮ને ચલેમાણે ચલે-મિયમાણં કૃતં

માનેલ છે તે ઠીક નથી. પણ 'કૃતં કૃતં' એમ કહેવું છે એમ જમાલીનું કહેવું થયું હતું. (જુઓ. પં. સુખલાલ 'ભગવાન્ મહાવીર અને જમાલીના મતભેદનું રહસ્ય' જૈનયુગ પુ. ૧ પૃ. ૨૮૫)

૨ પ્રદેશ-જીવપ્રદેશ—પૂર્વ ભણતાં એમ આવ્યું કે 'જીવનો એક પ્રદેશ હોય તેને જીવ ન કહેવાય, બે-ચાર-દશ-સો-યાવત્ અસંખ્યાતા સુધી પણ જીવ ન કહેવાય, તેવી જ રીતે એક પ્રદેશ ન્યૂન હોય તો પણ એમ ન કહેવાય.' એ પરથી કલ્પના કરી કે એક પ્રદેશ ન્યૂન એવા સમસ્તપ્રદેશોમાં જીવ નથી ત્યારે તો અંતિમ પ્રદેશમાં જીવ છે એવી પ્રરૂપણા કરનાર તિષ્યગુપ્ત વીર પ્રભુના કેવલજ્ઞાન બાદ ૧૬ વર્ષે થયા. જૈન સિદ્ધાંત પ્રમાણે આત્મા સર્વ જગ્યાએ છે એમ માનવું સયુક્તિક છે.

૩ અવ્યક્ત—એટલે અસ્ફુટ મનના. સંયત એટલે સાધુમાં સંદિગ્ધ બુદ્ધિવાળા—મુનિદેવાભેદવાદી આષાઢાચાર્યના શિષ્યો વીરાત્ ૨૧૪ વર્ષે થયા.

૪ સમુચ્છેદવાદી—વસ્તુના જન્મ પછી સમસ્તપણે તેનો સમુચ્છેદ એટલે નાશ થાય છે, અર્થાત્ ક્ષણે ક્ષણે નાશ છે એમ ક્ષણિકભાવના પ્રરૂપક. અશ્વમિત્રથી ચાલેલ દાય એ રીતે પ્રરૂપણા કરનાર વીરાત્ ૨૨૦ વર્ષે થયો. [આના અંતર્ભાવમાં એ પણ દલીલ છે કે મોક્ષમાં જીવનો સૌનો નાશ થાય.—જુ. રમારીલાલ જુઓ 'જૈન ...' તા ૧૬-૧૨-૩૨ પૃ. ૪]

૫ દ્વૈક્રિય—એક સમયે બે ક્રિયા સમુદિત થાય છે તેનું કાળના અભેદ વડે બે ક્રિયાનો અનુભવ પ્રરૂપનાર—ગંગ આ. વીરાત્ ૨૨૮ વર્ષે થયા.

૬ ત્રૈરાશિક—જીવ અને અજીવ એ બે રાશિમાં ત્રીજી નોજીવ

ી ત્રણ રાશિના પ્રરૂપક—રાશિત્રયપ્રરૂપક રોહગુપ્ત વીરાત્
' વર્ષે થયા.

ક—જીવ સાથે કર્મ સ્પૃષ્ટ રહે છે, સ્કંધવત્ બદ્ધ રહેતું
ા એમ પ્રરૂપક-સ્પૃષ્ટકર્મવિપાકપ્રરૂપક ગોષ્ઠામહિલ્લ વીરાત્
૪ માં થયા.

ા સાત નિહ્નવો માટે વિશેષ જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ—તે
દ્રીય ટીકા પૃ. ૩૧૧-૩૨૬. વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય, ઉત્તરાધ્યયન
તે વગેરે). આ સાત નિહ્નવોનો વંશવેલો જૈનધર્મમાં બહુ
જ્ણાવો નથી. તેનાં નામ માત્ર સચવાયાં છે. તે ઊગ્યા,
ા સુધી ચાલ્યા, અને આથમ્યા.

પછી એટલે વીરાત્ ૬૦૦ માં બોટિક-દિગંબરો થયા એમ
: ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે—એટલે કે તે વખતમાં શ્વેતાંબર
ગંબરો પ્રકટ રીતે અલગ થયા એમ ગણી શકાય. આવશ્યક
ં તે બોટિક—દિગંબરોને પણ નિહ્નવ તરીકે મૂકવામાં આવ્યા
ારે દિગંબરોએ શ્વેતાંબરોને જૈનાભાસ કહ્યા છે. સત્તરમા સૈકામાં
પ્રખર ઉપાધ્યાય ધર્મસાગરે શ્વેતાંબર તપાગચ્છથી અન્ય ગચ્છ-
કેટલાંય અપનામથી નવાજેલ છે. સ્વ૦ વિજયધર્મસૂરિએ
વર્ષ પહેલાં—વીરાત્ ૨૪૩૭ ના 'જૈન' ના નિબંધ સંગ્રહમાં
ાસનમાં દૃઢભવેલા નિહ્નવોનું દિગ્દર્શન' એ નામના પ્રકટ થયેલા
ા સ્થાનકવાસીઓને લુંપાકાદિ કહી 'ઉપનિહ્નવ' કહેલા હતા.
એક વિદ્યમાન આચાર્યે તાજેતરમાં ભણેલા—સુધરેલા જૈનો
ને 'નાસ્તિક'નો ઇલકાબ આપ્યો છે.

૬ કોઈને મિથ્યાદૃષ્ટિ કે નાસ્તિક કહેવો નથી, કહી શકું તેમ
એમ કહેવું એ તો સર્વજ્ઞનું પદ ધારણ કરી લેવા જેવું છે. જેઓ
કહે તે સર્વજ્ઞ નથી એ પણ ચોક્કસ છે, અને છતાં એમ કહે
ટાથી સમ્યગ્ રીતે જોનારા નથી એમ સખેદ અને નમ્રતાપૂર્વક
વું પડે છે.

3

આચાર્યોમાં મતભેદ અને તેમણે કરેલ પરિ

સિદ્ધસેન દિવાકર એક જબરા તેજસ્વી અને પ્ર 'શ્રુતકેવલી' જેવા હતા. તેમની કૃતિઓમાં સ્વતંત્ર વિચારની મ હતી. પરંપરાગત વિચારોની સામે પોતાનો વિચારભેદ પ્રામા તેમણે વ્યક્ત કર્યો છે અને તેમ કરવામાં જૈન સૂત્રોનાં સાક્ષાત્ પણ પોતાની તર્કબુદ્ધિ રૂપ કસોટી પર કસી તેનો તદ્દરૂપ છે. શ્વેતાંબર આગમ ગ્રંથોમાં એમ છે કે કેવલી (સર્વજ્ઞ)ને જ્ઞાન અને કેવલદર્શન એ બંને યુગપત્ એટલે એક સાથે, ન એક સમયે કેવલજ્ઞાન અને એક સમયે કેવલદર્શન રહે છે પ્રતિ સમયે—પ્રતિક્ષણે ક્રમશઃ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન ર લીનો ઉપયોગ કર્યા કરે છે. ઉક્ત સિદ્ધસેન આચાર્યે આ યુક્તિપુરઃસર નથી એમ જણાવી તેને તર્ક અને યુક્તિથી સિદ્ધ કરી જણાવ્યું કે કેવલીને કેવળજ્ઞાન અને કેવળ દર્શ યુગપત એટલે એકી સાથે હોય છે, અને વાસ્તવિકપણે તેઓએ બંનેમાં પરસ્પર કાંઈ ભેદ જ નથી એમ માન્યું છે એક જ બતાવેલ છે.

... તમને આગમપ્રમાણથી વિરોધ હોવાથી તેમને ... વિરોધ ... તે સમયના સિદ્ધાંતપ્રંથપાઠી અને ... આપ્યાં અને પછી જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ ... એ આગમ પ્રમાણની દલીલથી જ તે ... (આ ... કહેવું જોઈએ કે આમ છતાં કોઈએ ... 'નાસ્તિક' એવાં ઉગ ... માટે તે આચાર્યોને ...

થમાં યોગની આઠ દૃષ્ટિઓ બૌદ્ધ સાહિત્યના અભ્યાસના પરિણામે નવીન દાખલ કરી છે અને તેને જૈન ગુણસ્થાનક્રમમાં ઢાળીને જૈન વિચારસરણીનું રૂપ આપ્યું છે. તેથી અગાઉ થયેલા સિદ્ધસેન દિવાકરે બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ તર્કશાસ્ત્રના અભ્યાસના બળથી ન્યાય-દર્શન ખડું કરી જૈનશાસ્ત્રને બંધ બેસે તેવું રૂપ જૈન આગમિક તત્ત્વોને આપ્યું છે.

ઉક્ત હરિભદ્રસૂરિના સમય પહેલાં જૈન ધર્મમાં ધર્માચાર્યો દ્વારા શિથિલાચાર પેસી ગયો હતો અને એ તેનું કુત્સિત પરિવર્તન ગણાય. આ શિથિલાચાર ચૈત્યવાસીઓનો હતો, તેની સામે પ્રબળ વિરોધ તે આચાર્યે સંબોધપ્રકરણાદિમાં કર્યો છે ત્યારપછી પણ ગૂજરાતમાં ચૈત્યવાસીઓએ પગદંડો જમાવ્યો હતો અને તેની સામે આખરે જિનેશ્વરસૂરિ, જિનવ-[illegible]સૂરિ, જિન[illegible]સૂરિએ ભારે પ્રચારકાર્ય કરી તેમને મૃતપ્રાય કર્યા [illegible] વખતોવખત શિથિલાચાર દાખલ થઈ જતાં [illegible] યશોવિજય, દેવચંદ વગેરેએ પોકાર ઉઠાવ્યા [illegible] તેના અંતમાં હીરવિજયસૂરિની પટ્ટ પરંપરાના [illegible] મોટા ગાદીધરો થયા તેની સામે અને [illegible] સામે અનેક અહેવાલો થયાં. તે કરનાર [illegible] આદિ સાધુના દાખલા તાજા છે.

૮

[illegible]-સંપ્રદાય ઉપસંપ્રદાયો

[illegible] મુખ્ય બે ભેદ નામે દિગંબરો [illegible] રહ્યા અને જિન[illegible] નગ્નાવસ્થાના કાર્યે [illegible] ત્યારે ચૈત્યવિરોમાં [illegible] [illegible] હજુ સુધી [illegible] અને વિદ્યમાન છે. આ [illegible] જે ઉલ્લેખો [illegible]

દષ્ટિએ તે એટલા બધા નજીવાં–નમાલાં–તત્ત્વહીન જણાય છે કે આપણને ઘણો ખેદ ઉપજે.

દિગંબરોએ આગમોનો વિચ્છેદ માન્યો, સ્ત્રીમુક્તિનો નિષેધ કર્યો અને કેવળીને ભુક્તિ–આહાર હોય જ નહિ એમ કહ્યું. શ્વેતાંબરોમાં સાધુઓએ અચેલકત્વ એટલે જીર્ણશીર્ણ—નિઃસાર વસ્ત્રોનો સ્વીકાર–એ અર્થ કરી પહેલાં તેવાંનો અને પછી શ્વેત અને સાર વસ્ત્રોનો સ્વીકાર કર્યો, જિનમૂર્તિને વસ્ત્રાલંકારથી સુસજ્જિત કરવાની પ્રથા સ્વીકારી, આગમો જેટલાં પ્રાપ્ત થઈ શકયાં તેનું સંકલન કરાવી તેને જાગતી રાખ્યાં, સ્ત્રીને મુક્તિ હોઈ શકે અને કેવલીને ભુક્તિ અમુક અંશે હોવી જ જોઈએ–આ સિદ્ધાંતો સ્વીકાર્યા. આટલા મુખ્ય ભેદ છે અને તે વસ્તુતઃ હૃદયભેદ કરે તેવા નથી છતાં બંનેમાં અરસપરસ ક્લેશ અને ખાસ કરી તીર્થ સંબંધીના ઝઘડા અત્યારે એટલા બધા રહે છે કે જેથી કોઈ પણ સમજુને ગ્લાનિ થયા વગર રહે નહિ.

હવે તે બે મુખ્ય શાખાની ઉપશાખાઓ ટુંકમાં જોઈએ. દિગંબરોમાં દ્રાવિડ સંઘ વિ. સં. ૫૨૬ માં થયો. તેમાં એવું માન્યું કે બીજમાં જીવ નથી, ઊભા રહી સાધુએ ભોજન કરવું કોઈ વસ્તુ પ્રાસુક નથી, ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવું અને ખેતી વાણિજ્ય કરાવી મુનિનો જીવનનિર્વાહ કરવો જોઈએ. બીજો યાપનીય (ગોપ્ય) સંઘ શ્વેતાંબર અને દિગંબરના મંતવ્યના મિશ્રણ રૂપે થયો. તે શ્વેતાંબરોની પેઠે સ્ત્રીમુક્તિ અને કેવલીમુક્તિ માનતો. વળી કાષ્ઠા સંઘ (સં. ૭૫૩), માથુર સંઘ સં. ૯૫૩માં થયા. મૂલ સંઘમાં સાધુઓ રજોહરણ તરીકે મયૂરપિંછ, અને કાષ્ઠા સંઘમાં ગોપુચ્છ રાખે છે અને માથુરમાં પિચ્છી નહિ રાખતા નિઃપુચ્છક થયા. વળી આ સંઘો નષ્ટપ્રાય જેવા થયા. ત્યાં તેરાપંથી જુદી શાખા થઈ હતી કે જેમને જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં ... પણ હવે

શ્વેતાંબરોમાં ગચ્છો ઘણા થયા; અને તે બધા મૂર્તિપૂજક હતા. જબરો ફેરફાર તો સોળમા સૈકામાં થયો. તે વખતે લોંકાશાહ નામના એક ગૃહસ્થે મૂર્તિપૂજામાં પુષ્પાદિના ઉપયોગનો નિષેધ કરી લોકોના માનસમાં ભારે કોલાહલ કર્યો–પરિણામે તે વિચારનારનો મોટો સમૂહ થતો ગયો કે જે લોંકાગચ્છી, ઢૂંઢિયા, સ્થાનકવાસી આદિ નામથી ઓળખાય છે અને જેની સંખ્યા, લગભગ મૂર્તિપૂજક શ્વેતાંબરો જેટલી થઈ ગઈ છે. વળી મૂ. શ્વે. ૪૫ આગમને માને છે, ત્યારે આ અમૂર્તિપૂજક ૩૨ ને માને છે. આ ઉત્પન્ન થયેલ વર્ગમાં સાધુઓ શ્વેત વસ્ત્રો ધારે છે ને વિશેષમાં મુખની આડે રાખવાની વસ્ત્રિકા મોંઢે બાંધે છે. આ શ્વેતાંબર અમૂર્તિપૂજકોથી નોખા ગણાવા સત્યવિજય પંન્યાસે અઢારમા સૈકામાં સાધુઓ માટે પીળાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાનો રવૈયો કાઢ્યો, કે જેના અવશેષ હજુ પણ શ્વે૦ મૂર્તિપૂજકોમાં જોવામાં આવે છે. વળી તે સૈકાને અંતે ભટ્ટારકોની ગાદીઓ થઈ, જતિ અને જતણીઓ થઈ, અને તેની સામે અનેક વિરોધ અને પોકાર થયા, છતાં તેના અવશેષો હાલ મોજૂદ છે.

ટૂંકામાં, મુખ્યપણે દિગંબર, શ્વેતાંબર અને સ્થાનકવાસી એ ત્રણ શાખામાં જૈનધર્મ વહેંચાયો, અને એ દરેકમાં પાછા અનેક ગચ્છો, ઉપશાખાઓ અને ઉપસંપ્રદાયો–સંઘાડા આદિ થયા કે જેના પરિણામે એક બીજા વચ્ચે કલહ, વિખવાદ, મારામારી અને [illegible] પ્રસંગો ઉપસ્થિત થતા ગયા. શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજકોના ૮૪ ગચ્છો કહેવાય છે તેમાંના ઘણા ખરાનાં નામ તેના સ્થાપકના સ્થળ પરથી પડેલાં હતાં. તે ગચ્છો તો ઘણાખરા અદૃષ્ટ થયા અને હાલ ત્રણ ગચ્છો નામે ખરતર, તપા અને આંચલિક ગચ્છો રહ્યા છે. આ દરેકની ક્રિયા–કામમાં જુદી જુદી છે, આ ત્રણેની સામાયિક પ્રતિક્રમણ આવશ્યક ક્રિયા વિધિ પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. સર્વમાં ભેદમાં નિઃશંક [illegible] કોઈ કલ્યાણકાદિ [illegible] ને કોઈ પાંચ માને, કોઈ પર્યુષણ [illegible]

સાંવત્સરિક દિન ભાદ્રપદ શુદ ચોથનો ને કોઈ પાંચમનો માને. આ છતાં મહાવીરપ્રભુનાં સર્વ સંતાનો છે, એક જ વીતરાગ દેવને માનનારા છે એવી ભાવનાથી પ્રેરાઈને સર્વમાં સંપ-ઐક્ય હોવાં ઘટે એ વસ્તુસ્થિતિ ઘણા વખતથી રહી નથી, સાચા ગુરુ સાચો ઉપદેશ આપતા નથી અને તેથી ખરો ધર્મ સમજાયો નથી, તેથીતે સામે અનેક સુજ્ઞ મહાપુરુષોએ પોતાના હૃદયની ઉર્મિઓ કાઢી છે; દા૦ ત૦ આનંદઘનજી કહે છે કેઃ—

ગચ્છના ભેદ તે નયણ નીહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે,
ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતા થકા, મોહ નડિયા કલિકાળ રાજે,

. . . . . .

ધરમ ધરમ કરતો જગ સહુ ફરે, ધર્મનો જાણે ન મર્મ, જિનેશ્વર

. . . . . .

શ્રુત અનુસાર વિચારી બોલું, સુગુરુ તથાવિધિ ન મિલે રે
કિરિયા કરી નવિ સાધી શકીએ, એ વિખવાદ ચિત્ત સઘળે રે

સમર્થ વિદ્વાન્ યશોવિજયજી કહે છે કે;—

કામ કુંભાદિક અધિકનું, ધર્મનું કો નવિ મૂલ રે
દોકડે કુગુરુ તે દાખવે, શું થયું એહ જગશૂલ રે—
વિષય રસમાં ગૃહી રાચિયા, નાચિયા કુગુરુ મદપૂરરે
ધૂમધામે ધમાધમ ચલી, જ્ઞાનમારગ રહ્યો દૂર રે—

અધ્યાત્મરસિક પંડિત દેવચંદ્રજી કહે છે કે—

દ્રવ્ય ક્રિયા રુચિ જીવડા રે, ભાવ ધર્મ રુચિ હીન
ઉપદેશક પણ તેહવા રે, શું કરે જીવ નવીન રે—
તત્ત્વાગમ જાણંગ તજી રે, બહુજનસંમત જેહ
મૂઢ હઠી જન આદર્યો રે, સુગુરુ કહાવે તેહ રે—
આણા સાધ્ય વિના ક્રિયા રે, લોકે માન્યો રે ધર્મ
દંસણ નાણ ચરિત્રનો રે, મૂલ ન જાણ્યો મર્મ રે—

ગચ્છ કદાગ્રહ સાચવે રે, માને ધર્મ પ્રસિદ્ધ,
આતમ ગુણ અકષાયતા રે, ધર્મ ન જાણે શુદ્ધ રે—
તત્ત્વરસિક જન થોડલા રે, બહુલો જનસંવાદ,
જાણો છો જિનરાજજી રે, સઘળો એહ વિવાદ રે—

આ ત્રણે મહાપુરુષો પોતાના શ્વે૦ મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાય સંબંધે કહેતા હોય તેમ જણાય છે, પરંતુ દિગંબર, શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક અને શ્વે૦ અમૂર્તિપૂજક (સ્થાનકવાસી) એ ત્રણેએ એ બીજા પ્રત્યે વીતરાગના અનુયાયી તરીકે મોક્ષમાર્ગ એક છે એ સમજીને સમભાવ, સહિષ્ણુતા, અને અદ્વેષ રાખવા જોઈએ; એ થશે તો જ ધર્મનો મર્મ પામી શકાશે, સ્વપર હિત સાધી શકાશે. એ બાબતની ઘોષણા કવિ શ્રીરાયચંદ ભાઈએ કરી કે જે તેમના સમયમાં જૈન સમાજે જોસથી અને પ્રેમથી ઝીલી નહિ પણ તેમના પછી ધીમે ધીમે તેમના વિચારો 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર' નામના પુસ્તકથી સમાજમાં ફેલાતા તેમજ હાલમાં મહાત્મા ગાંધીજી કે જેમણે એ કવિ પાસેથી ઘણું મેળવ્યું છે અને તેમનો ઉપકાર મુક્ત કંઠે સ્વીકાર્યો છે તેમના [illegible] લોકોની સમજશક્તિ અને ઉદાર વિચારશીલતા વધુ પ્રદીપ્ત થતાં સર્વ ફિરકાઓ પ્રત્યે આત્મભાવ વધુ ને વધુ સંક્રાંત થતો જાય છે. આવા આત્મભાવને કેળવવા માટે આવા મેળાવડા થતા જાય છે, અને સર્વ જીવો પ્રત્યે મૈત્રી ભાવનો ઉપદેશ કરનાર જૈન ધર્મના અનુયાયી [illegible] હોય [illegible] સમજીને તેવો મૈત્રીભાવ કેળવતા થતું કરી શકે તેમ છે, તો તેમ તેઓ કરે એમ ઇચ્છીએ.

કેટલાક અનુયાયી [illegible] હોય [illegible] આત્મ—[illegible] ધર્મ [illegible] વર્ણન, [illegible] કરતાં [illegible] છે, પણ [illegible] નહીં [illegible], જે [illegible] છે તે [illegible] પણ [illegible] વર્ણન [illegible] કરતાં જ [illegible] છે [illegible] સર્વ [illegible]

જોઈશું તો આચારાંગ કે બીજાં અંગોમાં નિર્ગ્રંથ-સાધુઓના જે આચાર કહેલ છે તે પ્રમાણે જ તે છે એમ કહી નહિ શકાય. એમ કોઈ કહેશે કે મહાવીર પ્રભુના સમયમાં શરીરનાં સંસ્થાન ઘણા મજબૂત હતાં તેથી તેને અનુલક્ષીને તેમણે સાધુના આચાર ઘડ્યા હતા, માટે હાલનાં શિથિલ શરીર સંસ્થાન જોતાં કડક આચારને મોળા કરવામાં આવે તો ચલાવી લેવું જોઇએ. આ દલીલમાં કંઈક વજૂદ છે, પણ સાથે સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ કે જે જે પ્રમાણમાં દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવને અનુરૂપ મોળાશ જોઈએ તે કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં આવેલી પ્રતીત થાય તો તે ટાળવી જોઇએ. સાધુઓ ઘટતી છૂટ લઈ શકે તો શ્રાવકોને પણ ઘટતી મળવી જોઈએ. બાકી થોડી જૈન વસ્તીવાળા ગામમાં જૈન સાધુઓનો કાફલો ન પાલવે. ઉગ્ર વિહારની ખામી, હિંદુસ્તાનના અસંખ્ય ગામોમાં સાધુ વિહારનો અભાવ, આખા ગચ્છના સાધુગણના એકત્રિત બંધારણનો અભાવ, એકલ વિહાર, ગમે તે સાધુનું ગમે તે સ્થળ ચાતુર્માસ માટે પસંદ કરવું તે, શ્રાવકોના મુખની બંધી, દીક્ષા માટે સગીરનાં અપહરણ, વગેરે વગેરેમાં ભારે ફેરફાર થવાની અને પાકું સુંદર બંધારણ રચાઈ પળાવાની જરૂર છે.

ત્રણે સંપ્રદાયોમાં દરેક જણ પોતાને શ્રી મહાવીર ભગવાનનો ચુસ્ત અનુયાયી માને, સદ્દહે અને તે પ્રમાણે આચરે અને તે પ્રભુના અનેકાંત સિદ્ધાંતથી વિચારી ક્ષુલ્લકતા, ક્ષુદ્રતા તજી દરેક બાબતમાં પ્રજ્ઞાથી જે ઉપાદેય લાગે તે નિઃ તે સ્વીકારે, સ્વતંત્ર પણે ઉચ્ચારે અને આચરે તો બધા કલહ દૂ થ તેમ છે.

जायते ! ।—એટલે કે પરિવર્તન કરતા સંસારમાં એવું કોણ મૃત પામેલું છે કે જે પુનઃ જન્મતું નથી ? અર્થાત્ એક વસ્તુ જતાં તેની બદલીમાં બીજી વસ્તુ આવે છે. ધર્મ એ જીવંત વસ્તુ છે. તેમાં સનાતન સિદ્ધાંતો છે, અને તેની સાથે વિધિ વિધાનો છે. એ ધાર્મિક વિધિવિધાનોમાં પણ મુખ્ય સિદ્ધાંતોને સાબૂત રાખીને દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવને અનુલક્ષીને યોગ્ય ફેરફાર થયાં જ કરે તો તે ધર્મ જીવંત રહી શકે. ફેરફાર યોગ્ય આકારમાં થાય તો તેને સુધારો કહી શકાય, નહિ તો વિકાર કહી શકાય. સમયાનુકૂળ પરિવર્તનનાં પરિણામો સારાં આવે છે અને સમયથી પ્રતિકૂળ–શિથિલતાને પોષનાર –ઉતરતા દરજ્જાપર લઈ જનાર ફેરફાર અધઃપતન કરાવે છે.

જ્યાં આરોગ્ય ઉચ્ચ છે, શુદ્ધ મનોભાવ છે, સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળી પ્રજ્ઞા છે, ઉચિત આચરણ છે અને સમ્યક્ પ્રકારનું પરાક્રમ છે તેવી વ્યક્તિ યા વ્યક્તિગણ જૂની પ્રથાઓનું શોધન કરી તેમાં સમયોચિત નવીન બલ, નવીન દિશા, અને નવીન ચેતન પ્રકટાવે, યા તે પ્રથાઓ અનિષ્ટ હોય તો તેને નિર્મૂળ કરી તેના સ્થાને ઇષ્ટ સુધારાની પ્રરૂપણા અને પ્રવર્તના કરે તો તેથી માનવસમૂહનું હિત અને કલ્યાણ થશે. તેમાં જિનની અનેકાન્ત દૃષ્ટિપૂર્વક પ્રમાણે વર્તવાની જિનભક્તિ શુદ્ધ રાખવામાં આવશે તો ક્લેશ અને કંકાસનો નાશ થઈ સર્વત્ર ચેતનામય શાન્તિ–સમાધિ પ્રવર્તશે.

भत्तिए जिणवराणं परमाए खीणपिज्जदोसाणं ।
आरोग्गबोहिलाभं समाहिमरणं च पावंति ॥

— [illegible] જેના ક્ષીણ થયા છે એવા જિનવરોની પરમભક્તિથી [illegible] બોધિલાભ અને સમાધિમરણનું [illegible] છે.

[illegible] તેમના અનેકાન્ત માર્ગનું અનુસરણ [illegible] સર્વત્ર [illegible] !

મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઇ વકીલ

અસ્પૃશ્યો અને જૈન સંસ્કૃતિ

હજારો વર્ષ પહેલાં પણ ચંડાળો અને અંત્યજો તરફ આજના જેટલી જ કદાચ તેથીએ વધારે અને ઘણી વધારે ઘૃણા તેમજ તુચ્છ દૃષ્ટિ હતી. જૂના તે વખતના બ્રાહ્મણસૂત્રો વાંચવાથી અંત્યજો તરફની એ લાગણીનો ખ્યાલ આવે. ભગવાન મહાવીરે પોતાના જીવનથી એ વસ્તુનો વિરોધ કર્યો. અંત્યજો અને અસ્પૃશ્યોને સાધુસંઘમાં દાખલ કર્યા. બ્રાહ્મણ અને બીજા વૈદિક ઉચ્ચવર્ણમાં ક્ષોભ પ્રગટ્યો, પણ ભગવાને જરાય પરવા ન કરી.

અસ્પૃશ્યોને ગુરુપદ આપવું એનો અર્થ એ છે કે તેને બધી જ જાતની શક્તિ કેળવવા માટે સ્વતંત્રતા આપવી. તે વખતના જૈન રાજાઓ અને બીજા ગૃહસ્થો પણ એ અસ્પૃશ્ય જૈન ગુરુઓને અડકવામાં બહુ માન સમજતા, તેમને પગે પડતા અને એક બ્રાહ્મણ જૈન ગુરુ જેટલો જ તેમનો આદર કરતા.

ઉત્તરાધ્યયનમાં ચિત્ત-સંભૂતિ અને હરિકેશી બળના બે પ્રસંગો એ ભગવાનની દિલસોજીના દાખલા છે. આ બે ઘટનાઓ ક્યે કાળે બની તે નક્કી નથી પણ તે ભગવાનના સમયમાં અથવા પછી તુરત જ બની હોવી જોઈએ. ચિત્ત અને સંભૂતિ બન્ને ચંડાળ બાળકો છે. જ્યારે બ્રાહ્મણોના અને બીજા વૈદિક લોકોના તિરસ્કારથી દુઃખી થઈ આત્મઘાત કરવા તેઓ તૈયાર થાય છે ત્યારે ભગવાનની સાચી દીક્ષા જ તેમને બચાવી લે છે. આ વર્ણ તિરસ્કાર સામેનો પહેલો દાખલો. હરિકેશી ચંડાળ છે. તેને બધા વૈદિક લોકો તરછોડે છે. અને ધિક્કાર વરસાવે છે ત્યારે જૈન દીક્ષા એ ચંડાળ પુત્રમાં માત્ર તેજ નહિ પણ અસાધારણ તેજ દાખલ કરે છે.

આ સિવાય પણ કોઈ વિરલ દાખલા છે. મુખ્ય મુદ્દો એ છે છે કે જૈન સંસ્કૃતિ એટલે જન્મ વર્ણભેદમાં નહિ પણ ગુણકર્મમાં માનનારી સંસ્કૃતિ. અલબત્ત, બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ પણ તેવી જ છે, પણ દુઃખની વાત તો એ છે કે ભગવાન મહાવીરનો ઝંડો લઈ ફરનાર જૈન સાધુઓ એ સંસ્કૃતિ સાચવી ન શક્યા.

નવમા સકા સુધીના જે દિગંબર વિદ્વાનોએ બ્રાહ્મણોની જન્મસિદ્ધ ઉચ્ચતા અને અંત્યજોની જન્મસિદ્ધ નીચતા સામે પ્રબલ યુદ્ધ શાસ્ત્રોમાં કર્યું હતું અને પશ્ચિમ તેમજ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના શ્વેતાંબર આચાર્યોએ જે વસ્તુ છેવટ સુધી શાસ્ત્રોમાં તત્ત્વ દૃષ્ટિએ સ્થાપી છે તેજ બાબતમાં બધા જ જૈનો—ત્રણે ફીરકાના જૈનો—બ્રાહ્મણોથી હારી ગયા છે. બ્રાહ્મણોએ જે કહ્યું, જે કર્યું અને જે લખ્યું તેમાં જૈનો પાછા ગુલામ થયા. એકવાર જૈન દીક્ષાથી અંત્યજો પવિત્ર થતા અને એની આભડછેટ ભાગી જતી. આજે એ અંત્યજો અને એની આભડછેટ જૈન દીક્ષાને અપવિત્ર બનાવે છે. શું આ જૈનોની હાર નથી સૂચવતી? કે પહેલાં જૈન દીક્ષામાં પવિત્રતાનો અગ્નિ હતો જેથી આભડછેટ બળી જતી અને આજે કહેવાતી આભડછેટમાં એવો મેલ છે કે તેની સામે આજની જૈન દીક્ષા કંઈપણ કરવાને અસમર્થ છે! સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો આજની દીક્ષામાં જો ખરેખર કાંઈ તેજ હોય તો તે આભડછેટથી નષ્ટ ન થાય પણ ઊલટી આભડછેટને ખેંચી નાખે.

દુઃખ જેવી વાત તો એ છે કે ખુદ ભગવાન પાસે આવ્યો [illegible] અને પવિત્ર થાય પણ તેમની મૂર્તિ પાસે જઈ ન શકે અથવા તેમના ધર્મસ્થાનોમાં [illegible] ન શકે એ જૈન મૂર્તિ કહેવાય છે તેમ જિન [illegible] —તીર્થંકર પાસે અંત્યજને જતાં તેમ [illegible] એ અને જઈને પવિત્ર થઈ [illegible] જિન ભગવાની એ વાત [illegible]

માત્ર છે એમ ગણવું જોઇએ અને કાં તો એ વાત સાચી ઠેરવવા ખાતર તેમ જ જૈન સાધુઓ બ્રાહ્મણોથી નથી હાર્યા એ બતાવવા ખાતર અંત્યજોને જૈન સંઘમાં લેવા જોઈએ અને ઓછામાં ઓછું જો તેઓ ઇચ્છે તો જૈન મંદિરમાં અને બીજા કોઈ ધર્મસ્થાનમાં તેમને જવાની, આવવાની છૂટ મળવી જોઇએ.

આ તો ધર્મદૃષ્ટિએ વાત થઈ પણ સમાજ અને રાજકીય દૃષ્ટિએ પણ જૈનો આ વસ્તુ ન વિચારે તો તેઓની નિર્માલ્યતા અને વિચારહીનતા ભવિષ્યની તેમની પ્રજા સમજશે. અને જ્યારે બ્રાહ્મણ ધર્મી લોકો અસ્પૃશ્યતા દૂર કરશે ત્યારે જ જૈનો તેમનું અનુકરણ કરશે તો તેમાં તેમની પોતાની સંસ્કૃતિ-વિશેષતા નહિ હોય.

અત્યારે આ પ્રશ્ન માત્ર સહાનુભૂતિ પૂરતો નથી. દરેક ગૃહસ્થે કે સંસ્થાના સંચાલકે ઓછામાં ઓછું એક અંત્યજ બાળક કે એક બાળિકાને પોતાને ત્યાં સમભાવપૂર્વક રાખી જૈન સંસ્કૃતિનો નિર્ભય પરિચય આપવો જોઇએ.

સુખલાલ

આ સિવાય પણ કોઈ વિરલ દાખલા છે. મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે જૈન સંસ્કૃતિ એટલે જન્મ વર્ણભેદમાં નહિ પણ ગુણકર્મમાં માનનારી સંસ્કૃતિ. અલબત્ત, બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ પણ તેવી જ છે, પણ દુઃખની વાત તો એ છે કે ભગવાન મહાવીરનો ઝંડો લઈ ફરનાર જૈન સાધુઓ એ સંસ્કૃતિ સાચવી ન શક્યા.

નવમા સૈકા સુધીના જે દિગંબર વિદ્વાનોએ બ્રાહ્મણોની જન્મસિદ્ધ ઉચ્ચતા અને અંત્યજોની જન્મસિદ્ધ નીચતા સામે પ્રબલ યુદ્ધ શાસ્ત્રોમાં કર્યું હતું અને પશ્ચિમ તેમજ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના શ્વેતાંબર આચાર્યોએ જે વસ્તુ છેવટ સુધી શાસ્ત્રોમાં તત્ત્વ દૃષ્ટિએ સ્થાપી છે તેજ બાબતમાં બધા જ જૈનો–ત્રણે ફીરકાના જૈનો–બ્રાહ્મણોથી હારી ગયા છે. બ્રાહ્મણોએ જે કહ્યું, જે કર્યું અને જે લખ્યું તેમાં જૈનો પાછા ગુલામ થયા. એકવાર જૈન દીક્ષાથી અંત્યજો પવિત્ર થતા અને એની આભડછેટ ભાગી જતી. આજે એ અંત્યજો અને એની આભડછેટ જૈન દીક્ષાને અપવિત્ર બનાવે છે. શું આ જૈનોની હાર નથી સૂચવતી ? કે પહેલાં જૈન દીક્ષામાં પવિત્રતાનો અગ્નિ હતો જેથી આભડછેટ બળી જતી અને આજે કહેવાતી આભડછેટમાં એવો મેલ છે કે તેની સામે આજની જૈન દીક્ષા કંઈપણ કરવાને અસમર્થ છે ! સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો આજની દીક્ષામાં જો ખરેજ કાંઈ સત્ત્વ હોય તો તે આભડછેટથી ભ્રષ્ટ ન થાય પણ ઉલટી આભડછેટને ધોઈ નાખે.

હસવા જેવી વાત તો એ છે કે ખુદ ભગવાન પાસે આજ્યારે અંત્યજ અને પવિત્ર થાય પણ તેમની મૂર્તિ પાસે જઈ ન શકે અથવા તેમના ધર્મસ્થાનોમાં જઈ ન શકે. જો જૈન મૂર્તિ કહેવાય છે તેમ જિન ભગવાન જ હોય તો જેમ જિન—તીર્થંકર પાસે અંત્યજો જતા તેમ તેમની મૂર્તિ પાસે પણ અત્યંજો જઈ શકે અને જઈને પવિત્ર થઈ શકે. [illegible] જિનમૂર્તિ જિન સરખી એ વાત [illegible]

અસ્પૃશ્યતા પરત્વે જૈનો વ્યવહારમાં હાર્યા. બૌદ્ધ સંઘ જૈન જેટલો નિર્બળ ન હતો તેથી તે હિંદુસ્તાનની અંદર અને બહાર અસ્પૃશ્યતાની બાબતમાં પોતાના મૂળ ધ્યેયથી દૂર ન ગયો. એટલે એ બાબતમાં છેવટે માત્ર જૈનો હાર્યા જ.

રામાનુજે, કબીરે, નાનકે, ચૈતન્યે, તુકારામે અને બીજા સંતોએ ધર્મની દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યોને અપનાવવા પોતાથી બનતું કર્યું પણ પાછા તેમના જ શિષ્યો આજુબાજુ ફેલાઈ રહેલા જન્મસિદ્ધ ઉચ્ચનીચના ખ્યાલથી હાર્યા. છેવટે સ્વામી દયાનંદ (જન્મથી બ્રાહ્મણ) આવ્યા. તેમણે ધર્મ, સમાજ અને રાષ્ટ્ર એ બધી દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતાને પાપરૂપ કહી અને તેને ધોઈ કાઢવા સંગીન પ્રયત્નો શરૂ કરાવ્યા. એ પ્રયત્નો તે પહેલાંના કોઈ પણ પ્રયત્ન કરતાં વધારેમાં વધારે સફળ થયા. છતાં અત્યાર સુધીમાં એ પ્રયત્ન માત્ર એક સમાજ તરફથી ચાલતો અને બીજા સમાજો કાંતો વિરોધ કરતા અને કાંતો તટસ્થ રહેતા.

છેવટે મહાત્માજીનું તપ આવ્યું, એને લીધે બધા જ સમાજોમાં અસ્પૃશ્યતા પરત્વે જાગૃતિ થઈ. આ જાગૃતિ વિશ્વવ્યાપી છે અને તે મોટા-માં મોટી જીત છે. આ જીતમાં પુરાણીઓને અવકાશ નથી પણ કર્તવ્યનો સવાલ છે જેઓ અસ્પૃશ્યતા નિવારવાના કામમાં પાછા પડશે તેઓ ધર્મ ચુકશે જ પણ સ્વમાન કદી સાચવી નહિ શકે ત્યારે હવે આજે શું કર્તવ્ય છે એ ટુંકમાં જોઈ લઈએ.

(૧) અંત્યજોને પોતાને ત્યાં બીજા ઉચ્ચ ભાઈઓની પેઠે રાખવા.

(૨) જાતે અગર બીજા મારફત કે સ્કોલરશીપ આપીને તેમને ભણાવવા.

(૩) તેમની વચ્ચે જઈને દવા, સ્વચ્છતા, સભ્યતા આદિ માટે કામ કરવું અને તેઓની ખાનપાન શુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો.

(૪) તેઓને હિંદુ ધર્મનો કહેવાતાં દ્વારા અને બીજી રીતે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવો તેમજ તેમના વહેમો દૂર કરવા.

સુખલાલ

"અસ્પૃશ્યતા અને હારજીત"

અસ્પૃશ્યતાનું ઝેરી ઝાડ ઓછામાં ઓછું ત્રણ હજાર વર્ષ જેટલું તો જૂનું છે જ. સૌથી પહેલાં તેનો ઉગ્ર સામનો કરનાર ઐતિહાસિક બે મહાન પુરુષ જાણીતા છે. એક ભગવાન મહાવીર અને બીજા ભગવાન બુદ્ધ. એમનું જીવન અંતઃશુદ્ધિ ઉપર ઘડાએલું હોવાથી એમનો અસ્પૃશ્યતા સામેનો વિરોધ ધર્મપ્રદેશમાં દેખાયો. પરિણામે ચિત્ત અને સંભૂત નામના બે અસ્પૃશ્ય બાળકો જેઓ સામાજિક તિરસ્કારથી આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થએલા તેઓ અને હરિકેશી વગેરે (અંત્યજો) ચંડાલો પણ જૈન મુનિ સંઘમાં દાખલ થયા. બૌદ્ધ ભિક્ષુ સંઘમાં પણ અસ્પૃશ્યો દાખલ થયા. આ રીતે અસ્પૃશ્ય ત્યાગીઓના પગમાં રાજાઓ અને મોટા મોટા શ્રીમાનો જ નહિ પણ જૈન અને બૌદ્ધ બ્રાહ્મણો પણ પડવા લાગ્યા, એટલે ધર્મની જાગૃતિ સમાજમાં દાખલ થઈ એક બાજુ વૈદિક બ્રાહ્મણોનો પ્રચંડ રોષ અને બીજી બાજુ જૈન બૌદ્ધ ભિક્ષુઓનો ત્યાગ, એ બે વચ્ચે [illegible] શરૂ થઈ. પરિણામે આગળ જતાં બ્રાહ્મણ ધર્મની ગીતામાં અસ્પૃશ્યોને પણ અપનાવવામાં આવ્યા. એટલા પુરતી જૈન અને બૌદ્ધ ત્યાગ તેમજ વિચારની જીત.

પણ જૈન અને બૌદ્ધ સંઘમાં ગણ્યાગાંઠ્યા બ્રાહ્મણો દાખલ થયા [illegible] તેમણે પોતાનું જન્મસિદ્ધ જાતિ-અભિમાન છોડી ન શક્યા. તેમણે વિચાર અને [illegible] [illegible] બીજ [illegible] તેમને [illegible] [illegible] જૈન [illegible]! અસ્પૃશ્યતાનો [illegible] અને અંતઃ [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] તેમજ [illegible]!

અસ્પૃશ્યતા પરત્વે જૈનો વ્યવહારમાં હાર્યા. બૌદ્ધ સંઘ જૈન જેટલો નિર્બળ ન હતો તેથી તે હિંદુસ્તાનની અંદર અને બહાર અસ્પૃશ્યતાની બાબતમાં પોતાના મૂળ ધ્યેયથી દૂર ન ગયો. એટલે એ બાબતમાં છેવટે માત્ર જૈનો હાર્યા જ.

રામાનુજે, કબીરે, નાનકે, ચૈતન્યે, તુકારામે અને બીજા સંતોએ ધર્મની દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યોને અપનાવવા પોતાથી બનતું કર્યું પણ પાછા તેમના જ શિષ્યો આજુબાજુ ફેલાઈ રહેલા જન્મસિદ્ધ ઉચ્ચનીચના ખ્યાલથી હાર્યા. છેવટે સ્વામી દયાનંદ (જન્મથી બ્રાહ્મણ) આવ્યા. તેમણે ધર્મ, સમાજ અને રાષ્ટ્ર એ બધી દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતાને પાપરૂપ કહી અને તેને ધોઈ કાઢવા સંગીન પ્રયત્નો શરૂ કરાવ્યા. એ પ્રયત્નો તે પહેલાંના કોઈ પણ પ્રયત્ન કરતાં વધારેમાં વધારે સફળ થયા. છતાં અત્યાર સુધીમાં એ પ્રયત્ન માત્ર એક સમાજ તરફથી ચાલતો અને બીજા સમાજો કાંતો વિરોધ કરતા અને કાંતો તટસ્થ રહેતા.

છેવટે મહાત્માજીનું તપ આવ્યું, એને લીધે બધા જ સમાજોમાં અસ્પૃશ્યતા પરત્વે જાગૃતિ થઈ. આ જાગૃતિ વિશ્વવ્યાપી છે અને તે મોટામાં મોટી જીત છે. આ જીતમાં ફુલાવાને અવકાશ નથી પણ કર્તવ્યનો સવાલ છે જેઓ અસ્પૃશ્યતા નિવારવાના કામમાં પાછા પડશે તેઓ ધર્મ સુધારો જ પણ સ્વમાન કદી સાચવી નહિ શકે ત્યારે હવે આજે શું કર્તવ્ય છે એ ટુંકમાં જોઈ લઈએ.

(૧) અંત્યજોને પોતાને ત્યાં બીજા ઉચ્ચ ભાઈઓની પેઠે રાખવા.

(૨) જાતે અગર બીજા મારફત કે સ્કોલરશીપ આપીને તેમને ભણાવવા.

(૩) તેમની વચ્ચે જઈને દવા, સ્વચ્છતા, સભ્યતા આદિ માટે કામ કરવું અને તેઓની ખાનપાન શુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો.

(૪) તેઓને હિંદુ ધર્મનો કથાવાર્તા દ્વારા અને બીજી રીતે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવો તેમજ તેમના વહેમો દૂર કરવા.

સુખલાલ

धर्मों में भिन्नता*।

धर्मों में भिन्नता होसकती है या नहीं—इस प्रश्न का उत्तर देने पहिले संक्षेप में यह विचार करलेना उचित है कि धर्म क्या है ? ौर उसकी आवश्यकता क्यों हुई ? जिस कार्य के लिये धर्म की ावश्यकता हुई धर्मोंकी भिन्नता उसकार्य में साधक है या बाधक ? दि बाधक है तो वह भिन्नता नष्ट की जा सकती है या नहीं ? थवा उसकी बाधकता का लोप किया जा सकता है या नहीं ?

साधारण लोगों की मान्यता यह है कि धर्म परलोक के लिये ै। यह बात मानी जा सकती है कि धर्म से परलोक सुधरता है, रन्तु धर्मों की उत्पत्ति लौकिक आवश्यकता का ही फल है। पार-ौकिक फल तो उनका आनुषङ्गिक फल है। जैनधर्म के अनुसार जेस समय यहाँ भोगभूमि थी अर्थात् युगलियों का युग था उस मय यहाँ पर कोई भी धर्म नहीं था—यहाँ तक कि जैनधर्म भी नहीं था! इसका कारण यही है कि उस समय मनुष्य को कोई लौकिक कष्ट नहीं था। उस समय साम्यवाद इतने व्यापक रूपमें था कि प्राकृतिक दृष्टि से भी लोगों में कोई विषमता नहीं थी। जैन-

* जैनयुवक मण्डली तरफ़से हीराबाग (बम्बई) में पर्युषण व्याख्यान-मालाकी योजना हुई थी। इसमें दिया हुआ श्रीमान् साहित्यरत्न पं० दरबारीलालजी न्यायतीर्थ का यह प्रथम व्याख्यान है। —प्रकाशक।

शास्त्र कहते हैं कि उस समय स्त्री पुरुषों के शरीर की दृढ़ता में भी विषमता नहीं थी; उस समय कोई राजा या अफ़सर नहीं था, वैयक्तिक सम्पत्ति नहीं थी, अत्याचार अनाचार आदि नहीं था; स्वामी सेवक का भेद न था। जैनशास्त्र उस कालको पहिला आरा या सब से अच्छा काल कहते हैं और कहते हैं कि उस समय यहाँ कोई धर्म नहीं था। जैनशास्त्रों के इस वर्णन के पोषण में आज हम ऐतिहासिक प्रमाण भले ही न देसकें परन्तु उससे इतना तो मालूम होता है कि जैनधर्म के संस्थापक प्रवर्तक और सञ्चालक जिसे सबसे अच्छा काल कहते हैं वह काल धर्म रहित था, श्रीमानों और गुरुओं के बोझ से रहित था। जैनधर्मके अनुसार जब यह काल नष्ट होगया तब राजा श्रीमान आदि पैदा हुए, कष्ट बढ़े। उसके बाद अनेक धर्म पैदा हुए। इससे यह बात सिद्ध होती है कि जब तक समाज में विषमता पैदा नहीं होती, समाज दुःखी नहीं होता तब तक कोई धर्म पैदा नहीं होता। धर्म की उत्पत्ति दुःख को दूर करने के लिये ही हुई है। गीताका यह प्रसिद्ध श्लोक भी इस बातका समर्थक है:—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्॥

ईश्वर को अगर हम धर्मप्रवर्तक मानें तो इसका यही अर्थ है कि दुःख को दूर करने के लिये ईश्वर का या धर्मका अवतार होता है। महात्मा बुद्धने संसार को दुःख से छुड़ाने के लिए एक धर्म संस्था को जन्म दिया। महात्मा ईसा महापुरुष मुहम्मद आदि संसार के सभी धर्मसंस्थापकों ने दुःखी समाज के दुःख को दूर करने के लिये धर्म संस्थापना की है और [illegible] [illegible] अर्पण किया है। धर्म सुख के लिये है, इस सर्वसम्मत [illegible] के लिये [illegible] प्रमाण देने की तो ज़रूरत ही नहीं है किन्तु

र्युक्त वक्तव्य से यह बात भी सिद्ध होती है कि धर्म, समाज के हेक (वर्तमान के) दुःखोंको दूर करनेके लिये पैदा होता है।

धर्मकी आवश्यकता क्यों हुई—जब हमें यह बात मालूम होगई व, धर्म क्या है, इसके समझने में कठिनाई नहीं रहजाती। क्योंकि र्म जब दुःख दूर करने के लिये है तब जिन कार्यों से दुःख दूर हो कता है वे कार्य धर्म कहलाये। जब सभी धर्म दुःख दूर करने के लये हैं तब उनमें परस्पर विरोध तो होना ही न चाहिये। उनमें जो भेन्नता होगी वह तात्त्विक भिन्नता न होगी, किन्तु उनके व्यावहा- रेक रूपों की भिन्नता होगी; इतना ही नहीं किन्तु व्यावहारिक रूपों के बाह्य कारणों की भिन्नता होगी।

वर्षा का शुद्ध जल दो तरह का नहीं होता, किन्तु पात्रों के भेद से उसमें भेद हो जाता है। इसीप्रकार धर्म दो तरह का नहीं होता किन्तु पात्रों के भेद से या, जैनशास्त्रों के शब्दोंमें, द्रव्य क्षेत्र काल भावके भेद से उसमें भेद होता है। द्रव्य क्षेत्र काल भावका भेद, विरोध का कारण नहीं होता; इतना ही नहीं बल्कि इसप्रकार की द्विविधताको हम दो धर्म भी नहीं कह सकते। वे एकही धर्मके अनेक रूप हैं। दुनियाँ में अनेक धर्म हैं—जैन, बौद्ध, वैदिक, ईसाई, इस्लाम आदि। परन्तु जिस प्रकार इन धर्मों के सम्प्रदाय हैं उस प्रकार हिंसाधर्म, असत्यधर्म, अक्रोधधर्म, विनयधर्म आदिके सम्प्र- दाय नहीं हैं। मैं जैन हूँ, तू बौद्ध है इस प्रकार के धर्माभिमान से लोग लड़े हैं; परन्तु मैं अहिंसाधर्मी हूँ, तू सत्यधर्मी है इस प्रकारके धर्माभिमानसे कोई नहीं लड़ा। हर एक धर्म अपने को न्यूनाधिक रूप में अहिंसा, सत्य आदि का पोषक कहता है। इससे मालूम होता है कि अहिंसा सत्य आदि असली धर्म हैं और इनमें विरोध

नहीं है। विरोध है उसके विविध रूपों में अर्थात् सम्प्रदायों में। कहने का तात्पर्य यह है कि धर्म सुख के लिये है और विविध सम्प्रदाय धर्म के लिये हैं। सम्प्रदाय स्वयं परिपूर्ण धर्म नहीं हैं—वे अहिंसा आदि धर्मोंके लिये हैं। इसलिये यह कहना बिलकुल ठीक है कि धर्मोंमें, भिन्नता या विरुद्धता नहीं हो सकती। हमने धर्म के लिये उत्पन्न होने वाले या उसके एक रूपको बतलाने वाले सम्प्रदायों को धर्म कहा इसलिये यह प्रश्न खड़ा हुआ कि धर्मों में भिन्नता है या नहीं?

जुदे जुदे धर्मों में जो हमें परस्पर विरोध मालूम होता है वह अनेकान्त अर्थात् स्याद्वाद दृष्टि के न प्राप्त करने का फल है। मैं यह नहीं कहता कि प्रत्येक धर्म का प्रत्येक सिद्धान्त वैज्ञानिक दृष्टि से सत्य है। मनुष्य प्रकृति का विचार करके हर एक धर्म में वैज्ञानिक असत्य को स्थान मिला है। परन्तु वह असत्य भी धर्मके लिये ही लाया गया है, अधर्म के लिये नहीं। इस बात को स्पष्ट करने के लिये एक उदाहरणमाला को उपस्थित करने की आवश्यकता होगी। पहिले ईश्वर-कर्तृत्व के विषय को लीजिये।

एक सम्प्रदाय कहता है कि जगत्कर्ता ईश्वर है, दूसरा कहता है कि जगत्कर्ता ईश्वर नहीं है। निस्सन्देह इन दोनों में से कोई एक असत्य है। परन्तु इन दोनों बातों का तात्पर्य क्या है? ईश्वर-कर्तृत्व वादी कहता है कि अगर तुम पाप करोगे तो ईश्वर तुम्हें दण्ड देगा, नरक में भेजेगा, अगर तुम पुण्य करोगे तो वह खुश होगा, तुम्हें सुख देगा, स्वर्ग में भेजेगा। ईश्वर-कर्तृत्व विरोधी जैन कहता है कि अगर तुम पाप करोगे तो अशुभ कर्मों का बन्ध होगा, [illegible] अपथ्य भोजन के समान उसका तुम्हें दुःखमय फल मिलेगा, तुम

बुरी गति में जाना पड़ेगा। अगर तुम पुण्य करोगे तो तुम्हें शुभ कर्मों का बन्ध होगा, खाये हुए पथ्य भोजन के समान उससे तुम्हारा हित होगा आदि। एक धर्म लोगों को ईश्वर-कर्तृत्ववादी बनाकर जो काम कराना चाहता है दूसरा धर्म लोगोंको ईश्वर-कर्तृत्व का विरोधी बनाकर वही काम कराना चाहता है। यहाँ धर्म में क्या भिन्नता है? भिन्नता उसके साधनों में है। परन्तु भिन्नता होने से विरोध होना चाहिये, यह नहीं कहा जा सकता। विरोध वहाँ होता है जहाँ दोनों का उद्देश्य एक दूसरे का विघातक हो परन्तु यहाँ दोनों का उद्देश्य एक ही है। इसलिये हम इन्हें विरोधी धर्म नहीं कह सकते। उनमें से अगर हम ईश्वर-कर्तृत्ववाद को वैज्ञानिक दृष्टि से असत्य मानलें तो भी वह अधर्म नहीं कहा जा सकता। जिन लोगों का, बुद्धि की अपेक्षा मानसिक विकास अधिक हुआ है अर्थात् जो भावुक हैं उनके लिये ईश्वर-कर्तृत्ववाद अधिक उपयोगी है। वे यह सोचते हैं कि ईश्वरके भरोसे सब छोड़ देनेसे हम निश्चिन्त हो जाते हैं, हममें कर्तृत्वका अहंकार पैदा नहीं होता, पुण्य-पापका विचार रहता है। जिनकी बुद्धि अधिक विकसित है, वे तर्कसिद्ध न होने से ईश्वर को नहीं मानते। वे सोचते हैं कि ईश्वर को कर्ता न माननेसे हम स्वावलम्बी बनते हैं—हम ईश्वरको प्रसन्न करनेकी कोशिश करनेकी अपेक्षा कर्तव्यको पूरा करनेका प्रयत्न करते हैं; हमारे पापों को कोई माफ करनेवाला नहीं है, इस विचार से हमें पापसे भय पैदा होता है। जिस धर्मने ईश्वरको माना है उसने भी इसीलिये माना है कि मनुष्य पाप न करे। जिसने ईश्वर को नहीं माना उसने भी इसीलिए नहीं माना कि मनुष्य पाप न करे। दोनों का लक्ष्य एक है और दोनों ही प्राणियों को सुखी बनाना चाहते हैं, और एक अंश में उन्हें सफलता भी मिली है। इतना ही नहीं, परलोक को न माननेवाले

नास्तिकों ने भी परलोकको नहीं माना उसका कारण सिर्फ यही था कि मनुष्य समाज सुखी रहे । जब परलोक के नाम पर एक वर्ग लूट मचाने लगा और भोले भाले लोग ठगे जाने लगे, विवेकशून्य होकर दुःख सहने को जब लोग पुण्य समझने लगे तब नास्तिक धर्म पैदा हुआ । इस प्रकार आस्तिकताकी सीमा पर पहुँचे हुये ईश्वर-कर्तृत्ववादी और नास्तिकताकी सीमा पर बैठे हुए परलोकाभाववादी अपने अपने धर्मका प्रचार सिर्फ इसीलिये करते थे कि मनुष्य निष्पाप बने, एक प्राणी दूसरे प्राणी को न सतावे । यह हो सकता है कि इनमें से कोई धर्म कम सफल हो कोई अधिक,कोई अल्पकालिक हो कोई चिरकालिक; परन्तु यह निश्चित है कि अपने अपने देशकाल में सब धर्मों ने मनुष्य समाजको सुखी बनानेकी और समाजके दुःख-मूलक विकारोंको दूर करने की चेष्टा की है ।

अब हिंसा-अहिंसा के प्रश्नको लीजिये । जैनधर्मने और बौद्ध-धर्म ने अहिंसा पर बहुत जोर दिया है । परन्तु जिन धर्मों ने हिंसा का विधान किया है वे अपने समय में भी इतने ही अनुचित थे जितने आज हैं—यह नहीं कहा जा सकता । जिस समय यहाँ जङ्गलों की बहुलता थी, जङ्गली जानवरों से कृषि की रक्षा असम्भव थी उस समय पर मनुष्य समाजकी रक्षाके लिये हिंस्र तथा कृषिविघातक जानवरों का वध तथा शिकार आदिसे नाश किया गया । यह बात दूसरी है कि पीछे से इस हिंसा की आवश्यकता न होने पर भी लोगों ने स्वादके लिये या व्यसन के लिये ये कार्य किये। आज हजारों वर्ष से यहाँ कृषि-कार्य होरहा है इसलिये उस समय के कष्ट की हम कल्पना भी नहीं कर सकते जब लोगों को कृषि रक्षा के लिए [illegible] के लिये इस प्रकार हिंसा के विधान करना पड़े । आज वह [illegible] हजारों वर्षों से अनावश्यक है,

लिये वर्तमान काल की दृष्टि से हमें हक है कि हम उसे अनुचित ; और अनुचित और पाप में तो सिर्फ शब्द मात्र का अन्तर है।

इस तरह यह हिंसाविधायक धर्म भी एक समय के लिये वश्यक था। किन्तु हमारा सबसे बड़ा पाप तो यह है कि एक मय के लिये जो आवश्यक था वह सब समय के लिये आवश्यक न लेते हैं! जिस समय कृषि कार्य अच्छी तरह से चलने लगा, गली पशु भी पालतू पशु होगये, यहाँ तक कि हम उनका दूध तक ने लगे, इस तरह वे हमारे सहयोगी होकर नागरिक बन गये, स समय पर उन मित्रों की हत्या करना क्या उचित था? जब हम नकी हिंसा किये बिना जीवित रह सकते थे, तब क्या हमें उनकी ा न करना चाहिये थी? क्या यह तामसिकता हमारे अधःपतन ा कारण न थी? यही सोचकर महात्मा महावीर और महात्मा बुद्ध ने हिंसा के विरुद्ध क्रान्ति की। एक समय जो उचित था या न्तव्य था, दूसरे समयमें वही अनुचित था, पाप था, इसलिये उसके दूर करने के लिये जो क्रान्ति हुई वह धर्म कहलायी।

हिंसा—अहिंसा के प्रश्न के साथ आज गोवध को ले लीजिये, जो कि हिन्दू मुसलमानों को लड़ने की खुजली मिटाने के लिये बड़ा भारी बहाना है। निःसन्देह किसी भी निरपराध प्राणी की हत्या करना बड़ा भारी पाप है और हिन्दुस्थान में गोवध करना तो बड़ा से बड़ा पाप है। परन्तु मुसलमान धर्म जब और जहाँ पैदा हुआ वहाँ की दृष्टि से हमें विचार करना चाहिए। मुहम्मद साहिब के जमाने में अरब की बड़ी दुर्दशा थी। मूर्तियों के नाम पर वहाँ मनुष्यवध तक होता था। इसको दूर करने के लिये उन्होंने मूर्तियों को हटा दिया। "न रहेगा बाँस, न बजेगी बाँसुरी" न मूर्तियाँ होंगी न उनके नाम पर बलि होगा। परन्तु इतनी विशाल क्रान्ति, लोग

सह नहीं सकते थे। पात्रता के अनुसार ही सुधार होता है। इसलिये मनुष्य-बलि बन्द हुई और गोवध आया। हिन्दुस्थान में गोवंश कृषि का एक मात्र सहायक होने से यहाँ उसका मूल्य अधिक है। इसीलिये गोमाता सरीखे शब्द की उत्पत्ति यहाँ हुई है। परन्तु अरब में कृषि के लिये गोवंश की आवश्यकता नहीं है—यहाँ ऊँटों से खेती होती है। यदि बलि आदि को रोकने के लिये मुहम्मद साहिब ने मूर्तियाँ हटा दीं, मनुष्यवध रोकने के लिये गोवधका विधान किया तो "सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पंडितः" अर्थात् सर्वनाश उपस्थित होने पर आधे का त्याग कर देना चाहिये—इस नीतिके अनुसार उस कामको देखते हुए यह अनुचित नहीं कहा जासकता। जैनशास्त्रों में एक कथा प्रचलित है कि मुनिके उपदेश देने पर भी जब एक भील किसी तरह का मांस छोड़नेको राजी न हुआ तो उनने उससे काकमांस का ही त्याग कराया। इसका यह अर्थ नहीं है कि अन्य [illegible] का विधान कराया गया, सिर्फ सत्यानुष्ठान की दृष्टि से वह [illegible] समझी गई। इस दृष्टि से मुहम्मद साहिब के समय [illegible] पर विचार न करना चाहिये। परन्तु, भूल है [illegible] के अनुयायी होकर के भी मुहम्मद [illegible] नहीं करना चाहते। सोचा हुआ संखिया [illegible] का काम करता है परन्तु बीमारी की [illegible] भोजन बनाने तो बीमार [illegible] का गुण न कहेंगे जिस में [illegible] गुण कहेंगे [illegible] का काम है कि भोजन [illegible] आवश्यक [illegible]

विधान न करें। मनुष्यवध के युग में पशुवध का विधान क्षन्तव्य कहा जा सकता है परन्तु जिस देश में वनस्पति के स्पर्श में भी घोर हिंसा मानने वाले हों उस देश में पशुवध के विधान की क्या आवश्यकता है? वहाँ तो यह पाप है। अगर हम इस बात को समझें तो इस्लामियों के वर्तमान कार्यों को अनुचित समझते हुए भी इस्लाम को सहन कर सकेंगे।

अब मैं वैदिक धर्मकी एक बात लेता हूँ। वैदिकधर्मकी वर्णाश्रम व्यवस्था जैनधर्म को मान्य नहीं है। मैं इस व्यवस्थाका विरोधी हूँ। फिर भी यह कहने को तैयार नहीं हूँ कि वैदिकधर्म का पक्ष असत्य है या जैनधर्म का पक्ष असत्य है। वैदिकधर्म की वर्णाश्रम व्यवस्था को समझनेके लिये हमें अपनी दृष्टि भगवान महावीर की इस पचीसवीं शताब्दी से हटाकर भगवान महावीर के कई हजार वर्ष पहिले लेजाना चाहिये। हम देखते हैं कि उस समय आर्यों को कृषि और सेवाके लिये आदमी नहीं मिलते—सभी आदमी अयोग्य रहते हुए भी पंडिताई या सैनिक जीवन बिताना चाहते हैं। आवश्यक क्षेत्र में आदमी नहीं मिलते; अनावश्यक क्षेत्र में इतने आदमी भर गये हैं कि बेकारी फैल गई है। हरएक आदमी महीने में बीसबार अपनी आजीविका बदलता है। वह किसी भी काम में अनुभव प्राप्त नहीं कर पाता। ऐसी हालत में वर्ण-व्यवस्था की योजना होती है। इससे अनुचित प्रतियोगिता बन्द होकर आजीविका के क्षेत्रका यथायोग्य विभाग होता है। परन्तु इसके बाद भगवान महावीर के जमाने मे हम देखते हैं कि वर्णों ने जातियों का रूप पकड़ लिया है। पशुओं में जैसे हाथी घोड़ा आदि जातियाँ होती हैं, उसी प्रकार आजीविका की सुविधा के लिये किया गया यह [illegible] मनुष्य जाति के टुकड़े टुकड़े कररहा है! [illegible]

नई वर्णव्यवस्था परस्पर में असहयोग और घृणा का प्रचार कर रही है। सिर्फ आजीविका के क्षेत्र के लिये किया गया यह विभाग रोटी बेटी व्यवहार में भी आड़े आरहा है! इसके कारण दुराचारी ब्राह्मण सदाचारी शूद्र की पूजा नहीं करना चाहता किन्तु उसे पददलित करना चाहता है! तब वर्णव्यवस्था का विरोध करना परम धर्म हो जाता है क्योंकि यह व्यवस्था अब दुःखदायी हो गई है। यही बात आश्रम व्यवस्था की है। जब जीवनकी जिम्मेदारियों से मुँह छुपाने वाले अपने माता पिता को रोते छोड़कर भागने लगे, समाज अनुत्तरदायी युवासाधुओं से भरगया, तब आश्रम व्यवस्था की आवश्यकता हुई। यह नियम बनाया गया कि हरएक आदमी को पितृऋण चुकाना चाहिये, अर्थात् माता पिताकी सेवा करना चाहिये और जिस प्रकार माता पिताने उसे पालन किया है उसी प्रकार उसे अपनी सन्तान का पालन करना चाहिये, पीछे वानप्रस्थ रह कर सन्यास का अभ्यास करना चाहिये: फिर सन्यास लेना चाहिये। अब ध्यान दो कि यह व्यवस्था संसारकी भलाई के लिये कितनी अच्छी है। परन्तु यदि महात्मा सिद्धार्थ कुमार इसी व्यवस्था से बंधकर रहते तो वे महात्मा बुद्ध न बनपाते। उस समय जो महात्मा बुद्धके द्वारा समाज और धर्मका संशोधन हुआ वह न हो पाता। इसलिए महात्मा बुद्धने युवावस्था में ही गृह त्याग किया [illegible] के लिये बहुत अच्छा हुआ। परन्तु [illegible] बना लिया जाय, तो इसी कारण [illegible] सकता है। तब महात्मा बुद्धने [illegible]—

"भगवान के प्रव्रजित होनेपर मुझे बहुत दुःख हुआ था, वैसे ही नन्द के प्रव्रजित होने पर भी। राहुल के प्रव्रजित होने पर अत्यधिक। भन्ते! पुत्रप्रेम मेरी छाल छेद रहा है, छाल छेद कर चमड़े को छेद रहा है, चमड़े को छेदकर मांस को छेदरहा है, मांस को छेदकर नसको छेद रहा है, नसको छेद कर हड्डी को छेद रहा है, हड्डीको छेदकर घायल करदिया है। अच्छा हो भन्ते! आर्य! माता पिता की अनुज्ञा के बिना किसी को प्रव्रजित न करें।"

इसके बाद महात्मा बुद्ध ने भिक्षुओं को एकत्रित किया और नियम बनाते हुए कहा—

'भिक्षुओ! माता पिता की अनुज्ञा के बिना पुत्र को प्रव्रजित न करना चाहिये; जो करे उसे दुक्कट का दोष है"।

आप देखें कि दीक्षा के मार्ग में यह रुकावट कितनी अच्छी थी! भगवान् महावीर ने तो यह रुकावट शुरू से ही रक्खी। इतना ही नहीं, अपने जीवन में ही उनने इसका पालन किया। माता पिता की अनुज्ञा के बिना वे कई वर्ष रुके रहे। आश्रम व्यवस्था, महात्मा बुद्ध का अपवाद तथा इस विषय में भगवान महावीर का प्रारम्भ से और महात्मा बुद्ध का राहुल को दीक्षित करने के बाद का मध्य मार्ग, ये तीनों अपने अपने देश कालके लिये उपयोगी रहे हैं। इसलिये इन तीनों में कुछ विरोध नहीं कहा जा सकता।

अब थोड़ासा विचार द्वैत और अद्वैत पर भी कीजिये। अद्वैत वादी वेदान्त कहता है कि सब जगत् का मूल तत्त्व एक है, द्वैत भावना करना संसारका कारण है। इस प्रकारका विचार करनेवाला मनुष्य, यह मेरा स्वार्थ, यह दूसरे का स्वार्थ, यह विचार ही नहीं लासकता। वह तो जगत् के हित में अपना हित समझेगा। जिस

वैयक्तिक स्वार्थ के पीछे लोग नाना पाप करते हैं, वह वैयक्तिक स्वार्थ उसकी दृष्टि में न रहेगा। वह निःपाप बनेगा। द्वैतवादी कहेगा—मूल तत्त्व दो हैं, मैं आत्मा हूँ मेरे साथ लगा रहनेवाला परतत्त्व पुद्गल जुदा है। मैं इस 'पर' के बन्धन में पड़कर पराधीन हूँ, दुःखी हूँ, मुझे इस बन्धन को तोड़ना चाहिये। यह समझकर वह शरीर की अपेक्षा आत्मा को मुख्यता देता है, शरीर के लिये कोई पाप नहीं करता। इस तरह द्वैत भावना उसे निर्विकार बनाने को प्रोत्साहित करती है।

इस तरह के बीसों उदाहरण दिये जा सकते हैं। उस पर से हमें मालूम होगा कि धर्म को प्राप्त करने के लिये जो सम्प्रदाय बने हैं, वे जब बने थे तब उस द्रव्य क्षेत्र काल भाव के अनुसार किसी उपयोगी—कल्याणकारी—तत्त्व को लेकर बने थे। तभी वे खड़े हो सके। इसलिये मैं इस बात को कहने का साहस करता हूँ कि सम्प्रदायों के सैद्धान्तिक (दार्शनिक) रूपों का धर्म के साथ—कल्याण के साथ—कोई विरोध नहीं है।

हाँ, हर एक सम्प्रदाय के सिद्धान्तों का पीछे से दुरुपयोग होता है। उसका रूप भी विकृत होता है। परन्तु इससे हम उन शास्त्रों की पूजा नहीं कर सकते। दुरुपयोग तो अच्छे से अच्छे तत्त्व का होता है। अहिंसा सरीखे श्रेष्ठ तत्त्व का दुरुपयोग होकर कायरता का प्रचार हुआ है। [illegible] भी होती है [illegible] [illegible] हो सकता है, [illegible] [illegible] इसलिये [illegible] [illegible] [illegible]

अपने अपने द्रव्यक्षेत्रकाल भाव के अनुसार अविरुद्ध और अभिन्न मालूम होंगे, और अपनी योग्यतानुसार हम उन सभी से लाभ उठा सकेंगे।

यहाँ यह प्रश्न किया जा सकता है कि अगर इस प्रकार सब धर्मों को अच्छा साबित करने की कोशिश की जायगी तो अच्छे और बुरे का विवेक ही नष्ट हो जायगा, सब लोग वैनयिक मिथ्यादृष्टि हो जायँगे। परन्तु मेरे उपर्युक्त वक्तव्य में इस प्रश्न का उत्तर है। मेरे उपर्युक्त वक्तव्य में सर्वधर्म समभाव का जो विवेचन किया गया है उसमें सब धर्मों को सर्व द्रव्य क्षेत्र काल भाव के लिये अच्छा नहीं बताया है किन्तु यह कहा गया है कि सब धर्मों का अपने अपने द्रव्य क्षेत्र काल भावमें उपयोगी स्थान है। किस द्रव्य क्षेत्र काल भाव में किस धर्मका कितना उपयोगी स्थान है इसका निर्णय तो विवेक से होता है; जब कि वैनयिक मिथ्यादृष्टिके पास विवेक नाम की कोई चीज़ ही नहीं होती।

यह हो सकता है कि एक धर्म अधिक समय के लिये और अधिक प्राणियों के लिये उपयोगी हो और दूसरा कम हो, परन्तु इसमें कोई भी निरुपयोगी नहीं कहा जा सकता। सबका अपना अपना स्थान है। सुई की अपेक्षा तलवार की क़ीमत ज्यादः हो सकती है परन्तु सुई का काम तलवार नहीं कर सकती; अपने अपने स्थानपर दोनों ही ठीक हैं। दोनों को अपने अपने समय पर उपयोगी समझना एक बात है और स्वरूप में अविवेक रखना दूसरी बात है। वैनयिक मिथ्यादृष्टि किसी धर्म की उपयोगिता नहीं समझता, वह तो अविवेक से सबको एक समझता है। इसलिये

है सहायक हैं। परन्तु आज तो हर एक विषय धर्म शास्त्र में ठूँस दिया गया है इसीलिये जैनज्योतिष, जैनभूगोल, जैनगणित, जैन व्याकरण, आदि शब्दों की रचना हुई है। कोई जैनभूगोल का खंडन करके यह अभिमान करे कि मैंने जैनधर्म का खंडन कर दिया तो यह बात ठीक इसी तरह होगी कि कोई मुझे तमाचा मारकर यह कहे कि–मैंने इसके पक्षका खंडन करदिया। किसी भी धर्म का खंडन तब कहा जा सकता है जबकि उस धर्मके द्वारा बतलाया हुआ आचरणीय मार्ग प्राणिसमाज का दुःखदायक साबित करादिया जावे दर्शन आदि का काम वस्तु के विषय में विचार करना या निर्णय करना है परन्तु धर्मशास्त्रका काम उस निर्णयको सुखोपयोगी बना देना है। धर्मका सुखसे साक्षात् सम्बन्ध है, जबकि दर्शन, ज्योतिषआदि का परम्परा सम्बन्ध है। यही कारणहै कि किसी अन्य शास्त्र के प्रवर्तक की अपेक्षा धर्मप्रवर्तक का स्थान ऊँचा है, से लोग तीर्थंकर और भगवान तक कहते हैं।

इसलिये दर्शनों में परस्पर विरोध होने से हमें धर्म में विरोध न समझना चाहिये।

यहाँ एक तीसरी शंका पैदा होती है कि दर्शन को अगर हम धर्मशास्त्र से जुदा भी करदें तोभी धर्मों में परस्पर भिन्नता रहजाती है और अगर हम उनमें समभाव रखने लगें तो हमारे लिये यह निर्णय करना कठिन हो जायगा कि हम किस धर्म का पालन करें।

इसके उत्तर में संक्षेप में मेरा कहना यही है कि आप किसी भी धर्मका पालन करें परन्तु इन दो बातों का खयाल रक्खें—

प्रथम तो यह कि जब कोई धर्म पैदा होता है या नये रूप से दुनिया के सामने आता है तब उसके सामने उस समयकी परिस्थिति रहती है इसलिये उसका रूप उस परिस्थिति के अनुकूल

होता है। कालान्तर में वह परिस्थिति बदल सकती है। सम्भव है आज भी वह परिस्थिति बदली हुई हो। इसलिये परिस्थिति प्रतिकूल तत्त्वों को अलग करके और परिस्थिति के अनुकूल तत्त्वों को ग्रहण करके हमें अपने धर्म को अर्थात् सम्प्रदाय को सत्य धर्म बना लेना चाहिये।

दूसरी बात यह है कि अपने धर्म का चाहे पुराना रूप हो, चाहे नया अर्थात् सुधरा हुआ रूप हो वह अमुक परिस्थिति में अमुक श्रेणी के लिये ही है यह बात सदा हमें ध्यान में रखना चाहिए। अपने धर्म को हमें सम्पूर्ण धर्म नहीं परन्तु धर्म का एक अवयव या धर्म का एक अंश कहना चाहिए। जैनशास्त्रों की परिभाषा के अनुसार मैं धर्म को प्रमाण कहूँ तो जुदे जुदे नामों से प्रचलित धर्मों को अर्थात् सम्प्रदायों को नय कहूँगा। नय प्रमाण का अंश है न कि पूरा प्रमाण, सम्प्रदाय धर्म का अंश है, न कि पूरा धर्म।

किसी धर्म को सच्चा कहना या मिथ्या कहना यह उसके स्वरूप पर नहीं किन्तु अपेक्षा पर निर्भर है। नय सच्चा तब कहा जाता है जबकि वह दूसरे नय का विरोध नहीं करता। दूसरे नय का विरोध करने वाला नय मिथ्यानय या दुर्नय कहा जाता है। इसीलिए आचार्य समन्तभद्र कहते हैं—"निरपेक्षा नया मिथ्या सापेक्षा वस्तु तेऽर्थकृत्"।

इसी प्रकार सम्प्रदाय भी वही धर्म कहा जा सकता है जो दूसरे सम्प्रदाय का विरोध नहीं करता। अगर कोई सम्प्रदाय दूसरे सम्प्रदाय का विरोध करता है, [illegible] करता किन्तु [illegible] है, [illegible] है [illegible] [illegible] हैं।

आप कहेंगे कि एक जैन पर्वकी व्याख्यानमालामें जैनी होकर के भी तुमने जैनधर्म पर विशेषरूपसे कुछ न कहा ! मैं कहता हूँ कि यही तो जैनधर्म है । एकान्तवादको नष्ट करना या उसे सच्चा एकान्त बनाना ही तो जैनधर्म है । इसीलिये आचार्य सिद्धसेनने जैनधर्मको "मिच्छादंसण समूह मइय" लिखा है । मिथ्यादर्शन कहो, एकान्त कहो, पाखण्ड कहो, एकही बात है । सम्पूर्ण मिथ्यादर्शनोंका, एकान्तोंका, पाखण्डोंका सम्मिलित रूप ही जैनधर्म है । इसलिये मेरा सारा व्याख्यान जैनधर्मके एक अंशका थोड़ासा परिचय ही है ।

मेरे वक्तव्यका सार यह है कि—

१—धर्म एक ही है और वह सुखमार्ग है ।

२—द्रव्यक्षेत्र कालभावके अनुसार उसके स्वरूप अनेक हैं ।

३—धर्मके अंश होनेसे वे स्वरूप भी धर्म कहलाते हैं ।

४—प्रत्येक सम्प्रदाय अगर दूसरे सम्प्रदायको सिर्फ अविवक्षित करता है, उसका विरोध नहीं करता तो वह धर्म है, अन्यथा अधर्म है ।

५—दर्शन, इतिहास, भूगोल आदि धर्मशास्त्र नहीं हैं ।

६—जैनधर्मका वर्तमान रूप भी प्रमाणके आगे नयकी तरह धर्मका एक अंश है । परन्तु सच्चे नयकी तरह वह सच्चा अंश है ।

७—जिस प्रकार अंशसे अंशीका ज्ञान किया जाता है उसी प्रकार हम प्रत्येक सम्प्रदाय रूप अंशसे धर्मरूप अंशीका ज्ञान कर सकते हैं । शर्त यह है कि उसमें अनेकान्त—स्याद्वाद—अर्थात् सर्वधर्म समभावका तत्त्व होना चाहिये ।

इस सप्तपदीमें मेरे वक्तव्यका सार आ जाता है। अब अन्त
में आपसे कहता हूँ कि आपने आजतक अनेक प्रकारकी जय बोल
होगी। परन्तु आज एक नये ढङ्गकी जय बोलिये। मुँहसे भले
न बोलें परन्तु मनमें ही बोलिये कि सब पाखण्डों के समूह
की जय। इसीमें महावीरकी जय है। इसीमें जैनधर्मकी जय है

जैनधर्म पर अन्य धर्मोंका प्रभाव।

संसारमें सैकड़ों धर्म मौजूद हैं, सैकड़ों ही उत्पन्न होकर नष्ट हो गये और सैकड़ों ही आगे उत्पन्न होंगे, फैलेंगे और लुप्त हो जा- येंगे। एक धर्म न कभी हुआ, न होगा और न हो सकता है; यद्यपि इसके करने का प्रयत्न अनेक बार किया गया। रुचियों की विभि- न्नता के कारण यह धर्मभिन्नता हमेशा रही है और रहेगी। अनेक विद्वानों ने वर्तमान लुप्त और लुप्तप्राय धर्मों का विशाल अध्ययन करके "धर्म-विज्ञान" नाम का एक जुदा शास्त्र ही बना डाला है, जिसमें उन सब नियमोंको निश्चित किया है जिसके अनुसार धर्म उ- त्पन्न होते हैं, विकसित होते हैं, फलते हैं और नष्ट हो जाते हैं। यह जानकर आश्चर्य होता है कि संसार के अन्य सब कार्यों के समान धर्मोंका यह उत्पाद और विकास भी कुछ खास नियमोंके अनुसार होता है।

इस धर्म-विज्ञान या धर्मों के उत्पाद-व्यय-ध्रुवत्वको बतलाने- वाले शास्त्र में जहाँ यह बतलाया गया है कि कोई नया धर्म किस तरह, किन परिस्थितियों में, किन पूर्व धर्मों की जमीन पर कितना अपना (मौलिक) और कितना उनका लेकर उत्पन्न होता है, वहाँ यह भी बतलाया गया है कि उसे [illegible] [illegible] पर चलने

धर्मों का और दूसरी परिस्थितियों का कितना प्रभाव पड़ता है व उन प्रभावों से उसके मूल रूप में कहाँ तक परिवर्तन हो जाता है

यद्यपि अभी तक यह धर्म-विज्ञान-शास्त्र बहुत कुछ अधूरा है फिर भी इससे इस बात को बहुत अच्छी तरह निश्चय हो जाता है कि मनुष्य के समान धर्म पर भी उसके आसपास के धर्मों के और दूसरी परिस्थितियों के कुछ न कुछ प्रभाव अवश्य पड़ते हैं। वे प्रभाव कभी कभी तो इतने अधिक शक्तिशाली होते हैं कि उनसे मूल धर्म का बिलकुल काया-पलट ही हो जाता है। इसका सबसे अधिक स्पष्ट उदाहरण पञ्जाब का सिक्ख धर्म है। डाक्टर गोकुलचन्दजी नारंग एम० ए०, पी० एच० डी० ने अपने बहुमूल्य ऐतिहासिक ग्रन्थ "सिक्खों का परिवर्तन" में अच्छी तरह प्रमाण देकर बतलाया है कि गुरु नानक का एक साधारण, दार्शनिक और विरक्त फकीरों का मत-सम्प्रदाय मुगल बादशाहों की दुर्नीति से तंग आकर धीरे धीरे किस तरह एक सैनिक धर्म बन गया और आगे चलकर उसने किस तरह मुगल-साम्राज्य की जड़ों हिला दिया।

मनुष्यों के विभिन्न धर्मों की भी जुदी जुदी अवस्थाएँ होती हैं। कोई कोई धर्म [illegible] और [illegible] होते हैं और कोई कोई [illegible] बहुत [illegible] हैं। इन भिन्न अवस्थाओं के कारण [illegible] दूसरे धर्मों के [illegible] भिन्न भिन्न पड़ते हैं। कोई कोई धर्म [illegible] अपने आसपास के धर्मों और दूसरी परिस्थितियों [illegible] बहुत [illegible] हो जाते हैं और कोई कोई बहुत [illegible]

वित होते हैं, परन्तु प्रभावित अवश्य होते हैं। संसार में ऐसा भी धर्म नहीं है, जिसका अन्तर्वाह्यस्वरूप ठीक वैसेका वैसा हुआ हो, जैसा कि वह अपने जन्म के समय था; उसमें कोई वर्तन नहीं हुआ हो।

संसारमें एक भी ऐसा धर्म नहीं है जिसमें से पन्थ, सम्प्रदाय, , गच्छादि शाखा प्रशाखायें न फूटी हों,—जैसे कि बौद्धों में नयान, महायान, ईसाइयों में रोमन कैथोलिक, प्रोटेस्टेंट, मुसलमानोंमें शिया, सुन्नी, जैनों में श्वेताम्बर, दिगम्बर, स्थानकवासी, पनीय आदि। और यह इस बात का पक्का सुबूत है कि प्रत्येक मेपर उसके पड़ौसी धर्मों और दूसरी देशकाल आदि परिस्थितियों प्रभाव पड़ता है और उन प्रभावों को ग्रहण करने या न करने थवा परिस्थितियोंके अनुसार परिवर्तन करने या न करनेके विषय मतभेद उत्पन्न हो जाता है, और आगे चलकर वही मतभेद समझौता (कम्प्रोमाइज) न हो सकनेके कारण एक शाखा या पन्थका प धारण कर लेता है। यदि ऐसा न होता, धर्मोंमें पन्थभेद और म्प्रदायभेद न होते, तो अवश्य ही कहा जा सकता कि वे धर्म अनि मूलस्वरूप में ज्यों के त्यों बने हुए हैं।

हमारे सहधर्मी जैनबन्धु यह बात तो शायद अनेक बार सुन चुके होंगे कि जैनधर्म का प्रभाव वैदिकधर्म पर और दूसरे धर्मोंपर बहुत अधिक पड़ा है और इसके सुबूतमें स्वर्गीय लोकमान्य तिलक के वे वाक्य तो बार बार दुहराये जाते हैं जो उन्होंने शायद श्वेताम्बर जैन कान्फ्रेंसके बड़ौदेके अधिवेशन पर कहे थे और जिनमें इस बात को मुक्तकण्ठसे स्वीकार किया था कि जैनोंकी अहिंसाका वैदिकधर्म पर अमिट प्रभाव पड़ा है। परन्तु मैं अपने इस व्याख्यान

मैं आपको यह बतलाना चाहता हूँ कि जिस तरह जैन धर्मका प्र- वैदिक आदि धर्मों पर पड़ा है, उसी तरह अन्य धर्मोंका प्रभाव धर्म पर भी पड़ा है। इसलिये मैं यह आशा नहीं करता कि यह बा[illegible] सत्य सब भाइयों को रुचिकर होगा—क्योंकि सच्ची बात विरलों [illegible] ही अच्छी लगती है; फिर भी सत्यता के नाते इसे प्रकट कर [illegible] मेरा धर्म है।

अमुक विषयमें अमुक धर्मका प्रभाव अमुक धर्म पर पड़ा, इ[illegible] बातको सिद्ध करनेके मार्गमें अनेक अड़चनें हैं। सबसे बड़ी अड़- चन इतिहासकी है। इस देशका कोई ऐसा सामाजिक और सम्पूर्ण इतिहास अब तक नहीं बना है जिसमें यहां के सभी धर्मों और पन्थोंकी उत्पत्ति आदिका बिल्कुल ठीक समय जाना जा सके और जब तक यह मालूम न हो, तब तक यह कैसे कहा जा सकता है कि अमुक धर्म पर या पन्थ पर अमुक धर्म की या पन्थ की छाप पड़ी है, सम्भव है जैसा हमने समझा है वास्तवमें बात उससे उल्टी ही हो। फिर भी इतनी ऐतिहासिक सामग्री और दूसरे साधन हमारे सामने उपस्थित हैं जिनसे हम, सब नहीं तो बहुतसी बातें प्रमाणोंसे समझ सकते हैं। इन प्रमाणोंका [illegible] भारी सुविधा भी है और वह यह [illegible]

द मौजूद है और कहीं कहीं तो यह इतना प्रबल है कि ब्राह्मणोंके
रजों या चर्चोंमें कोई शूद्र ईसाई नहीं जासकता है और शूद्रोंके चर्चों
सो ब्राह्मण ईसाई जाने ही क्यों लगे ? इस विरोधके कारण अनेक
र यहाँ मुकद्दमेबाजी तक होचुकी है* अनेक बार मार पीट भी हुई है।
छ समय पहले एक मद्रासप्रवासी बंगालीने लिखा था कि वहाँ ब्राह्मण
साईका ब्राह्मणीके गर्भसे उत्पन्न हुआ पुत्र उसीकी शूद्रा स्त्रीके गर्भ
। उत्पन्न हुये पुत्र या अपने भाईके साथ भोजन-व्यवहार नहीं क-
ता है। यह सब और कुछ नहीं, मद्रासके कट्टर हिन्दूधर्मका सांपा-
तेक प्रभाव है जिसके कारण ईसाइयत भी इतनी संकुचित होगई
है। बौद्धधर्म भी जातिभेदका प्रबल विरोधी है, परन्तु आप नैपालमें
जाकर देखिये, वहाँके बौद्धोंमें हिन्दुओंके ही समान जातिभेद देखा
जाता है। सन्त कबीर जीवनभर जातिभेद और छूतछातके विरुद्ध
प्रचार करते रहे और कहते रहे कि—

जात पाँत पूछे नहिं कोई, हरिको भजे सो हरिका होई।

इसी प्रकार यह भी उपदेश देते रहे कि—

सबै भूमि गोपाल की, यामें अटक कहा।
जाके मन में अटक है, सोई अटक रहा॥

---

*"जैनहितैषी" भाग ९ अङ्क ६–७ में 'प्रवासी' के एक लेखके आधार से प्रकाशित हुआ था कि तिनवेली (मद्रास) में एक झगड़ा इस बात पर चल रहा है कि चर्च (गिरजा) में नीच जाति के ईसाई नहीं बैठ सकते। नाडार वहाँ की एक नीच जाति है। इस जाति के ईसाइयों और उच्च जातिके ईसाइयोंके बीच यह झगड़ा था।

परन्तु आज उन्हीं के अनुयायी कबीरपन्थियोंकी क्या हालत है ? अब वे भी अन्य हिन्दुओं के ही समान जातिभेद, छुआछूत मानते हैं और रोटी-बेटीव्यवहारमें एक नहीं हो सकते हैं। ईसाईधर्म, बौद्धधर्म और कबीरपन्थकी मूल प्रकृतिके साथ इस जातिभेद का कोई मेल नहीं है और इसलिये हम बिना किसी सन्देह के कह सकते हैं कि उक्त तीनों सम्प्रदायों पर वर्तमान हिन्दूधर्मका प्रभाव पड़ा है। मुसलमानों पर कहीं कहीं पड़ा है।

जैनधर्म पर भी अन्य धर्मोंके ऐसे अनेक प्रभाव पड़े हुए बताये जा सकते हैं जो जैनधर्मकी प्रकृतिसे विरुद्ध हैं—उसके साथ कोई मेल नहीं खाते। परन्तु इसके साथ ही मैं यह स्पष्ट कर देना चाहता हूँ कि मेरा उद्देश्य इस व्याख्यानमें केवल प्रभाव बतलाना है। वे प्रभाव अच्छे हैं या बुरे, इससे कोई मतलब नहीं। वे अच्छे भी हो सकते हैं और बुरे भी। किसी अच्छी बातको ग्रहण करने से वे ऐसा बुरा नहीं कहा जा सकता, परन्तु यह भी याद रखना चाहिये कि केवल अच्छी बातोंका ही नहीं, बुरी बातोंका भी ग्रहण होता है और उसका ग्रहण करना तो और भी गलत होता है।

जिस तरह बौद्ध, ईसाई और कबीरपन्थके साथ जातिभेदका कोई मेल नहीं है, उसी तरह जैनधर्मके साथ भी नहीं है। बौद्ध और ईसाई धर्मके समान जैनधर्म भी जाति समताका एक विशाल धर्म है। [illegible]

कम्मणा बम्मणो होई कम्मणा होइ खत्तियो ।
वैसो कम्मणा होई सुद्दो हवइ कम्मणा ॥

परन्तु इस समय जैनधर्मके अनुयायियों की—दिगम्बर, श्वेताम्बर, स्थानकवासी—सभी की क्या दशा है ? उन पर ब्राह्मण धर्म के जातिभेदका, ऊँच नीच मानने का और छुआछूत का भूत बुरी तरह सवार है । इस विषयमें वे अपने पड़ौसी सनातनी भाइयों से एक इंच भी पीछे नहीं हैं । भले ही वे संख्यामें दस बारह लाख ही हों, परन्तु उनमें जातियों की संख्या कम नहीं है । तीनों सम्प्रदाय के जैनियोंकी जातियाँ एक सौ से भी अधिक हैं और उन जातियों में कोई कोई तो इतनी अल्पसंख्यक हैं कि बेटीव्यवहार का क्षेत्र संकुचित होने के कारण वे बड़ी तेजी से नाश के मुँहमें जा रही हैं, फिर भी धर्म डूबनेके भयसे दूसरी जातियोंसे सम्बन्ध करके अपनी रक्षा नहीं कर सकती हैं ! एक जातिवाला दूसरी जातिवालेके साथ बेटी-व्यवहार तो क्या करेगा, कहीं कहीं रोटी-व्यवहार भी नहीं कर सकता है ! यदि कोई परवार या गोलापूरब, विनैकया या दस्सा के यहाँ भोजन कर ले, तो उसे जातिच्युत होना पड़े । दिगम्बर सम्प्रदायके तो मुनिराज (?) भी उत्तर भारतके दस्सोंके यहाँ आहार नहीं लेते हैं और आप सुनकर आश्चर्य करेंगे कि दस्सोंके बनवाये हुये जैनमन्दिरों में दर्शन करने भी नहीं जाते हैं ! छुआछूत में धर्म मानने का यह हाल है कि इस समय आचार्य शान्तिसागर के संघने अपना मुख्य कार्य ही यह बना रक्खा है कि जैनीमात्रसे शूद्र के हाथके लाये हुये पानीका त्याग करा देना ! इस बीसवीं सदी में उनकी दृष्टिमें इससे अधिक आवश्यक कोई दूसरा कार्य है ...

• जहाँ तक मैं जानता हूँ, इस

है, श्वेताम्बर साधु तो अजैनों के यहाँ से भी भिक्षा ले लेते हैं और अजैन तथा शूद्रों को भी मुनि-दीक्षा दे दी जाती है; इसी तरह श्रावकोंकी भी तमाम जातियोंमें परस्पर भोजन-व्यवहार हो सकता है-दस्सों और बीसों में रोटी-व्यवहार वर्जित नहीं है। फिर भी बेटी-व्यवहार आदि के मामलेमें ये काफी कट्टर हैं, बल्कि इनमें तो जातियों में भी उनके अन्तर्भेद 'गोत' बने हुये हैं और एक गोत की कन्या अपनी ही जातिके दूसरे गोत्रमें नहीं दी जा सकती है!

ऊपर मैंने कहा है जातिभेदके विषयमें दिगम्बर अधिक कट्टर हैं और श्वेताम्बर कुछ उदार। इस विषमताका कारण दोनोंका निवासक्षेत्र और साहित्य है। एक समय दाक्षिणात्य प्रदेशोंमें दिगम्बर सम्प्रदायका बहुत अधिक प्रभाव रहा है, उसके प्रायः सभी बड़े बड़े आचार्य और आश्रयदाता राजा दक्षिणमें ही हुये हैं और इसलिये दिगम्बर साहित्यका अधिकांश वहीं निर्मित हुआ है। मेरे अनुमान से इस समय जितना साहित्य उपलब्ध है, उसका तीन चतुर्थांश से भी अधिक भाग दाक्षिणात्योंका ही लिखा हुआ होगा और इसलिये उस पर वहाँ के अतिशय कठोर ब्राह्मणधर्मका प्रभाव पड़ना स्वाभाविक है। जहाँ इस बीसवीं शताब्दीमें भी [illegible] है [illegible] और [illegible] है, और जहाँ [illegible] जातिभेदको [illegible] है, वहाँ [illegible] और [illegible] का [illegible] है?

[illegible]

हित्य इससे बचा हुआ है और वह श्वेताम्बरसाहित्यके ही समान
ति-प्रीत आदिका विरोधी है। निश्चयपूर्वक तो नहीं कहा जासकता,
न्तु ऐसा मालूम होता है कि ब्राह्मणधर्मका यह प्रभाव जैनधर्म
सातवीं आठवीं शताब्दिके बाद उस समय पड़ा है, जब जैनधर्म
द्र हीनबल हो गया था और उसका प्रतिस्पर्धी शैवसम्प्रदाय जोर
ड़ रहा था।

तार्किकशिरोमणि स्वामी समन्तभद्र तीसरी चौथी शताब्दिके
न्थकर्त्ता हैं, उन्होंने अपने रत्नकरण्डकमें कहा है कि—सम्यग्दृष्टि
ो अपनी जातिका, अपने कुलका, अपने बलका, रूपका, ज्ञानका,
पका, धन दौलतका और प्रतिष्ठाका अभिमान न करना चाहिये।
था—ज्ञानं पूजां कुलं जातिं बलमृद्धिं तपो वपुः।

अष्टावाश्रित्य मानित्वं स्मयमाहुर्गतस्मयाः॥

इस प्रकार आठ मदोंके नाम बतलाकर कहा है—

स्मयेन योऽन्यानत्येति धर्मस्थान् गर्विताशयः।

सोऽत्येति धर्ममात्मीयं न धर्मो धार्मिकैर्विना॥२६॥

अर्थात् जो मनुष्य उक्त जाति कुल आदिके मदोंसे गर्वित होकर
दूसरे सधर्मी भाइयोंकी अर्थात् अपने ही धर्मका पालन करनेवालों
की अवज्ञा करता है, वह मानो अपने धर्मकी ही अवज्ञा करता है,
क्योंकि धर्मके धारण करनेवालोंके बिना धर्म नहीं रहता।

इसमें बहुत ही स्पष्टतासे व्यक्त किया है कि जो अपने धर्म के
पालनेवाले हैं यदि वे निर्धन, निर्बल, अकुलीन, नीच जाति भी हों,
तो भी उनसे घृणा मत करो—उन्हें अपना भाई समझो।

यदि पापनिरोधोऽन्यसम्पदा किं प्रयोजनम्।
अथ पापास्रवोऽस्त्यन्य सम्पदा किं प्रयोजनम् ॥२७॥

अर्थात् यदि पापका आना रुक गया, तो फिर अन्य सम्पदाओं से—उत्तम जाति, कुल आदिसे—क्या प्रयोजन है? वे न हों तो न सही, जैनधर्म धारण करके या सम्यग्दृष्टि होकर उन सधर्मियोंने पाप-निरोध करना तो शुरू कर दिया है; और यदि पापोंका आना होता है तो फिर अन्य सम्पदायें किस कामकी? उत्तम जाति कुल आदि सब हैं; परन्तु पापास्रव रोकनेवाला धर्म (सम्यग्दर्शन) तो नहीं है।

इसके आगेका श्लोक तो और भी [illegible] [illegible]-[illegible] के विरुद्ध घोषणा करता है—

सम्यग्दर्शनसम्पन्नमपि मातङ्गदेहजं ।
देवा देवं विदुर्भस्मगूढाङ्गारान्तरौजसम् ॥२८॥

अर्थात् जो सम्यग्दृष्टि है वह चाहे नीच चाण्डालके पेटसे पैदा हुआ हो, पर [illegible] [illegible] समझते हैं। [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अण्णादमणुण्णादं भिक्खं णिच्चुच्चमज्झिमकुलेसु ।
घरपंतिहिं हिंडंति य मोणेण मुणी समादिंति ॥ ८१२ ॥

कथा-ग्रन्थोंमें अनुलोम और प्रतिलोम दोनों तरहके विवाहोंके सैकड़ों उदाहरण मिलते हैं, जिनसे उच्च जातियोंका नीच जातियों और नीच जातियोंका उच्च जातियोंके साथ बेटी-व्यवहार जारी होना सिद्ध होता है; यहाँ तक कि म्लेच्छ-देशवासियोंकी कन्याओंसे विवाह-सम्बन्ध करना भी निषिद्ध नहीं है और म्लेच्छदेशज लोग मुनि-दीक्षा तक ले सकते हैं। बड़े बड़े व्यभिचारियों और उनकी औलादको किसी भी धर्मकार्यसे वञ्चित नहीं किया गया है। उन्हें मुनिदीक्षा तक लेनेका अधिकार था। समयकी कमीके कारण यहाँ मैं उन सब कथाओंका हवाला नहीं दे सकता हूँ। मैंने अपने "वर्ण और जाति-भेद" नामक अप्रकाशित ग्रन्थमें इस विषयकी खूब विस्तार से चर्चा की है।

श्वेताम्बरोंके कुछ उदार होनेका कारण उनका साहित्य और उनकी अखण्ड साधु-परम्परा है। कच्छ, काठियावाड़, गुजरात और राजपूतानेमें ही इस सम्प्रदायका विशेष प्रसार रहा है और इन प्रदेशोंमें मुसलमानोंके आनेसे पहले प्रायः उन्हीं शक, क्षत्रप आदि राजाओंके राज्य रहे हैं, जो स्वयं बौद्ध या बौद्धधर्मके प्रति सहानुभूति रखनेवाले थे और इस कारण वहाँ ब्राह्मणधर्म कभी इतना प्रभावशाली नहीं हुआ कि जैनोंको मजबूर होकर अपने साहित्यमें उनकी नकल करनी पड़ती। उनका साहित्य-विशेषकरके सूत्र-साहित्य, इस विषयमें खूब उदार है और महावीर भगवानके 'समता सर्वभूतेषु' सिद्धान्तकी बहुत कुछ रक्षा कर रहा है। कुछ उदाहरणोंसे यह बात स्पष्ट हो जायगी।

उत्तराध्ययन सूत्रके तेरहवें अध्ययनमें बनारसके भूतिदिन चाण्डालके चित्त और संभूति नामक पुत्रोंकी जो कथा है, वह बिना किसी सन्देहके बतलाती है कि जैनधर्म ब्राह्मण और चाण्डालमें कोई भेद नहीं समझता और सारे संसारसे तिरस्कृत और अपमानित लोगोंको अपने उदार आश्रयमें लेनेके लिये तैयार रहता है। यह कथा अत्यन्त हृदयद्रावक है और जातिभेदकी निष्ठुरताको आँखोंके आगे खड़ी कर देती है।

इसी सूत्रके [illegible] अध्ययनमें चाण्डालके पुत्र हरिकेशी मुनिकी कथा लिखी है जो भिक्षाके लिये उस मुहल्लेमें जाकर जातिमदोन्मत्त ब्राह्मण कुमारोंके द्वारा अत्यन्त अपमानित हुए थे, जहाँ [illegible] यज्ञ किया करते थे। इन मुनिराजको चाण्डालका पुत्र होने पर भी जितेन्द्रिय, सुशीलगुणधारी और समितियों तथा गुप्तियोंसे युक्त कह कर सम्मानित किया है।

महावीर भगवानके [illegible] हुए लिखा है कि इन दोनोंकी [illegible] है! और इस [illegible] लिखा है कि [illegible] है।

[illegible]

[illegible]

सब कुछ है। कहीं कहीं तो यह परिवर्तन स्वयं जिनसेनाचार्यको भी खटका है और उन्हें कैफ़ियत देनेके लिये मजबूर होना पड़ा है। उदाहरणके लिये अग्निपूजा को ले लीजिये। वैदिक क्रियाकाण्डमें गार्हपत्य, आहवनीय और दक्षिणाग्नि इन तीन अग्नियोंकी पूजाकी विधि है। आदिपुराणकारने अग्नियों के ये नाम भी ज्यों के त्यों ले लिये हैं और उनकी जैनधर्मके अनुकूल व्याख्या भी की है। वे कहते हैं—

न स्वतोऽग्नेः पवित्रत्वं देवताभूयमेव वा ।
किन्त्वर्हद्दिव्यमूर्तीज्यासम्बन्धात्पावनोऽनलः ॥८८॥
ततः पूजाङ्गतामस्य मत्वार्चन्ति द्विजोत्तमाः ।
निर्वाणक्षेत्रपूजावत्तत्पूजा [illegible] ॥८९॥
व्यवहारनयापेक्षा [illegible]
[illegible]

पहले भागमें वह साहित्य है जिसमें जैनधर्मको बाहरसे ब्राह्मण धर्म का जामा पहिनाया गया है, परन्तु यथासाध्य उसके अंतरंगकी रक्षा की गई है और दूसरे भागमें वह साहित्य है जिसमें अंतरंग पर भी चोट पहुँची है और उसने एक 'किंभूत किमाकार' रूप धारण कर लिया है।

पहले प्रकार का साहित्य विक्रम की आठवीं नौवीं शताब्दि के लगभग और दूसरे प्रकारका साहित्य उसके कई सौ वर्ष बादसे बनना शुरू हुआ जान पड़ता है। भगवज्जिनसेनके आदिपुराणको हम पहले प्रकारके साहित्यका प्रमुख ग्रन्थ मानते हैं और इसे उन लोगों से पढ़नेकी खासतौरसे सिफ़ारिश करते हैं, जो तुलनात्मक पद्धतिसे धर्मोंके परिवर्तनका या रूपान्तरका इतिहास पढ़ना चाहते हैं। ऐसा जान पड़ता है कि इस साहित्य के निर्माणकारों का प्रमुख सूत्र यह रहा है—

> यत्र सम्यक्त्व हानिर्न यत्र न व्रतदूषणं।
> सर्वमेवहि जैनानां प्रमाणं लौकिको विधिः॥

अर्थात् वे सब लौकिक विधियाँ जैनोंके लिए प्रमाण हैं—मान्नीय हैं, जिनसे सम्यक्त्वमें और व्रतमें किसी प्रकारका दूषण नहीं आता है। इस सूत्रको ध्यानमें रखते हुए ब्राह्मण धर्मकी वर्णाश्रम-व्यवस्था और उनका तमाम क्रियाकाण्ड—षोडशसंस्कार आदि—थोड़ेसे परिवर्तनके साथ अपना बना लिया गया है। आदिपुराण-कारने जैन ब्राह्मणोंकी एक बिलकुल ही नई सृष्टि की है जिनके वंशज दक्षिण और कर्नाटकके उपाध्याय इस समय भी मौजूद हैं। इस ग्रन्थके अनुसार जैनधर्ममें चार वेद हैं चार आश्रम हैं, ब्रह्मा (ऋषभदेव) हैं, वर्ण हैं; यज्ञ है, यज्ञोपवीत है, अग्निहोत्र है और

उत्तराध्ययन सूत्रके तेरहवें अध्ययनमें बनारसके भूतिदिन्न चाण्डालके चित्त और संभूति नामक पुत्रोंकी जो कथा है, वह बिना किसी सन्देहके बतलाती है कि जैनधर्म ब्राह्मण और चाण्डालमें कोई भेद नहीं समझता और सारे संसारसे तिरस्कृत और अपमानित लोगोंको अपने उदार आश्रयमें लेनेके लिये तैयार रहता है। यह कथा अत्यन्त हृदयद्रावक है और जातिभेदकी निष्ठुरताको आँखों के आगे खड़ी कर देती है।

इसी सूत्रके १२वें अध्ययनमें चाण्डालके पुत्र हरिकेशी मुनिकी कथा लिखी है जो भिक्षाके लिये उस यज्ञमें जाकर जातिमदोन्मत्त ब्राह्मण कुमारोंके द्वारा अत्यन्त अपमानित हुए थे, जहाँ निरन्तर यज्ञ हुआ करते थे। इन मुनिराजको चाण्डालका पुत्र होने पर भी जितेन्द्रिय, मूलोत्तरगुणधारी और समितियों तथा गुप्तियोंसे युक्त कह कर सम्मानित किया है।

महावीर भगवानके गणधरोंमें दो गणधरोंके [illegible] परिचय देते हुए लिखा है कि इन दोनोंकी माता एक थी परन्तु पिता दो थे। और इस सम्बन्धमें ऐसा स्पष्ट लिखा है कि माता [illegible] [illegible] हुए [illegible] पुत्र [illegible] है। वे [illegible] [illegible] गणधरोंको [illegible] [illegible] हैं।

[illegible]

[illegible]

उनकी रचनामें सर्वत्र यही भावना काम करती हुई दिखलाई देती है कि ब्राह्मण जिस क्रियाकाण्डके कारण लोगोंमें श्रेष्ठ गिने जाते हैं, वही श्रेष्ठता जैनों को प्राप्त हो जाय, ब्राह्मण जैनधर्म धारण करने में किसी कठिनाईका अनुभव न करें, साथ ही जैनत्वकी भी रक्षा होती रहे। इसके लिये जिस तरह ब्राह्मण-स्मृतिकारों ने ब्राह्मणोंको अवध्य बतलाया है, उसी तरह आदिपुराणकारने जैन ब्राह्मणोंको अदंड्य तक कह दिया है।

अब दूसरे प्रकारके साहित्यको लीजिये। इसकी नींव उस समय पड़ी मालूम होती है, जब दक्षिणापथमें जैनधर्म बहुत ही हीनवीर्य हो गया था, और दिगम्बर मुनियोंका स्थान वस्त्रधारी महन्तों या भट्टारकोंने ले लिया था। शङ्कराचार्य, रामानुज, निम्बार्कआदिके मठ स्थापित हो चुके थे, और उनके प्रभावसे प्रभावान्वित होकर उन्हीं के अनुकरण पर दिगम्बर सम्प्रदायके मुनिनामधारियोंने भी अपने मठ (गद्दियाँ) स्थापित कर लिये थे और वे उन्हींके समान शाही ठाठबाटके साथ रहने लगे थे। जो दिगम्बर सम्प्रदाय जैनमुनिके लिये तिलतुषमात्र परिग्रह भी असह्य बतलाता था और जिस अपरिग्रहत्वके अत्यन्त आग्रहके कारण वह अपने से थोड़ासा भिन्न दृष्टिकोण रखनेवाले—जीर्णवस्त्र रखनेकी छुट्टी चाहनेवाले – अपने ही भाइयोंसे अर्थात् श्वेताम्बरोंसे समझौता न कर सका था वही इस समय इतना पतित हुआ कि उसके गुरु राजाओं जैसे ठाटबाट रखनेवाले महन्त बन गये और मजा यह कि अपनेको कुन्दकुन्दकी सन्तान प्रकट करते रहे! किमाश्चर्यमतः परम् ? इससे बढ़कर आश्चर्य और क्या हो सकता है ?

पूर्वोक्त दूसरे प्रकार का साहित्य इन्हीं मठधारी महन्तों का बनाया हुआ है और इस कारण इन्हीं के प्रभाव

सब कुछ है। कहीं कहीं तो यह परिवर्तन स्वयं जिनसेनाचार्यको ही खटका है और उन्हें कैफ़ियत देनेके लिये मजबूर होना पड़ा है। उदाहरणके लिये अग्निपूजा को ले लीजिये। वैदिक क्रियाकाण्ड में गार्हपत्य, आहवनीय और दक्षिणाग्नि इन तीन अग्नियोंकी पूजाकी विधि है। आदिपुराणकारने अग्नियों के ये नाम भी ज्यों के त्यों ले लिये हैं और उनकी जैनधर्मके अनुकूल व्याख्या भी की है। वे कहते हैं—

न स्वतोऽग्नेः पवित्रत्वं देवतारूपमेव वा ।
किन्त्वर्हद्दिव्यमूर्तीज्यासम्बन्धात्पावनोऽनलः ॥८९॥
ततः पूजाङ्गतामस्य मत्वार्चन्ति द्विजोत्तमाः ।
निर्वाणक्षेत्रपूजावत्तत्पूजातो न दुष्यति ॥९०॥
व्यवहारनयापेक्षा तस्येष्टा पूज्यता द्विजैः ।
जैनैरध्यवहार्योऽयं नयोऽद्यत्वेऽग्रजन्मनः ॥९१॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

उनकी रचनामें सर्वत्र यही भावना काम करती हुई दिखलाई देती है कि ब्राह्मण जिस क्रियाकाण्डके कारण लोगोंमें श्रेष्ठ गिने जाते हैं, वही श्रेष्ठता जैनों को प्राप्त हो जाय, ब्राह्मण जैनधर्म धारण करने मे किसी कठिनाईका अनुभव न करें, साथ ही जैनत्वकी भी रक्षा होती रहे। इसके लिये जिस तरह ब्राह्मण-स्मृतिकारों ने ब्राह्मणोंको अवध्य बतलाया है, उसी तरह आदिपुराणकारने जैन ब्राह्मणोंको अदंड्य तक कह दिया है।

अब दूसरे प्रकारके साहित्यको लीजिये। इसकी नींव उस समय पड़ी मालूम होती है, जब दक्षिणापथमें जैनधर्म बहुत ही हीनवीर्य हो गया था, और दिगम्बर मुनियोंका स्थान वस्त्रधारी महन्तों या भट्टारकोंने ले लिया था। शङ्कराचार्य, रामानुज,निम्बार्कआदिके मठ स्थापित हो चुके थे, और उनके प्रभावसे प्रभावान्वित होकर उन्हीं के अनुकरण पर दिगम्बर सम्प्रदायके मुनिनामधारियोंने भी अपने मठ (गद्दियाँ) स्थापित कर लिये थे और वे उन्हींके समान शाही ठाठबाटके साथ रहने लगे थे। जो दिगम्बर सम्प्रदाय जैनमुनिके लिये तिलतुषमात्र परिग्रह भी अग्राह्य बतलाता था और जिस अपरिग्रहत्वके अत्यन्त आग्रहके कारण वह अपने से थोड़ासा भिन्न दृष्टिकोण रखनेवाले—जीर्णवस्त्र रखनेकी छुट्टी चाहनेवाले — अपने ही भाइयोंसे अर्थात् श्वेताम्बरोंसे समझौता न कर सका था, वही इस समय इतना पतित हुआ कि उसके गुरु राजाओं जैसे ठाटबाट रखनेवाले महन्त बन गये और मज़ा यह कि अपनेको कुन्दकुन्दकी सन्तान प्रकट करते रहे! किमाश्चर्यमतः परम्? इससे बढ़कर आश्चर्य और क्या हो सकता है?

पूर्वोक्त दूसरे प्रकार का साहित्य इन्हीं मठधारी महन्तों का बनाया हुआ है और इस कारण उन्हीं के प्रभाव

ऋतुस्नाता तु या नारी भर्त्तारं नोपसर्पति ।
सा मृता नरकं याति विधवा च पुनः पुनः ॥

अर्थात् यदि कोई ऋतुस्नाता स्त्री चौथे दिन अपने पतिके पास नहीं जाती है—संभोग नहीं करती है, तो वह कुत्ती, घूकी, सियारिनी, शूकरी और गधीका जन्म पाती है। यह जिनसेन भट्टारकका मत है और दूसरे भट्टारकका यह मत है कि वह मरकर नरकमें जाती है और बार बार विधवा होती है।

विद्वान् श्रोताओंको यह समझानेकी जरूरत नहीं है कि इस तरहके विधान जैनधर्मसे कितने विपरीत हैं। इन ग्रंथोंमें आचमन, तर्पण, श्राद्ध, नदी-पूजन, पीपल-पूजन और यहाँ तक कि योनिस्थ-देवता-पूजन तक है। इतना समय नहीं है कि आपको इन ग्रंथों का अधिक परिचय कराया जा सके। जिन भाइयोंको जिज्ञासा हो, उन्हें मेरे मित्र पं० जुगलकिशोरजी मुख्तारकी 'ग्रंथ-परीक्षा' लेखमाला को पढ़ लेना चाहिये। इससे उन्हें बहुत ही स्पष्टताके साथ समझमें आ जायगा कि जैनधर्म पर पिछले समयके ब्राह्मण धर्मका—पिछला इसलिये कि पहले वह भी बहुत उदार था—कितना अधिक प्रभाव पड़ा है।

श्वेताम्बर सम्प्रदायमें भी 'आचार-दिनकर' नामका एक ग्रंथ त्रिवर्णाचारों के ढङ्ग पर और शायद उन्हीं की देखादेखी निर्माण हुआ है; परन्तु मालूम नहीं कि श्वेताम्बर-समाजके आचार पर उसका कुछ प्रभाव पड़ा है या नहीं।

श्वेताम्बर सम्प्रदायकी मूर्तिपूजा पर वैष्णवोंकी पूजा-पद्धतिका बहुत अधिक प्रभाव जान पड़ता है; क्योंकि वैष्णव सम्प्रदाय उसका अत्यन्त निकटका पड़ोसी है। वीतराग भगवानकी मूर्ति पर लाखों

कलाविहीन जीवन' नामकी एक लेखमाला प्रकाशित की थी, जिसमें इस बात पर बहुत अच्छा प्रकाश डाला था। कोई भी बुद्धिमान् कलाभिज्ञ इस बातको अस्वीकार नहीं कर सकता कि शृंगार योग्य-स्थानमें ही शोभा पाता है, अयोग्यमें नहीं। भला सुन्दरसे सुन्दर बनी हुई मूर्ति पर—जिसमें ध्यानस्तिमित नेत्र पहिलेसे बने हुए हैं, पीछेसे हीरे या काँचके नेत्र जड़ देना कौनसी कलाप्रियता है?

आप लोग यह सुनकर आश्चर्य करेंगे कि मूर्त्तियोंको सजावट के साथ पूजनेकी यह प्रथा बहुत पुरानी नहीं है और इसके अनेक प्रमाण श्वेताम्बर ग्रंथोंमें ही मिलते हैं। १७वीं शताब्दिके पं० धर्मसागर उपाध्यायने अपने 'प्रवचन-परीक्षा' नामक ग्रंथमें लिखा है कि—

"एक समय गिरिनार और शत्रुञ्जय पर दिगम्बर और श्वेताम्बर दोनों सम्प्रदायोंके बीच झगड़ा हुआ और उसमें दिगम्बरोंका पराजय होजाने पर श्वेताम्बर संघने यह निश्चय किया कि आगे किसी प्रकारका झगड़ा न होने पावे, इसलिये अब जो नई प्रतिमायें बनवाई जायँ, उनके पादमूलमें वस्त्रका चिन्ह बना दिया जाय।" इसका अर्थ यह हुआ कि इसके पहले जिन मूर्त्तियोंको दिगम्बर पूजते थे उन्हें ही श्वेताम्बर पूजते थे। दोनोंमें कोई भेद नहीं था।

श्री रत्नमण्डनगणिके 'सुकृतसागर' ग्रंथके पेथड़-प्रबन्धमें लिखा है कि गिरिनारमें दिगम्बरसंघके मुखिया पूर्णचन्द्र अग्रवाल (दिल्ली वाले) और श्वेताम्बर संघके अगुआ पेथड़शाहमें इस बातपर विवाद हो गया कि पर्वत पर पहले कौन चढ़े। पूर्णचन्द्रने कहा कि यदि तीर्थ तुम्हारा है, तो सुबूत पेश करो। यदि भगवान् नेमिनाथ की प्रतिमा पर अंचलिका और कटिसूत्र प्रकट हो जायें, तो हम इसे तुम्हारा तीर्थ मान लेंगे और पीछे चढ़ेंगे। इसके सिवाय यह मूर्ति

इन सब बातोंको देखते हुए यदि मैं कहूँ कि यह प्रतिमा-शृंगार वैष्णवोंका प्रभाव या अनुकरण है, तो कुछ अनुचित न होगा।

श्वेताम्बर सम्प्रदायकी पूजापद्धतिसे तो मैं अधिक परिचित नहीं हूँ, परन्तु दिगम्बर सम्प्रदायकी पूजापद्धतिके विषयमें मैं निश्चयपूर्वक कह सकता हूँ कि उस पर सृष्टिकर्तृत्ववादी धर्मोंका अत्यन्त अधिक प्रभाव पड़ा हुआ है। मूर्तिपूजा किस समय प्रारम्भ हुई, यह विषय विवादग्रस्त है; परन्तु यह निश्चय है कि वह महापुरुषोंके प्रति मनुष्यों की जो श्रद्धा और भक्ति है, उसको अभिव्यक्त करने के साधन के रूपमें प्रतिष्ठित हुई थी। पण्डित बेचरदासजीके कथनानुसार* संभवतः चैत्य शब्द चितासे ही उत्पन्न हुआ है। महापुरुषोंकी चिताओं पर उनकी यादगार में जो वृक्ष लगाये जाते थे, जो पाषाण-खण्ड खड़े किये जाते थे, मृतशरीरके अवशेष रखकर उन पर जो चबूतरे बनाये जाते थे, मढ़ियाँ बनाई जाती थीं, उन सबको चैत्य कहते थे। धीरे धीरे मृत महापुरुषोंकी मूर्तियाँ बनाई जाने लगीं और वे भी चैत्य कहलाईं और फिर उनकी रक्षाके लिये मन्दिर बनाये गये, जो चैत्यालय कहलाने लगे। शुरू शुरूमें इन मूर्तियोंका आदर-सत्कार हाथ जोड़कर नमस्कार करके किया जाता था और यही उनकी पूजा थी। पीछे उसमें और और क्रियायें शामिल होने लगीं। ग्यारहवीं सदीके आचार्य अमितगतिने अपने श्रावकाचारमें एक जगह लिखा है कि—

वचो-विग्रह-संकोचो द्रव्यपूजा निगद्यते ।
तत्र मानससंशुद्धिर्भावपूजा पुरातनैः ॥

अर्थात् प्राचीन आचार्योंके मतसे शरीर और वचनका सङ्कोच— नमस्कार स्तुति आदि करना, द्रव्यपूजा और मनकी संशुद्धि अर्थात्

* 'जैनसाहित्यमें विकार' का

अनादर प्राप्त नहीं कर सकती है। इससे सिद्ध है कि तीर्थ हमारा है। पैरूजवालेने कहा कि जिस तरह फलोधी (मारवाड़) में प्रतिमा-प्रतिष्ठा जैन आम्नाय[illegible]रक हैं—पुरा ले आनेवाले हैं, उसी तरह यहाँ के भी हैं। इससे हमारा अभिप्राय केवल यह बतलानेका है कि इस मन्दिर [illegible] नेमिनाथ तीर्थंकरकी प्रतिमा शृङ्गाररहित थी और उसे दोनों सम्प्रदाय वाले पूजते थे। उक्त कथामें यह भी लिखा है कि [illegible] समय उक्त प्रतिमाकी दाहिनी ओर श्वेताम्बर और बाईं ओर दिगम्बर बैठे थे, कारण दोनोंके द्वारा पूज्य हो प्रतिमाके पूजने[illegible] बात लिखी है। फलोधी (मारवाड़) के मन्दिर की भी प्रतिमा [illegible] थी।

[illegible] 'सन्देहसमुच्चय[illegible]' में भी इसी प्रकारकी [illegible] की कथा के सम्बन्धमें लिखी है, [illegible] निश्चय होनेका प्रयत्न है और जिसके [illegible] श्वेताम्बर प्रतिमाओंमें [illegible] [illegible]।

[illegible] मालूम होता है कि इस समय मूर्तियों पर [illegible] ही पूजा था और इस कारण दोनों [illegible]

[illegible] और [illegible]

इन सब बातोंको देखते हुए यदि मैं कहूँ कि यह प्रतिमा-शृंगार वैष्णवोंका प्रभाव या अनुकरण है, तो कुछ अनुचित न होगा।

श्वेताम्बर सम्प्रदायकी पूजापद्धतिसे तो मैं अधिक परिचित नहीं हूँ, परन्तु दिगम्बर सम्प्रदायकी पूजापद्धतिके विषयमें मैं निश्चयपूर्वक कह सकता हूँ कि उन पर सृष्टिकर्तृत्ववादी धर्मोंका अत्यन्त अधिक प्रभाव पड़ा हुआ है। मूर्तिपूजा किस समय प्रारम्भ हुई, यह विषय विवादग्रस्त है; परन्तु यह निश्चय है कि वह महापुरुषोंके प्रति मनुष्यों की जो श्रद्धा और भक्ति है, उसको अभिव्यक्त करने के साधन के रूपमें प्रतिष्ठित हुई थी। पण्डित बेचरदासजीके कथनानुसार* संभवतः चैत्य शब्द चितासे ही उत्पन्न हुआ है। महापुरुषोंकी चिताओं पर उनकी यादगार में जो वृक्ष लगाये जाते थे, जो पाषाण-खण्ड रक्खे जाते थे, मृतशरीरके अवशेष रखकर उन पर जो चबूतरे बनाये जाते थे, मढ़ियाँ बनाई जाती थीं, उन सबको चैत्य कहते थे। धीरे धीरे फिर महापुरुषोंकी मूर्तियाँ बनाई जाने लगीं और वे भी चैत्य कहलाईं और फिर उनकी रक्षाके लिये मन्दिर बनाये गये, जो चैत्यालय कहलाने लगे। शुरू शुरूमें इन मूर्तियोंका आदर-सत्कार हाथ जोड़कर नमस्कार करके किया जाता था और यही उनकी पूजा थी। पीछे उसमें और और क्रियायें शामिल होने लगीं। ग्यारहवीं सदीके आचार्य अमितगतिने अपने श्रावकाचारमें एक जगह लिखा है कि—

वचो-विग्रह-संकोचो द्रव्यपूजा निगद्यते।
तत्र मानससंशुद्धिर्भावपूजा पुरातनैः ॥

अर्थात् प्राचीन आचार्योंके मतसे शरीर और वचनका सङ्कोच—नमस्कार स्तुति आदि करना, द्रव्यपूजा और मनकी संशुद्धि अर्थात्

* 'जैनसाहित्यमें विकार' नामक पुस्तकमें यह विषय देखिये।

सब ओरसे मन को हटाकर उस ओर लगाना आवश्यक है। इससे जैन धर्म की प्राचीन पूजापद्धति पर पूरा प्रकाश पड़ता है। परन्तु इस समय तो यह अत्यन्त आडम्बरयुक्त हो गई है और उसने बिल्कुल उन धर्मों की पूजापद्धति का रूप धारण कर लिया है, जो ईश्वर को कर्ता धर्ता अथवा सर्वसमर्थ मानकर उसे नाना प्रकार से प्रसन्न किया करते हैं। जैनी इस बात को भूल गये हैं कि हमारा पूजा का उद्देश्य क्या है। इस समय तो उसमें आह्वान, प्रतिष्ठापन, पूजन और विसर्जन आदि सभी कुछ है अर्थात् भगवान और दूसरे देवता मन्त्र पढ़कर बुलाये जाते हैं, स्थान दिये जाते हैं, पूजे जाते हैं और पीछे यह कहकर विदा किये जाते हैं कि—

[illegible] [illegible] देवा [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥

[illegible]

खास खास मौक़ों पर बलि प्रदान किया जाता है। जैनप्रतिष्ठापाठ तो उनसे भरे हुये हैं। उनमें ऐसी ऐसी विधियाँ की जाती हैं, जिनका जैनधर्मके साथ कोई मेल नहीं खाता है। मन्त्रों और तन्त्रोंकी भी कमी नहीं है। ऋषिमण्डलकल्प, पद्मावतीकल्प, ज्वालामालिनीकल्प आदि बीसों तन्त्र-ग्रंथ हमारे यहाँ बन गये हैं और उन पर बौद्ध, शैव आदि तांत्रिकोंका प्रभाव स्पष्टरूपसे दिखलाई देता है। पिछले समयमें इन मन्त्र-जन्त्रोंका प्रभाव जैनसमाज पर इतना अधिक था कि भट्टारकों यतियों और श्रीपूज्योंका मुख्य धंधा ही यह मंत्र-जंत्र हो गया था और उनके विषयमें ऐसी ऐसी किंवदन्तियाँ फैल गई थीं कि किसीकी पालकी आकाशमें अधर चलती थी, किसीने मंत्रों के प्रभावसे अपनी बेड़ियाँ तड़ातड़ तोड़ डालीं, किसीने अपना सिर काट डाला और वह फिर जुड़ गया, आदि। इन सब जंजालोंके भीतर मूल जैनधर्मका कहीं पता भी नहीं रह गया था। इस प्रकार की किंवदन्तियोंने साहित्यमें भी स्थान पाया है और दिगम्बर श्वेताम्बर दोनों ही सम्प्रदायोंमें 'भक्तामर-कथा' जैसे विचित्र ग्रंथ बन गये हैं, जिसमें इस भक्तिपूर्ण काव्यके एक एक श्लोक पर एक एक मंत्र और उसकी सिद्धिकी एक एक कथा गढ़ ली गई है।

इतना समय नहीं है कि इस व्यापक विषय पर विस्तारपूर्वक कहा जा सके इसलिये अब मैं मुख्य मुख्य बातोंको संक्षेपमें ही कह कर इसे समाप्त कर देना चाहता हूँ। यदि कभी मौक़ा मिला, तो विस्तारसे भी इसकी चर्चा करनेकी इच्छा है।

क्या आपने कभी इस बात पर विचार किया है कि जैन सम्प्रदायमें हमारो बरसोंसे प्रचलित मूर्ति-पूजाका विरोध करके स्थानकवासी सम्प्रदायकी स्थापना करनेवाले श्री लोंकाशाह पर किस धर्म

का प्रभाव पड़ा था ? मेरा खयाल है कि यह इस्लाम या मुसलमान
धर्मका प्रभाव था। दिगम्बर सम्प्रदायका तारन-पंथ भी शायद इसी
प्रभावका फल है।

जैनसाहित्य पर बौद्ध और ब्राह्मण साहित्यका काफी प्रभाव पड़ा है। बौद्धोंके संघसाहित्यके अनुकरण पर ही जैनियोंका संघसाहित्य बना है जिसका कि अभी तक बहुत ही कम अध्ययन हुआ है। भगवत्कुन्दकुन्दके समयसार, प्रवचनसार, पञ्चास्तिकाय ग्रंथों पर उपनिषदोंके वेदान्तका प्रभाव दिखलाई देता है। हमारे कथा-साहित्य पर तो ब्राह्मण-पुराणग्रंथोंका प्रभाव किसी तरह छुपाया ही नहीं जा सकता है। यदि ब्राह्मणोंके हरिवंशपुराण, पद्मपुराण, रामायण नामके ग्रंथ हैं, तो हमारे यहाँ भी इनकी कमी नहीं है। महाभारत की जगह पाण्डवपुराण आदि हैं। पउमचरिय (प्राकृत) में—जो संस्कृत पद्मपुराणका मूल है और जिसकी रचना दूसरी शताब्दिका ग्रंथ है—कुछ बातें ऐसी हैं जिनसे साफ मालूम होता है कि [illegible] रामायण थी और उसकी [illegible] जैन रामायण बनाई गई है। [illegible] पउमचरियके कर्त्ताने लिखा है—

[illegible]
[illegible] ॥ ३ ॥

[illegible]

[illegible]

सकता है; अतएव पण्डित पुरुषोंको इस पर श्रद्धा नहीं हो सकती। मतलब यह कि ऐसी कोई रामायण पहले थी और उसीको सोपपत्तिक और प्रत्ययगुणयुक्त करके जैनरामायण तैयार की गई है।

यह जानकर आपको आश्चर्य होगा कि बौद्धोंने भी रामचन्द्र और सीताको अपनाया है और बौद्धधर्मानुयायी बना लिया है। 'दशरथ-जातक' पढ़नेसे आपको इस बातका विश्वास हो जायगा। उस समय राम और कृष्णके चरित्रोंका लोकमें इतना प्रभाव था कि उन्हें अपना महापुरुष बनाये बिना किसी धर्मका नाम नहीं चल सकता था।

ब्राह्मण धर्मके बद्री, केदार, प्रभास आदि माहात्म्यग्रन्थोंके अनुकरण पर उन्हींके प्रभावसे प्रभावान्वित होकर हमारे यहाँ भी शत्रुञ्जयमाहात्म्य आदि ग्रन्थ बने हैं। धनेश्वरसूरिके शत्रुञ्जय-माहात्म्यमें लिखा है—

एकैकस्मिन पदे दत्ते पुण्डरीकगिरिं प्रति ।
भवकोटिकृतेभ्योऽपि पातकेभ्यः स मुच्यते ॥
तावद्गर्जन्ति हत्यादिपातकानीह सर्वतः ।
यावत् शत्रुञ्जयेत्याख्या श्रूयते न गुरोर्मुखात् ।

यह सब कारण-कार्य-विधानको ताकमें रखकर लिखा गया है और इसलिये इस पर अजैन प्रभाव बहुत ही स्पष्ट है। दिगम्बर सम्प्रदायमें भी सम्मेदशिखरमाहात्म्य आदि कुछ ग्रन्थ हैं, और उन पर भी उक्त प्रभाव है, परन्तु इतना अधिक नहीं।

बौद्धोंके और ब्राह्मणोंके न्याय-साहित्यका जैन न्याय-साहित्य पर बहुत प्रभाव है, यहाँ तक कि बौद्ध ब्राह्मण ग्रन्थोंके नामों तक

का प्रभाव पड़ा था ? मेरा खयाल है कि यह इस्लाम या मुसलमान धर्मका प्रभाव था। दिगम्बर सम्प्रदायका तारन-पंथ भी शायद इसी प्रभावका फल है।

जैनसाहित्य पर बौद्ध और ब्राह्मण साहित्यका काफ़ी प्रभाव पड़ा है। बौद्धोंके तंत्रसाहित्यके अनुकरण पर ही जैनियोंका तंत्रसाहित्य बना है जिसका कि अभी तक बहुत ही कम अध्ययन हुआ है। भगवत्कुन्दकुन्दके समयसार, प्रवचनसार, पंचास्तिकाय ग्रंथों पर उपनिषदोंके वेदान्तका प्रभाव दिखलाई देता है। हमारे कथा-साहित्य पर तो ब्राह्मण-पुराणग्रंथोंका प्रभाव किसी तरहसे छुपाया ही नहीं जा सकता है। यदि ब्राह्मणोंके हरिवंशपुराण, पद्मपुराण, रामायण नामके ग्रंथ हैं, तो हमारे यहाँ भी इनकी कमी नहीं है। महाभारतकी जगह पाण्डवपुराण आदि हैं। पउमचरिय (प्राकृत) में—जो संस्कृत पद्मपुराणका मूल है और विक्रमकी पहली दूसरी शताब्दिका ग्रंथ है—कुछ बातें ऐसी हैं जिनसे साफ़ मालूम होता है कि उनके सामने वाल्मीकि रामायण थी और उसको संशोधित करके यह जैन रामायण बनाई गई है*। इसको लक्ष्य करके ही पउमचरियके कर्त्ताने लिखा है—

अलिय पि सव्वमेयं उववत्तिविरुद्ध पच्चयगुणेहिं।
नय सद्दहंति पुरिसा हवंति जे पंडिया लोए॥ २-११७

[illegible] यह सब (वानरों, राक्षसों आदिकी) बातें अलीक या [illegible] उपपत्तिविरुद्ध हैं, इन पर विश्वास नहीं किया जा

* [illegible]

जैनधर्मकी कुञ्जी किसके हाथमें है ?

भाइयो और बहनो,

श्रीमान् पं० सुखलालजीका मैं अत्यंत आभारी हूँ कि उन्होंने मुझको भी इस महतीसभामें कुछ बोलनेकी इजाजत दी। सच तो यह है कि पंडितजीने जो यह व्याख्यानमाला स्थापित की है और लोगोंको अपने अपने स्वतन्त्र विचार प्रकट करनेकी व्यवस्था की है उसके लिये सब ही को उनका आभारी होना चाहिये। स्वतन्त्र विचारोंके प्रकट हुए बिना मनुष्यकी उन्नति नहीं हो सकती है। कोई कैसा ही अच्छा धर्म और कोई कैसा ही अच्छा पंथ क्यों न हो, समयका हेरफेर उसको ऐसा विकृत कर देता है कि कालान्तरमें उन्नतिके स्थानमें वही पंथ लोगोंकी अधोगतिका कारण बन जाता है।

जो जीव मात्रका कल्याण करने वाला, नीचसे ऊँच बननेका रास्ता बतानेवाला और आत्मासे परमात्मा होनेका पाठ पढ़ानेवाला है, वही धर्म सबके ग्रहण करने योग्य, सच्चा धर्म हो सकता है और ये सब बातें जैनधर्ममें ही पाई जाती हैं। इसवास्ते जैनधर्मको ही यह गौरव प्राप्त है कि वह जीव मात्रका सच्चा धर्म कहला सके। संसारके जीव अनादिकालसे संसार भ्रमण करते हुए नानाप्रकारके दुःख उठा रहे हैं, यहाँ तक कि अनादिकालसे निगोद जैसी महा-नीच अवस्थामें पड़े रहकर अनन्तकाल व्यतीत कर रहे हैं और करते रहेंगे। इस महानीच अवस्थासे उत्थान करके यह जीव पर-मात्मा पद प्राप्त कर सकता है और करता रहा है। यही जैनधर्मका

का अनुकरण मिलता है । बौद्धोंकी अष्टशती और अष्टसहस्री टीकायें हैं, तो भट्टकलङ्कदेवकी अष्टशती और विद्यानन्दकी अष्टसहस्री भी है । कुमारिलका श्लोकवार्तिक है, तो विद्यानन्दका भी श्लोकवार्तिक है ।

उत्तराध्ययन सूत्रके १३ वें अध्ययनमें जो चित्त-संभूतिकी कथा है, वह लगभग ज्यों की त्यों एक बौद्ध–जातकमें भी मिलती है और निश्चय ही उसे एकने दूसरेसे लिया है ।

जैन काव्य तो अजैन काव्योंके अनुकरण पर ही बने हैं और उनपर दूसरोंका इतना प्रभाव है कि मूल कथानकको छोड़कर और कुछ भी उनका अपना नहीं है । उनमें तीर्थङ्करों और दूसरे मोक्षगामी महापुरुषोंके चरित्रवर्णन करते हुए रात्रिक्रीड़ा, दूती-प्रेषण, पानगोष्ठी, नायिका-प्रसाधन वर्णन—जैसी अत्यन्त विलासपूर्ण बातोंका भी यथेष्ट वर्णन करना पड़ा है ।

साहित्यके समान जैनसमाजके रीति-रिवाजों और तिथि त्योहारों पर भी उसके पड़ोसियोंका प्रभाव है और उसका थोड़ेसे विचारसे ही स्पष्टीकरण किया जा सकता है ।

:—*—:

—नाथूराम प्रेमी ।

जैनधर्मकी कुञ्जी किसके हाथमें है ?

भाइयो और बहनो,

श्रीमान् पं० सुखलालजीका मैं अत्यंत आभारी हूँ कि उन्होंने मुझको भी इस महतीसभामें कुछ बोलनेकी इजाज़त दी। सच तो यह है कि पंडितजीने जो यह व्याख्यानमाला स्थापित की है और लोगोंको अपने अपने स्वतन्त्र विचार प्रकट करनेकी व्यवस्था की है उसके लिये सब ही को उनका आभारी होना चाहिये। स्वतन्त्र विचारोंके प्रकट हुए विना मनुष्यकी उन्नति नहीं हो सकती है। कोई कैसा ही अच्छा धर्म और कोई कैसा ही अच्छा पंथ क्यों न हो, समयका हेरफेर उसको ऐसा विकृत कर देता है कि कालान्तरमें उन्नतिके स्थानमें वही पंथ लोगोंकी अधोगतिका कारण बन जाता है।

जो जीव मात्रका कल्याण करने वाला, नीचसे ऊँच बननेका रास्ता बतानेवाला और आत्मासे परमात्मा होनेका पाठ पढ़ानेवाला है, वही धर्म सबके ग्रहण करने योग्य, सच्चा धर्म हो सकता है और ये सब बातें जैनधर्ममें ही पाई जाती हैं। इसवास्ते जैनधर्मको ही यह गौरव प्राप्त है कि यह जीव मात्रका सच्चा धर्म कहला सके। संसारके जीव अनादिकालसे संसार भ्रमण करते हुए नानाप्रकारके दुःख उठा रहे हैं, यहाँ तक कि अनादिकालसे निगोद जैसी महा-नीच अवस्थामें पड़े रहकर अनन्तकाल व्यतीत कर रहे हैं और करते रहे हैं। इस महानीच अवस्थासे उत्थान करके यह जीव परमात्मा पद प्राप्तकर सकता है और करता रहा है। यही जैनधर्मका

का अनुकरण मिलता है। बौद्धोंकी अष्टशती और अष्टसहस्री टीकायें हैं, तो भट्टकलङ्कदेवकी अष्टशती और विद्यानन्दकी अष्टसहस्री भी है। कुमारिलका श्लोकवार्तिक है, तो विद्यानन्दका भी श्लोकवार्तिक है।

उत्तराध्ययन सूत्रके १३ वें अध्ययनमें जो चित्त-संभूतिकी कथा है, वह लगभग ज्यों की त्यों एक बौद्ध-जातकमें भी मिलती है और निश्चय ही उसे एकने दूसरेसे लिया है।

जैन काव्य तो अजैन काव्योंके अनुकरण पर ही बने हैं और उनपर दूसरोंका इतना प्रभाव है कि मूल कथानकको छोड़कर कुछ भी उनका अपना नहीं है। उनमें तीर्थङ्करों और दूसरे मोक्षगामी महापुरुषोंके चरित्रवर्णन करते हुए रात्रिक्रीड़ा, दूती-प्रेषण, पानगोष्ठी, नायिका-प्रसाधन वर्णन—जैसी अत्यन्त विलासपूर्ण बातोंका भी बखान वर्णन करना पड़ा है।

साहित्यके समान जैनसमाजके रीति-रिवाजों और तिथि त्यौहारों पर भी उसके पड़ौसियोंका प्रभाव है और उसका थोड़ेसे विचारसे ही पृथक्करण किया जा सकता है।

—नाथूराम प्रेमी।

जैनधर्मकी कुञ्जी किसके हाथमें है ?

भाइयो और बहनो,

श्रीमान् पं० सुखलालजीका मैं अत्यंत आभारी हूँ कि उन्होंने मुझको भी इस महतीसभामें कुछ बोलनेकी इजाजत दी। सच तो यह है कि पंडितजीने जो यह व्याख्यानमाला स्थापित की है और लोगोंको अपने अपने स्वतन्त्र विचार प्रकट करनेकी व्यवस्था की है उसके लिये सब ही को उनका आभारी होना चाहिये। स्वतन्त्र विचारोंके प्रकट हुए बिना मनुष्यकी उन्नति नहीं हो सकती है। कोई कैसा ही अच्छा धर्म और कोई कैसा ही अच्छा पंथ क्यों न हो, समयका हेरफेर उसको ऐसा विकृत कर देता है कि कालान्तरमें उन्नतिके स्थानमें वही पंथ लोगोंकी अधोगतिका कारण बन जाता है।

जो जीव मात्रका कल्याण करने वाला, नीचसे ऊँच बननेका रास्ता बतानेवाला और आत्मासे परमात्मा होनेका पाठ पढ़ानेवाला है, वही धर्म सबके ग्रहण करने योग्य, सच्चा धर्म हो सकता है और ये सब बातें जैनधर्ममें ही पाई जाती हैं। इसवास्ते जैनधर्मको ही यह गौरव प्राप्त है कि वह जीव मात्रका सच्चा धर्म कहला सके। संसारके जीव अनादिकालसे संसार भ्रमण करते हुए नानाप्रकारके दुःख उठा रहे हैं, यहाँ तक कि अनादिकालसे निगोद जैसी महा-नीच अवस्थामें पड़े रहकर अनन्तकाल व्यतीत कर रहे हैं और करते रहे हैं। इस महानीच अवस्थासे उत्थान करके यह जीव पर-मात्मा पद प्राप्तकर सकता है और करता रहा है। यही जैनधर्मका

मुख्य सिद्धान्त है। नीचको उच्च बनाना और उसे उच्चतम कोटि तक पहुँचा देना, यही जैनधर्मका मुख्य काम है। परन्तु शोकके साथ कहना पड़ता है कि आजकल जैनधर्मने ऐसा विकृतरूप धारणकर लिया है कि वह नीचको ऊँच बनाने के बदले ऊँच कहलानेवाली जातियों की एकमात्र सम्पत्ति ही बन गया है।

ससारी जीव कषायवश सदा आपसमें लड़ते रहे हैं और जो जीतते रहे हैं वह अपनेको ऊँच और जिनको जीता है या जिनपर काबू पाया है उनको नीच समझकर उनपर अनेक प्रकारके अत्याचार करते रहे हैं। हब्शियोंमें तो यहाँ तक दस्तूर था कि जिनको [illegible] जीतते थे, उनको मारकर खाजाते थे और खुशी मनाते [illegible] उनको बाँदी, गुलाम बनाकर ढोरोंकी तरह [illegible] गुलामोंको बेचनेकी यह प्रथा अब दुनियाँ [illegible] इसका श्रेय अमरीका वालोंको ही [illegible] आपसमें महायुद्ध तक करना पड़ा [illegible] इस घृणित प्रथाको दुनियाँमें

इसीकारण जिन अमरीकावालोंने इतना श्रेय प्राप्त किया था, वही अपने इस अभिमानके कारण स्वयं अपमानित हो रहे हैं।

इसीप्रकार जो लोग अपने कुलाभिमानके कारण अपनेको ही धर्मका अधिकारी मानकर दूसरोंको नीच मानते और उनको धर्म से वंचित रखना चाहते हैं, क्या वे अपनेको और अपने धर्मको अपमानित नहीं करते हैं ?

भाइयो, मैंने दिगम्बर जैनसम्प्रदायमें जन्म लिया है और आदि पुराण आदि दिगम्बरशास्त्रोंमें यह पढ़ा है कि सर्व मनुष्योंकी एक मनुष्य ही जाति है, जिसमें भिन्न भिन्न आजीविका और भिन्न भिन्न कर्मोंके करनेसे भिन्न भिन्न भेद होगये हैं। श्री गुणभद्र स्वामीने तो उत्तर पुराणमें इस पर बहस उठाकर इस प्रकारकी दलील भी दे डाली है कि चूँकि गाय और घोड़ेके मेलसे न गर्भ रह सकता है और न घोड़ा या बैल पैदा हो सकता है; इसी प्रकार अमरूदके बीजसे अनारका पेड़ उत्पन्न नहीं हो सकता, इसवास्ते इनकी जाति तो भिन्न भिन्न ज़रूर है; परन्तु मनुष्योंमें तो आपसमें यह भेद नहीं है। यहाँ तो ब्राह्मण भी चमारीको गर्भ धारण करा सकता है और चमार भी ब्राह्मणीको गर्भवती कर सकता है। घोड़े और बैलमें व अमरूद और अनारमें तो साफ साफ ऐसा आकार भेद है कि हर कोई देखते ही बता सकता है, कि यह घोड़ा है और यह बैल है; यह अमरूद है और यह अनार है परन्तु ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आदि मनुष्योंकी आकृतिमें ऐसा भेद नहीं है। सभीका मनुष्यके समान आकार है। तब जन्मसे जाति-भेद मानना कैसे हो सकता है?

इसीप्रकार अन्य भी अनेक कथन दिगम्बर जैनशास्त्रोंमें मौजूद हैं। परन्तु आजकलके दिगम्बरोंका यह दावा कि जो जन्मसे

ब्राह्मण, क्षत्रिय, या वैश्य हो, वही मोक्ष प्राप्तकर सकता है, बहुत ही आश्चर्यजनक मालूम होता है। यही नहीं, आजकल तो दिगम्बर जैन मुनियोंका यही एक धर्मप्रचार रह गया है कि शूद्रके हाथ का और जो विधवाविवाह करते हैं उनके हाथका जल पीना छोड़ दोगे तभी तुम धर्म ग्रहण करनेके पात्र बन सकोगे और तभी हम तुमारे हाथका आहार ले सकेंगे !

देखिये, जीवमात्रका कल्याण करनेवाला, पतित-पावन यह जैनधर्म कहाँ से कहाँ लेजाकर पटका गया है ! कैसी उसकी दुर्दशा की गई है ! कहाँ तो दिगम्बर जैनधर्मके परमाचार्य समन्तभद्रस्वामी यह बताते हैं कि चाण्डालकी औलाद भी यदि जैनधर्म पर श्रद्धान ले आवे, तो देवोंके समान पूजनीय है, और कहाँ आजकलके हमारे दिगम्बर साधु ऐसा भेदभाव फैलाते फिरते हैं। ऐसी दशामें यदि विचारवालोंको अपने स्वतन्त्र विचार और धर्म पर होता हुआ यह अन्याय प्रकट करनेका मौका न मिले, तो फिर आपही जान सकते हैं कि उसका परिणाम क्या होगा। इसी कारण मैं श्रीमान पंडित जुगलकिशोरजीको और इस व्याख्यानमालाको प्रकट करनेवाले जैन-युवक संघको कोटिशः धन्यवाद देता हूँ।

यद्यपि मैं श्वेताम्बर-सम्प्रदायकी सभी बातें माननेको तैयार नहीं हूँ, क्यों कि उसमें के [illegible] भी अनेक [illegible] हैं, तो भी इसको उसका गुणानुसार [illegible] नहीं रह सकता हूँ क्यों कि [illegible] परन्तु [illegible] [illegible] है। [illegible] हैं कि [illegible], और [illegible]

मनुष्य उसी प्रकार मोक्ष पा सकते हैं और मोक्ष पानेकी कोशिश कर सकते हैं जिस प्रकार कोई ब्राह्मण क्षत्रिय या वैश्य। इससे यह कहा जा सकता है कि सच्चे धर्मका जो लक्षण है, वह अब तक श्वेताम्बरोंमें मौजूद है और दिगम्बरोंने उसको खो दिया है, और यदि कोई निशान बाकी रह भी गया है तो जी जानसे उसके मिटाने की कोशिशकी जा रही है। ऐसी हालतमें यदि यह कहा जाय कि इस वक्त धर्मकी कुञ्जी श्वेताम्बरोंके ही हाथमें रह गई है, तो कुछ बेजा न होगा।

भाइयो, इस मामलेमें यदि मुझको आप पर ईर्षा उत्पन्न हो, तो कोई आश्चर्य नहीं। आपको यह मौका प्राप्त है कि धर्मका दरवाजा दुनियाँ भरके ऊँच-नीच सभी मनुष्योंके वास्ते खोलकर उनको कल्याणके रास्ते पर लगा दें।

यह सच है कि आपके साधु शूद्रोंको भी दीक्षा देकर अपनी उदारताका परिचय देते हैं; परन्तु धर्मसे अनजान १०-२०-५० लोगोंको साधु बनाकर भिक्षावृत्ति पर लगा देनेमे क्या होता है? पहले तो जैन श्रावक बनानेकी जरूरत है और तभी उनमें से जैन-साधु हो सकते हैं।

भाइयो, आपको तो जैनधर्मके प्रचारका एक महान् बीड़ा उठाना चाहिए और एक भारतवर्ष ही क्या किन्तु ईसाइयोंकी तरह पृथ्वीके कोने कोनेमें इस धर्मकी घोषणा करनेका प्रयत्न करना चाहिये।

आप धनवान हैं और उदार हैं, इसवास्ते आप सब कुछ कर सकते हैं। सिर्फ मनमें आनेकी देर है। पालीतानामें आपने जैन-मन्दिरोंका एक नगर ही बसा दिया है। यदि एक जगह पर इतने मन्दिर न बनाकर दूर दूर देशोंमें धर्म प्रचारक मन्दिर बनाये गये

ते, तो आज दुनियाँ भरमें जैनधर्म फैला हुआ होता और आपका
गान होता।

अब भी आप मिशनरियोंकी तरह हजारों उपदेशक घुमा स-
हैं और लाखों करोड़ों पुस्तकें छपाकर बाँट सकते हैं।

-२२]

सूरजभानु वकील।

પં. સુખલાલજી તથા પં. બેચરદાસ લિખિત
અને સંપાદિત પુસ્તકો.

જૈન દૃષ્ટિએ બ્રહ્મચર્ય વિચાર

પંડિત સુખલાલજી સંઘવી
પંડિત બેચરદાસ દોશી

કિંમત] [[illegible]

મહાત્માજીના કહેવાથી [illegible] ઉપર બન્ને પંડિતોએ [illegible] અને [illegible] લેખન કર્યું છે. સાથે પરિશિષ્ટમાં [illegible] પણ આપવામાં આવેલ છે [illegible] એ નામનો ઉત્તમ આમુખ [illegible]

સન્મતિ તર્ક ભાગ પાંચ–સંસ્કૃત દરેક ભાગના રૂપિયા ૧૦–૦–

સન્મતિ તર્ક ભાગ છઠ્ઠો વિશિષ્ટ પ્રસ્તાવના તથા
પરિશિષ્ટોથી અલંકૃત ગૂજરાતી ભાષામાં

ન્યાયાવતાર		૧—૮—
	(પં. સુખલાલજી)	
આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ		૦—૪—
અનેકાન્તવાદની મર્યાદા	"	૦—૬—૦
નવકાર મંત્રનું રહસ્ય	"	૦—૨—૦
કર્મ ગ્રંથ ચાર–હિંદી	"	૦—૬—૦
યોગદર્શન–હિંદી	"	૪—૮—૦
જૈન દર્શન	"	૧—૮—૦
	(પં. બેચરદાસ)	
પ્રાકૃત વ્યાકરણ		૨—૦—૦
[illegible]	"	૪—૦—૦
પ્રાકૃતમાર્ગોપદેશિકા	"	૧–૧૨–૦
ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો	"	૧—૪—૦
ઉપાસકોનો અનુવાદ	"	૦—૮—૦
ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ		
જ્ઞાતા સૂત્રનો અનુવાદ	,	૧—૦—૦
[illegible] મહિમા		
જૈન સાહિત્યમાં વિકાર થવાથી થયેલ હાનિ	"	૦—૮—૦
ભગવતી સૂત્ર ભાગ ૧-૨	,	૨—૦—૦
[illegible]	"	
ભગવતી સૂત્ર ભાગ ૩ [illegible]		૬—૦—૦
([illegible])		૧૦—૦—૦